

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СВИРИДЕНКО ОЛЕНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 159.938.+343.34

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПСИХОЛОГО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЯЖКИХ
НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ**

19.00.06 «Юридична психологія»

(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Свириденко О.А.

Науковий керівник: **Кудерміна Олена Іванівна,**

доктор психологічних наук, доцент

КИЇВ – 2018

АНОТАЦІЯ

Свириденко О. А. Психолого-правова характеристика тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальністю 19.00.06 «Юридична психологія» (081 – Право). – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2018.

Розділ 1 «Юридико-психологічна сутність тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми» присвячений аналізу кримінально-правової та психологічної сутності понять «наси́льство», «наси́льницька злочинність», «тяжка насильницька злочинність», «агресія» й «агресивність».

У підрозділі 1.1 «Тяжка насильницька злочинність як феномен правової дійсності» розглянуто основні теоретичні підходи до визначення й тлумачення диференційованих ознак поняття «тяжка насильницька злочинність неповнолітніх».

Дослідження першоджерел засвідчує, що науковці досі не запропонували єдиного тлумачення сутності поняття «наси́льство». Водночас, у сукупності тяжких насильницьких посягань діяння, у яких насильство збігається з мотивом і способом його досягнення, необхідно відрізнити від насильницьких злочинів, у яких насильство є проміжним інструментом на шляху до реалізації іншої мети. Тяжкі насильницькі злочини вчиняють шляхом здійснення фізичного та психічного впливу на іншу особу. Психологічне насильство є першим кроком криміналізації підлітка, ігнорування якого може призвести до поступової трансформації поведінкових установок у бік формування готовності до вчинення тяжких насильницьких злочинів. Особливості механізмів формування підліткової делінквентності дають підстави розглядати первинні вияви підліткового насильства як передумови подальшого вчинення тяжких насильницьких злочинів.

У підрозділі 1.2 «Психологічні детермінанти вчинення неповнолітніми тяжких насильницьких злочинів» аргументовано позицію, відповідно до якої визначення психологічної сутності тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх найбільш обґрунтовано реалізується шляхом здійснення юридико-психологічного аналізу феноменів «агресія» та «агресивність».

Узагальнення наявних наукових підходів до тлумачення феноменів «агресія» та «агресивність» дає підстави стверджувати, що: агресія – це поведінка, спрямована на навмисне заподіяння шкоди іншій живій істоті; агресивність – це властивість особистості, що полягає в готовності до відповідних агресивних (насильницьких) дій. Virізняють агресію «інструментальну» та ворожу, яка набуває характеру насильницького посягання на життя та здоров'я жертви. Усім випадкам учинення тяжких насильницьких злочинів неповнолітніми притаманний спільний механізм – руйнівна, ворожа агресивна поведінка, спрямована на усвідомлене завдання збитку фізичній чи психічній недоторканності жертви.

Розділ 2 «Юридико-психологічна характеристика поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів» об'єднує два підрозділи, у яких проаналізовано правові детермінанти вікових ознак неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів й особливості їх соціальної та індивідуально-психологічної зумовленості.

У підрозділі 2.1 «Вікові детермінанти протиправної поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів» наведено результати компаративістського аналізу кримінальних законодавств двадцяти зарубіжних країн і Кримінального кодексу України, зокрема правових підстав визначення вікових меж настання кримінальної відповідальності дітей у правовому полі.

Здійснений компаративістський аналіз дає підстави констатувати, що у світовій практиці наявна однозначна правова традиція враховувати неповноліття під час призначення покарання. Особливий статус неповнолітнього засвідчує визнання нездатності такої особи цілком

усвідомлювати, а отже і відповідати в повному обсязі за власні протиправні вчинки. Водночас «коливання» нижньої вікової межі настання кримінальної відповідальності в законодавствах різних країн світу є підтвердженням неврахування соціальних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних засад її законодавчого визначення.

Підрозділ 2.2 «Соціальна та індивідуально-психологічна детермінація поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів» ґрунтується на положенні, відповідно до якого особистість розвивається в системі взаємодії зовнішніх і внутрішніх умов її формування. З огляду на зазначене, делінквентну поведінку підлітків слід розглядати у взаємозв'язках зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (індивідуально-психологічних) компонентів.

Зовнішніми детермінантами формування особистості неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину є: іманентні конкретному культурно-історичному періоду несприятливі суспільні процеси; характеристики соціальних груп, до яких належить неповнолітній; специфіка мікросоціального середовища як найближчого оточення дитини. Внутрішніми детермінантами формування особистості неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину стають: спадково-біологічні й конституціональні передумови (як «сприятливе тло» мотиваційно-поведінкової деформації особистості); біологічні процеси (як чинники, що визначають силу та характер реакцій організму на будь-які впливи зовнішнього середовища); неузгодженості процесів статевого дозрівання, загального органічного розвитку та соціального формування особистості; межові психічні відхилення у вигляді акцентуацій (переважно епілептоїдно-збудливого й істероїдного типів) тощо.

Розділ 3 «Можливості використання спеціальних психологічних знань у кримінальному провадженні щодо тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх» містить два підрозділи, у яких обґрунтовано практичні рекомендації щодо залучення різних форм спеціальних психологічних знань

у процес досудового розслідування тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх.

У підрозділі 3.1 *«Місце та роль спеціальних психологічних знань у розслідуванні тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх»* аргументовано, що однією з обов'язкових умов ефективного розслідування злочинів і подальшого їх судового розгляду є використання спеціальних знань з різних галузей (психології, медицини, бухгалтерії, автотехніки тощо).

Спеціальними психологічними знаннями слід вважати набуті особою, яку залучають до кримінального процесу як консультанта, спеціаліста чи експерта, під час навчання чи роботи за психологічними спеціальностями професійні знання про психічні закономірності розвитку людини, що можуть бути використані в кримінальному процесі для виконання завдань кримінального судочинства.

Залучення консультанта-психолога компенсує недостатню компетентність слідчого чи судді в галузі психології та дає змогу вивчити сутність кримінального провадження з різних позицій для прийняття адекватного рішення, ефективно спланувати, організувати та реалізувати кримінально-процесуальну діяльність за участю неповнолітнього підозрюваного. Участь спеціаліста-психолога в процесуальних діях має на меті отримання доказової інформації шляхом дослідження об'єктів, що є переважно результатом діяльності неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину. Судово-психологічна експертиза – це ґрунтоване на спеціальних знаннях експерта-психолога дослідження вже зібраних у справі матеріалів для встановлення фактів, що не є очевидними.

У підрозділі 3.2 *«Особливості залучення спеціальних психологічних знань у процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх»* доведено, що специфіка механізму вчинення неповнолітніми тяжких кримінальних правопорушень вимагає особливих процедур розслідування й напрацювання нових підходів до організації цієї роботи на всіх етапах діяльності слідчого.

Ступінь ефективності проведення слідчих (розшукових) дій залежить від того, наскільки слідчий зміг достовірно вивчити та змодельовати поведінку неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину. Подальшим кроком залучення фахівців-психологів є підготовка, організація та проведення слідчих дій, найбільш психологічно інформативною з яких є допит неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину. Завдяки цьому можна оцінити та врахувати загальний рівень розвитку інтелекту, особливості сприймання, пам'яті й мислення, понятійний апарат, словниковий запас, специфіку менталітету, культури підлітка, зрештою – допомогти оцінити достовірність одержаних на допиті відомостей.

Вирішальним у процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітнім, може стати звернення слідчого до суду задля проведення судово-психологічної експертизи.

Ключові слова: тяжкі насильницькі злочини, неповнолітні, детермінанти поведінки, спеціальні психологічні знання.

ANNOTATION

O. Sviridenko. Psychological and legal characteristics of a minor as a subject of a violent crime. – Qualifying paper (manuscript).

Thesis for the degree of Candidate of Juridical Sciences, specialty 19.00.06 – legal psychology. – National Academy of Internal Affairs, Kiev, 2018.

Section 1 *«Legal and psychological nature of serious violent crimes committed by juveniles»* includes two divisions devoted to the analysis of criminal law and psychological nature of the concepts of «violence», «violent crime», «grave violent crime», «aggression» and «aggressive».

In subsection 1.1 *«Grave violent crime as a phenomenon of legal reality»*, the main theoretical approaches to the definition and interpretation of differentiated features of the concept of «grave violent crime of minors» are considered.

The research of primary sources shows that scientists have not yet offered a single interpretation of the essence of the concept of «violence». However, in

aggregate violent attacks of severe acts of violence which coincides with the motive and the means to achieve it, must be distinguished from violent crime, which is an intermediate tool violence towards implementing other purpose. Serious violent crimes are committed by physical and mental effects on another person. Psychological violence is the first step in the criminalization of an adolescent whose ignorance may lead to a gradual transformation of behavioral settings towards preparedness for committing more violent offenses. The peculiarities of the mechanisms for the formation of adolescent delinquency give grounds for considering the primary manifestations of adolescent violence as a prerequisite for the further committing of violent violent crimes.

Subsection 1.2 «*Psychological Determinants of committing serious violent crimes by juveniles*» reasoned position, according to which definition of psychological nature serious violent juvenile crimes most reasonably implemented through legal and psychological analysis of the phenomena of «aggression» and «aggressive».

Synthesis of available scientific approaches to the interpretation of the phenomena of «aggression» and «aggression» gives reason to believe that: aggression - this behavior, intentionally causing harm to another living creature; aggressiveness is the property of the individual, which consists in readiness for the corresponding aggressive (violent) actions. There is an «instrumental» and hostile aggression that takes on the character of a violent attack on the life and health of the victim. All cases commit a serious violent crimes by juveniles exposed to a common mechanism - destructive, hostile, aggressive behavior directed at conscious damage to physical or mental integrity of the victim.

Section 2 «*Legal-psychological characteristics of the behavior of juvenile subjects of grave violent crime*» unites two divisions, which analyze the legal determinants of age characteristics of minors as subjects of grave violent crimes and the peculiarities of their social and individual psychological conditionality.

Subsection 2.1 «Age determinants of juvenile offenders' violent crimes» provides comparative analysis of the criminal laws of twenty foreign countries and

the Criminal Code of Ukraine, in particular, the legal grounds for determining the age limits of the criminal responsibility of children in the legal field.

A comparative analysis carried out makes it possible to state that in the world practice there is a clear legal tradition to take into account the minority when sentencing. The special status of a minor testifies to the recognition of the inability of such a person to fully understand, and therefore to respond in full to his own unlawful deeds. At the same time, the «fluctuations» of the lower age limit of criminal liability in the legislation of different countries of the world are a confirmation of the failure to take into account the social, socio-psychological and individual psychological principles of its legislative definition.

Subsection 2.2 «Social and individual psychological determination of the behavior of juvenile subjects of grave violent crime» is based on the situation in which a person develops in the system of interaction between external and internal conditions of its formation. In view of the above, delinquent behavior of adolescents should be considered in the relationships of external (social) and internal (individual psychological) components.

External determinants of the personality of a minor subject of a violent crime are: adverse social processes inherent in a particular cultural-historical period; characteristics of social groups to which the minor belongs; the specificity of the microsocial environment as the child's immediate environment. The internal determinants of the personality formation of a minor subject of a violent crime are: hereditary biological and constitutional preconditions (as a «favorable background» of motivational-behavioral deformation of the individual); biological processes (as factors determining the strength and nature of the reactions of the organism to any environmental impact); inconsistency of processes of puberty, general organic development and social formation of personality; boundary mental deviations in the form of accentuations (mainly epileptoid-excitatory and isteroid types), etc.

Section 3 «Possibilities of using special psychological knowledge in criminal proceedings for serious violent juvenile delinquency» contains two

subdivisions, in which practical recommendations for involving various forms of special psychological knowledge in the process of pre-trial investigation of serious violent crimes of minors are grounded.

In subsection 3.1 «The place and role of special psychological knowledge in the investigation of violent violent crimes of minors» it is argued that one of the obligatory conditions for an effective investigation of crimes and their subsequent trial is the use of special knowledge in various fields (psychology, medicine, accounting, automotive, etc.).

Special psychological knowledge should be considered acquired by a person involved in a criminal process as a consultant, specialist or expert, while studying or working on psychological specialties, professional knowledge of the mental patterns of human development that can be used in criminal proceedings for the execution of criminal justice tasks.

Involving a counselor-psychologist compensates for the insufficient competence of an investigator or a judge in the field of psychology and allows him to study the essence of criminal proceedings from different positions in order to make an adequate decision, to effectively plan, organize and implement criminal proceedings with the participation of a minor suspect. The participation of a specialist-psychologist in procedural actions is aimed at obtaining evidence through the study of objects, which is mainly the result of the activity of a minor subject of a violent violent crime. Forensic psychological examination is grounded in the specialist knowledge of the psychologist-expert on the research of materials already collected in the case to establish facts that are not obvious.

In subsection 3.2 «Features of Involving Special Psychological Knowledge in the Investigation of Serious Violent Juvenile Offenders» it is proved that the specificity of the mechanism of committing juvenile serious criminal offenses requires special procedures for investigating and developing new approaches to the organization of this work at all stages of the investigator's activity. The degree of effectiveness of conducting investigation (search) actions depends on how the investigator was able to reliably study and simulate the behavior of a

minor subject of a violent crime. The next step in the involvement of psychologists is to prepare, organize and conduct investigative actions, the most psychologically informative of which is the questioning of a juvenile subject of a serious violent crime. Due to this, one can estimate and take into account the general level of development of intellect, peculiarities of perception, memory and thinking, conceptual apparatus, vocabulary, mentality, adolescent culture, and finally, to help assess the reliability of information obtained during interrogation. A decisive factor in the investigation of serious violent crimes committed by minors may be the application of an investigator to a court for the purpose of forensic psychological examination.

Key words: grave violent crimes, minors, determinants of behavior, special psychological knowledge.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Свириденко О. А. Кримінологічно-психологічна характеристика агресії у структурі насильницьких кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. № 2. С. 46–54.

2. Свириденко О. А. Юридико-психологічна характеристика насильства у підлітковому середовищі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. Вип. 13. С. 12–22. (Серія «Юриспруденція»).

3. Свириденко О. А. Кримінально-правова та психологічна характеристика тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми. *Юридична психологія*. 2015. № 2 (17). С. 37–44.

4. Свириденко О. А. Психологічна та кримінально-правова періодизація неповнолітнього віку. *Юридична психологія*. 2016. № 2 (19). С. 28–39.

5. Свириденко О. А. Individual and Psychological Determinants of Behavior of Juvenile Criminals Committed Grave Violent Crimes. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 54–61.

6. Свириденко Е. А. Дискуссионные вопросы судебно-психологической экспертизы несовершеннолетних, совершивших тяжкие насильственные преступления. *Право и Закон*. 2017. № 3. С. 67–72.

7. Свириденко О. А. Юридико-психологічна характеристика вікової періодизації неповноліття у вітчизняному та зарубіжному кримінальному праві. *V Харківські кримінально-правові читання: тези доп. наук.-практ. конф.* (Харків, 12–13 трав. 2016 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2016. С. 255–258.

8. Свириденко О. А. Юридико-психологічна характеристика молодіжного віку. *Бочаровські читання: матеріали наук.-практ. конф.* (Харків, 18 берез. 2016 р.). Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2016. С. 190–193.

9. Свириденко О. А. Юридико-психологічна характеристика насильницьких злочинів. *Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи: матеріали наук.-практ. конф.* (Київ, 24 квіт. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 174–178.

10. Свириденко О. А. Використання поліграфа як апаратного методу під час проведення судово-психологічних експертиз неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів. *Використання поліграфу в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 7–8 листоп. 2016 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 146–151.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	13
ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ТЯЖКИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ	21
1.1. Тяжка насильницька злочинність як феномен правової дійсності	22
1.2. Психологічні детермінанти вчинення неповнолітніми тяжких насильницьких злочинів	49
Висновки до розділу 1	69
РОЗДІЛ 2. ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ СУБ'ЄКТІВ ТЯЖКИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ	71
2.1. Вікові детермінанти протиправної поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів	72
2.2. Соціальна та індивідуально-психологічна детермінація поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів	96
Висновки до розділу 2	123
РОЗДІЛ 3. МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО ТЯЖКИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ НЕПОВНОЛІТНІХ	128
3.1. Місце та роль спеціальних психологічних знань в розслідуванні тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх	128
3.2. Особливості залучення спеціальних психологічних знань в процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми	158
Висновки до розділу 3	179
ВИСНОВКИ	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189
ДОДАТКИ	212

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я

ГПК – Господарський процесуальний кодекс України

КАС – Кодекс адміністративного судочинства

КК – Кримінальний кодекс України

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України

МВС – Міністерство внутрішніх справ України

МКХ-10 – Міжнародна класифікація хвороб (10 перегляду)

МОН – Міністерство освіти та науки України

ЦНС – центральна нервова система

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасне українське суспільство знаходиться на етапі глибоких структурних перетворень усіх сфер життєдіяльності. Соціальні трансформації як результат упровадження новачій в освітній, медичній, правоохоронній та інших галузях зумовлюють ситуацію напруженості, загострення різноманітних протиріч. Зовнішні суперечності визначають об'єктивно нестабільні умови існування держави, суспільства та громадян. З огляду на це, важливого значення набуває проблема забезпечення гармонійного розвитку дітей і підлітків у сучасних умовах, що є запорукою подальшої успішної модернізації українського суспільства. Проте брак ґрунтового наукового аналізу зовнішньої та внутрішньої детермінації процесу становлення особистості неповнолітнього, фахового розгляду особливостей життєдіяльності дітей і підлітків у складній соціальній дійсності унеможливорює ефективне розв'язання цієї проблеми.

За оприлюдненими в жовтні 2017 року даними ВООЗ, Україна посідає третє місце в Європі та сьоме місце у світі за рейтингом держав з високим рівнем вияву агресії серед підлітків. За кількістю жертв агресії серед підлітків віком 15 років наша держава має 9-те місце у світі. Загалом кожна четверта дитина в Україні зазнає постійного знущання з боку однолітків, а кожна п'ята – стає суб'єктом агресивних дій.

Загострення проблеми підліткової агресивності актуалізує необхідність здійснення наукового аналізу юридико-психологічних витоків формування девіантної поведінки підлітків у контексті її можливої делінквентної динаміки. Вікові особливості психічного й особистісного розвитку, соціальна незрілість, негативна соціальна ситуація, недосконалість ключових інститутів соціалізації утворюють сприятливі умови для можливого перетворення підлітка на суб'єкта тяжкого насильницького злочину.

Діти є найбільш незахищеною та вразливою категорією суспільства, водночас вони можуть ставати й джерелом суспільно небезпечних наслідків. Аналіз особливостей підліткової злочинності за останні два роки дає підстави

стверджувати, що юні злочинці стають дедалі жорстокішими, істотно збільшується кількість злочинів, учинених дітьми віком 14–15 років.

Неповнолітні суб'єкти тяжких насильницьких злочинів загрожують безпеці не лише інших осіб, а й майбутньому суспільства загалом, оскільки в цьому віці закладаються базові соціальні настанови правосвідомості (сукупність знань щодо правової системи суспільства, ролі права й законності в житті суспільства, власних прав та обов'язків, способів їх реалізації тощо). Таким чином, недоліки розслідування фактів підліткового насильства загрожують суспільній безпеці, що пов'язано з підвищенням рівня кримінальної зараженості та соціальної дезадаптованості неповнолітніх членів громади, деформація правосвідомості яких розпочалася ще в дитинстві та яку не було вчасно припинено.

Вивчення проблеми підліткової злочинності впродовж тривалого часу є одним з актуальних напрямів наукових досліджень вітчизняних та іноземних психологів і юристів (Ю. М. Антонян, Л. С. Виготський, О. М. Джужа, Ю. І. Ємець, А. Ф. Зелінський, Л. І. Казміренко, М. В. Костицький, В. М. Кудрявцев, О. Є. Лічко, В. Я. Марчак, В. С. Медведєв, Г. М. Мінковський, Л. І. Мороз, В. М. Синьов, С. А. Тарарухін, С. І. Яковенко та ін.). Водночас поза увагою вчених залишилася низка питань, пов'язаних із визначенням психологічної сутності тяжких насильницьких злочинів, учинених підлітками, виявленням впливу вікових особливостей на поведінку неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів.

Брак комплементарних теоретико-прикладних розробок психолого-правових особливостей неповнолітнього суб'єкта тяжких насильницьких злочинів і наявність нагальної потреби в їх здійсненні зумовлюють актуальність обраної теми й окресленого предметного поля дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження узгоджений з Пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки на період до 2020 року (Закон України від 9 вересня

2010 року № 2519-VI), Переліком пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженим наказом МВС України від 16 березня 2015 року № 275, Концепцією розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, затвердженою Указом Президента України від 24 травня 2011 року № 597/201; Планом проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у Національній академії внутрішніх справ, зокрема на кафедрі юридичної психології. Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Національної академії внутрішніх справ (протокол від 25 листопада 2014 року № 22) й уточнено на засіданні вченої ради Національної академії внутрішніх справ (протокол від 26 грудня 2017 року № 29).

Мета і завдання дослідження пов'язані зі здійсненням психолого-правового аналізу тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми, й обґрунтуванням практичних рекомендацій щодо використання спеціальних психологічних знань у процесі розслідування зазначеної категорії злочинів. Для досягнення визначеної *мети* необхідно виконати такі *завдання*:

- висвітлити кримінально-правовий зміст тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх як феномену правової дійсності;
- виявити психологічні детермінанти вчинення неповнолітніми тяжких насильницьких злочинів;
- визначити вікові детермінанти протиправної поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів;
- схарактеризувати соціальну й індивідуально-психологічну детермінацію поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів;
- виокремити місце та роль спеціальних психологічних знань у розслідуванні тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх;

– проаналізувати особливості використання спеціальних психологічних знань у процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми.

Об’єкт дослідження – суспільні відносини, порушувані вчиненням неповнолітніми тяжких насильницьких злочинів.

Предмет дослідження – психолого-правова характеристика тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є положення соціальних, філософських, кримінально-правових і психологічних підходів до тлумачення поняття «наси́льство» як комплексного соціокультурного феномену; концептуальні ідеї вітчизняної кримінально-правової традиції аналізу та диференціації насильницьких злочинів; підходи Л. С. Виготського й С. Л. Рубінштейна щодо взаємодії зовнішніх і внутрішніх умов формування й розвитку особистості неповнолітнього; положення вітчизняної школи юридичної психології (М. В. Костицький, Л. І. Казміренко, В. Я. Марчак та інші) щодо тлумачення психологічної сутності та можливостей використання спеціальних психологічних знань у кримінальних провадженнях за тяжкими насильницькими злочинами; позиція О. Є. Личка відносно сутності детермінації й атрибутів акцентуацій характеру в підлітковому віці.

У процесі теоретичного та практичного дослідження застосовано такі методи: *порівняльно-критичний аналіз* різних концептуалізацій тлумачення категоріального апарату обраної проблематики (підрозділи 1.1, 1.2, 3.1); *феноменологічний підхід* – під час розгляду сутності понять «наси́льство», «тяжкі насильницькі злочини», «агресія», «агресивність» тощо (підрозділи 1.1, 1.2, 3.1); *компаративістський аналіз* – для визначення правових детермінант поведінки неповнолітніх як суб’єктів тяжких насильницьких злочинів (підрозділ 2.1); *формалізації та узагальнення* – для надання психологічної характеристики особистості підлітків, які вчинили тяжкі насильницькі злочини, формулювання змісту поняття «спеціальні психологічні знання» (підрозділи 2.2, 3.1, 3.2); *емпіричні методи*

(опитування, вивчення матеріалів кримінальних проваджень) – для одержання даних про суспільну значущість та особливості проблеми підліткового насильства в сучасній соціальній дійсності, визначення психологічних особливостей неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів (підрозділи 1.1, 2.2); *методи математичної статистики* – для опрацювання одержаних результатів.

Емпіричну базу дослідження становили результати: аналізу статистичних даних та аналітичних матеріалів МВС України й Інституту інноваційних технологій та змісту освіти МОН України в межах здійснення проекту «Попередження насильства в школі»; аналізу матеріалів 118 кримінальних проваджень; опитування 128 батьків учнів 8–9 класів гімназії № 153 та загальноосвітньої школи № 163 м. Києва.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним монографічним теоретико-прикладним дослідженням психолого-правових особливостей тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми, що конкретизовано такими положеннями:

вперше:

– у вітчизняній юридико-психологічній думці здійснено аналіз вікових детермінант протиправної поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів, який виявив несформованість єдиного кримінально-правового бачення вікових меж настання кримінальної відповідальності дітей, схоластичність законодавчих підходів до визначення віку настання кримінальної відповідальності й неврахування соціальних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних ознак дитячого віку;

– доведено, що психологічні особливості неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів зумовлені взаємозв'язком зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (індивідуально-психологічних) компонентів та детерміновані наявністю особливостей здебільшого двох основних типів акцентуацій характеру – епілептоїдно-збудливого й істероїдного;

– обґрунтовано необхідність унесення змін до кримінального процесуального законодавства України щодо обов’язкового проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх суб’єктів тяжких насильницьких злочинів;

удосконалено:

– визначення поняття «спеціальні психологічні знання», форм їх використання у кримінально-процесуальній діяльності під час розслідування тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх;

– з’ясування співвідношення соціальної та біологічної детермінації діленквентної поведінки неповнолітніх;

– положення, що характеризують суспільну небезпечність підліткового насильства в сучасному українському соціумі;

дістали подальшого розвитку:

– ідея актуалізації проблеми залучення спеціальних психологічних знань до юрисдикційного процесу;

– положення вітчизняної кримінально-правової школи щодо тлумачення та диференціації понять «насильство», «насильницькі злочини»;

– підходи до тлумачення феноменів «агресія» й «агресивність» неповнолітніх;

– конкретизація детермінант делінквентної поведінки неповнолітніх.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в роботі висновки та пропозиції можуть бути використані за такими напрямками:

– у практичній діяльності – під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій кримінального провадження у справах щодо тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми (акт впровадження Краматорського МВ ГУМВС України в Донецькій області від 9 грудня 2015 року, акт впровадження слідчого відділу Оболонського УП ГУНП в м. Києві від 15 листопада 2017 року); для здійснення профілактичних заходів з превенції виявів насильства в підлітковому середовищі (акт впровадження

сектору ювенальної превенції Оболонського УП ГУНП в м. Києві від 30 листопада 2017 року);

– у навчальному процесі – під час підготовки навчально-методичних матеріалів, навчальних програм, рекомендацій з курсів «Юридична психологія», «Актуальні проблеми кримінальної психології», «Актуальні проблеми правової психології», «Актуальні проблеми профілактичної діяльності поліцейських» (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 22 листопада 2016 року).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено на чотирьох міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи» (Київ, 24 квітня 2015 року), «Бочаровські читання» (Харків, 18 березня 2016 року), «V Харківські кримінально-правові читання» (Харків, 12–13 травня 2016 року), «Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи» (Київ, 7–8 листопада 2016 року).

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображено в десяти публікаціях, а саме: п'ять статей – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових з юридичних наук, одна – у науковому зарубіжному виданні, що включене до міжнародної науково-метричної бази даних; чотири тези – у збірниках наукових доповідей, оприлюднених на всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять шість підрозділів, висновків і списку використаних джерел (255 найменувань на 23 сторінках). Загальний обсяг дисертації 221 сторінок, з них основного тексту – 188 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ТЯЖКИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Проблема насильства серед неповнолітніх існувала завжди, набуваючи нових змістовних та динамічних ознак залежно від актуальних культурно-історичних умов суспільного розвитку [1, с. 134-138; 246; 254; 255 та ін.]. Притаманний сьогоденішньому українському суспільству період розвитку, на жаль, не сприяє «збідненню» його форм та зменшенню кількості проявів. Аналіз особливостей підліткової злочинності дозволяє стверджувати, що юні злочинці стають більш жорстокими: за перші місяці 2017 року зафіксовано відчутно більше нападів із заподіянням шкоди здоров'ю або життю людей, ніж за аналогічний період минулого року. Також зросла кількість випадків незаконного поводження зі зброєю: з двох випадків у січні-березні 2016 року до 13 – у перші місяці поточного року. Відчутно зростає кількість злочинів, вчинених дітьми у віці 14-15 років [189].

Наявність проблеми насильства у сучасному підлітковому середовищі свідчить про необхідність її ретельного вивчення. Діти, з одного боку є найбільш незахищеною, уразливою й майже повністю залежною від дорослих частиною суспільства, а з іншого, можуть самі ставати джерелом суспільно небезпечних діянь наслідків. При цьому другий аспект також потребує розмежування. Коли підлітки виступають суб'єктами насильницьких правопорушень, то вони не тільки загрожують безпеці інших осіб, але й являють небезпеку майбутньому всьому суспільству, адже у цьому віці закладаються базові соціальні установки правосвідомості. Відтак, недоліки розслідування фактів підліткового насильства загрожують суспільній безпеці через зростання кримінально заражених членів громади, деформація правосвідомості яких розпочалася ще у дитинстві та не була вчасно попереджена.

Соціальна значущість проблеми підліткової насильницької злочинності зумовлює актуальність юридико-психологічного дослідження такого багатогранного феномену, яким виступає насильство.

1.1. Тяжка насильницька злочинність як феномен правової дійсності

Вивчення проблеми підліткової делінквентності було і залишається одним із традиційних напрямів наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних юристів та психологів, таких як: Ю. М. Антонян, З. А. Астеміров, О. М. Джужа, К. Є. Ігошев, Л. І. Казміренко, І. С. Кон, М. В. Костицький, В. М. Кудрявцев, О. Є. Лічко, В. С. Медведєв, І. С. Ной, В. М. Синьов, С. А. Тарарухін, Г. І. Чечель, С. І. Яковенко та ін.

У свою чергу, аналіз детермінант підліткової насильницької злочинності, її причин і витоків, привертав увагу таких науковців, як: Р. М. Абизов, Г. А. Аванесов, А. І. Алексєєв, М. М. Бабаєв, Ю. Д. Блувштейн, Т. С. Барило, Н. І. Вєтров, Я. І. Гілінський, А. І. Долгова, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. М. Костенко, І. П. Лановенко, С. Я. Лихова, Ф. А. Лопушанський, А. Й. Міллер, Г. М. Міньковський, М. М. Міхєєнко, П. П. Михайленко, В. К. Негоденко, О. Я. Светлов, А. І. Селецький, С. А. Тарарухін, А. П. Тузов, М. П. Чередніченко, Я. М. Шевченко та ін.

Незважаючи на численні дослідження підліткової делінквентності, залишаються й досі неохопленим все розмаїття причин та витоків даної форми девіантної поведінки. Зокрема, й досі відсутня уніфікованість розуміння феноменології самого підліткового насильства, без якого досить складно виявити усі витoki даного явища, а відтак, розробити та втілити науково обґрунтовані рекомендації щодо здійснення кримінального провадження у справах щодо насильницьких злочинів неповнолітніх.

Обраний предмет дослідження обґрунтовано обумовлює наше звернення до аналізу сутності поняття «насильство».

З точки зору соціальної оцінки феномену насильства існують різні погляди, починаючи від біблійного принципу непротивлення, і закінчуючи різними баченнями необхідності відповіді з боку соціуму на протизаконне насильство у вигляді каральних санкцій. У найбільш загальному філософсько-психологічному сенсі феномен насильства тлумачить В. Д. Губін, коли вказує, що це природний стан людини, засіб спілкування з оточуючими. Така ситуація буде зберігатися доти, поки суспільство буде перебувати в стадії свого «тваринного» розвитку. Він вважає, що насильство – природне, а добро й альтруїзм – штучні [54, С. 5-6].

А. П. Огурцов, стверджує, що, з одного боку, більшість людей розуміє аморальність насильства у будь-якій формі, однак, з іншого – настільки ж ясно розуміється аморальність примирення з несправедливістю, непротивлення насильству [166]. Інакше намагається розв'язати цю дилему А.М. Ковальов: на його думку, насильство має певні межі, і воно може бути виправдане лише остільки, оскільки забезпечує реалізацію загальнолюдських законів і норм моральності, що впливають із нього. За цими рамками воно перевищує межі припустимого захисту і набуває аморального характеру [94]. Однак в обох випадках констатується доцільність відповідної реакції, спрямованої на усунення джерела небезпечного насильства, що знов-таки, обумовлює виникнення феномену «правомірного насильства», починаючи від самооборони людини у разі нападу, і закінчуючи правозастосовними заходами правоохоронних органів, спрямованими на припинення, розслідування та покарання суб'єкта насильницьких правопорушень.

Актуальний соціальний контекст оцінки насильства завжди виступає детермінантою формування подальшого його правового тлумачення на певному етапі суспільного розвитку. Водночас, соціальні критерії оцінки феномену насильства не можуть бути використані як єдино можливі, у зв'язку з їх індивідуальною неоднорідністю та зумовленістю релігійними, професійними, віковими та іншими ознаками представників суспільства.

Більш детальна інтерпретація феномену насильства надається в низці наступних наукових праць.

Тлумачний словник В. Даля трактує «насильство» як примус, неволю, образливу, незаконну і свавільну дію [60]. За «Філософською енциклопедією», насильство – це застосування певною соціальною групою різних (аж до озброєних впливів) форм примусу стосовно інших соціальних груп з метою набуття тих чи інших прав і привілеїв [220]. Насильство, таким чином, визначається як засіб досягнення економічного, політичного та інших видів верховенства.

У «Короткому енциклопедичному словнику з соціальної роботи» насильство визначається як примус (дія), що здійснюється індивідом або групою для досягнення поставленої мети, і який пов'язаний з прямим нанесенням фізичної, психологічної або моральної шкоди іншій особі або з загрозою такого нанесення [196]. В «Юридичній енциклопедії» насильство трактується як умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду, або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою [240].

«Юридична енциклопедія» за редакцією М. Ю. Тихомирова визначає насильство як вплив однієї людини на іншу, що порушує право громадян на недоторканність [198]. «Юридичний енциклопедичний словник» визначає насильство як фізичний чи психічний вплив однієї людини на іншу, що порушує гарантоване Конституцією право на особисту недоторканість у фізичному чи психічному сенсі [241].

Л. Д. Гаухман та С. В. Максимов розглядають насильство у чистому вигляді як протиправний умисний вплив на організм іншої людини, вчинений проти її волі. Тобто, наголошують автори, насильство – це фізичний вплив, виражений у нанесенні потерпілому побоїв, вчиненні стосовно нього інших насильницьких дій, що викликають фізичний біль, а також обмеження дій потерпілого. Варто зазначити, що при аналізі змісту насильства як такого,

автори окремо вказують не лише на факт вчиненого насильства, але й на застосування погрози його застосування, під якою розуміють залякування іншої особи застосуванням до неї фізичного насильства [46].

Розглядаючи поняття «тероризму» у контексті ознаки суспільної небезпеки та потенційної загрози життю та здоров'ю громадян, Ю. М. Антонян також звертається до тлумачення поняття «насильства». Справа в тім, що тероризм має сукупність суттєвих саме для насильства ознак, і акт насильства може називатися терористичним тільки тоді, коли він, по-перше, містить загрозу життю та здоров'ю потенційних жертв посягання, а по-друге, спрямований на залякування безпосередніх об'єктів очікуваного впливу. Таким чином, тероризм – це насильство, що обов'язково містить у собі загрозу для іншої людини, а також факт заподіяння, або ж потенційну можливість вчинення жорстокого насильства для того [10].

У західній англomовній літературі з проблеми насильства використовуються такі терміни, як «abuse» (зловживання), «neglect» (зневага), «harassment» (знуцання). Розрізняють також фізичний, сексуальний, психологічний типи «abuse», феномени типу «child abuse» (насильство батьків над дітьми), «wife abuse» (насильство чоловіків над дружинами) і т.ін. [86, с. 8-17; 184, с. 81-87].

О. Ігнатовим запропоноване визначення, за яким насильство є енергетичним впливом на органи і тканини організму людини, їх фізіологічні функції, шляхом використання матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) та/або впливом на її психіку через інформаційний вплив, що вчиняється всупереч волі людини, спроможне заподіяти органічну, фізіологічну чи психічну травму, а також обмежити свободу волевиявлення або дій людини» [79, с. 67-71]. Дане визначення привертає увагу ще й тим, що у ньому відображаються не лише фізичне, але й психологічне насильство.

У юридичній літературі склалося три підходи до тлумачення поняття насильство:

1) насильство як будь-який примус злочинцем іншої людини до дії або бездіяльності проти її волі за допомогою фізичного або психічного впливу па останню;

2) насильство як засіб досягнення злочинної мети шляхом застосування фізичної сили;

3) насильство не тільки як засіб вчинення злочинів, а й як мета їх скоєння [79, с. 67-71].

Слід зазначити, що відносно розуміння самого поняття «насильства» серед науковців немає єдиної думки, адже ця проблема є не тільки соціально-правовою, а й філософською. Це призводить до невизначеності питань щодо необхідності існування умислу при кваліфікації дії як насильницької та оцінки її з боку відповідності правовим нормам. Водночас, узагальнення наведених поглядів дозволяє стверджувати про:

- досить неоднорідне трактування насильства: насильство може розглядатися як потреба конкретної людини чи групи людей (потреба в здійсненні насильства), так й їх дії;
- наявність обов'язковості ознаки фізичного чи/та психічного впливу індивідуального чи групового суб'єкта;
- існування диференціації ознак об'єкта впливу та прикінцевої мети діяння.

Остання позиція обумовлює необхідність розгляду змісту поняття «насильницька злочинність». І якщо «насильство» є категорією міждисциплінарною, то «насильницький злочин» є категорією юридичною.

Тлумачення поняття «насильницька злочинність» в теорії кримінального права означається достатньо широким колом авторських позицій.

Наприклад, В. В. Голіна, визначаючи поняття насильницької злочинності, зосереджує увагу на її спрямованості проти життя і здоров'я, і тлумачить як сукупність умисних посягань, спрямованих на втручання у фізичну і психічну цілісність жертви посягання з метою навмисного

заподіяння їй смерті або тілесного ушкодження [125]. Відтак, окрім умисних вбивств і тілесних ушкоджень, до насильницької злочинності можна віднести і хуліганство чи зґвалтування.

А. І. Алексєєв до насильницьких злочинів відносить всі діяння, що хоча й містять у собі ознаки посягання на різні об'єкти, але пов'язані єдиною насильницькою чи агресивно-насильницькою мотивацією. Доречно зауважити, що автором виділяється і «інструментальне» насильство (наприклад, спрямоване на нейтралізацію опору жертви для задоволення статевого потягу), і насильство як самоціль (наприклад, прояви особливої жорстокості та катування жертви). Іншими словами, основною ознакою тут виступає підвищена суспільна небезпека посягання на найвищу цінність, якою є недоторканість життя та здоров'я людини. На підставі цього А. І. Алексєєв вважає, що ядро насильницької злочинності складають кримінально-карані діяння, які або безпосередньо посягають на життя та здоров'я особи, або такі, що опосередковано загрожують громадянам, зокрема: тероризм, захоплення заручників, бандитизм, масові безпорядки, насильницький грабіж, розбій, вимагання, посягання на життя спеціальних суб'єктів, хуліганство та ін. [6].

Багато хто з кримінологів розглядають насильницькі злочини як сукупність злочинів, скоєних шляхом застосування фізичної сили або погрози її застосування, що мають за мету позбавити життя людину або спричинити шкоду її здоров'ю, фізичній свободі, тілесній недоторканності [191, с. 53]. При цьому, в окрему категорію виділяється поняття тяжких насильницьких злочинів, яке охоплює умисне вбивство, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування та небезпечні прояви хуліганства [49].

У найбільш широкому сенсі насильницькими злочинами вважаються передбачені кримінальним законодавством України дії, які виражають деструктивні тенденції звинувачуваних осіб, мотивовані ворожнечею і ненавистю до людей, суспільства, речей, природи і переслідують цілі спричинення їм шкоди [133].

З огляду на те, що загальною ознакою, яка поєднує всі злочини у групу насильницьких, є насильство над людиною, застосовуване при їх вчиненні, саме реалізація злочину виключно шляхом насильства служить основою віднесення злочинного діяння до групи насильницьких. При цьому, звичайно, слід чітко вказувати, яке місце у механізмі скоєння злочину посідає насильство, є воно засобом або ж метою злочинних дій.

Сучасне трактування насильницьких злочинів виражається у розумінні їх як умисних кримінально-караних діянь, що посягають на фізичні блага особи та вчиняються проти її волі шляхом фізичного або психічного насильства [79, с. 67-71].

Узагальнюючи існуючі погляди на тлумачення поняття «насильницькі злочини», слід зазначити, що у юридичній літературі такими прийнято називати будь-які посягання проти життя, здоров'я, честі та гідності людини [133].

Утвердження й забезпечення прав і свобод людини проголошене в Україні основним обов'язком держави, а людина – її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека – найвищою соціальною цінністю нашого суспільства (ст. 3 Конституції України). У найбільш загальному вигляді, з точки зору кримінального права, насильницькі правопорушення небезпечні, перш за все, через вкрай негативний вплив на сталість та стабільність суспільних відносин. Об'єктом посягання виступає право на недоторканість життя та здоров'я людини, що охороняється законом. Звісно, що насильницькі посягання можуть спрямовуватися на різні безпосередні об'єкти, пов'язані з суспільними відносинами у плані гарантування недоторканості та забезпечення безпеки людини. Однак у всіх випадках саме особиста недоторканість життя та здоров'я людини є основним об'єктом протиправного посягання.

Як зазначають вітчизняні юристи [125], коло насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи різноманітне та широке і включає діяння передбачені розділом II Особливої частини Кримінального кодексу України.

До них належать злочини проти життя людини: умисне вбивство; умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання; умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини; умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця; вбивство через необережність; доведення до самогубства (ст. 115-120 ККУ); злочини проти здоров'я людини: умисне тяжке тілесне ушкодження; умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження; умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання; умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця; умисне легке тілесне ушкодження; побої і мордування; катування; необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження; погроза вбивством (ст. 121-129 ККУ); інші злочини проти життя та здоров'я особи, передбачені цим розділом Кодексу (ст. 130-145 ККУ), крім насильницького донорства (ст. 144 ККУ), не пов'язані з насильством.

Незважаючи на зазначене, до цього часу у наукових колах існує невизначеність стосовно конкретних видів посягань, які варто відносити до таких злочинів та їх класифікації. В юриспруденції існують різні підходи до класифікації насильницьких злочинів, в основі яких лежить не формальна ознака належності діяння до відповідних статей Кримінального кодексу, а інші критерії, що входять до структури складу злочину (мотивація, об'єкт посягання тощо). Загалом, злочини можна класифікувати, беручи за основу різноманітні ознаки. Наприклад в юриспруденції найчастіше зустрічається класифікація злочинів за характером та мірою суспільної небезпеки та за родовим об'єктом. Інші юридичні критерії класифікації включають характеристику способу скоєння злочину, міру його завершеності, ознаки суб'єкта і суб'єктивної сторони і т. ін.

Окрім зазначеного, різні аспекти злочину є предметом розгляду криміналістики та кримінології. Відповідно, стають можливими й інші

класифікації злочинів. Так, наприклад, в кримінології в основу класифікації покладено ознаки особи злочинця, а також механізм та спосіб злочинного посягання. На основі даної класифікації злочинів виділяються різні види злочинності, зокрема, насильницьку та ненасильницьку злочинність.

Таке розмаїття до класифікації злочинів обумовлене новітніми викликами правоохоронної та правозастосовної практики, необхідністю поглибленням диференціації та індивідуалізації відповідальності залежно від ступеня тяжкості злочинів. Як наголошує Л.М. Кривоченко, «практичні потреби суспільства повинні знаходити своє відображення в класифікації злочинів, визначати задачі та цілі протидії даним суспільно небезпечним явищам. Тим паче, що ґрунтовна класифікація має істотне значення для кримінологічної характеристики та розробки заходів запобігання насильницькій злочинності в цілому та її окремих проявів в різних сферах життєдіяльності суспільства» [114, с. 17].

Окремі автори до групи насильницьких злочинів традиційно відносять лише умисні вбивства, умисні тяжкі тілесні ушкодження та хуліганство, які утворюють самостійний у кримінологічному сенсі «блок» насильницьких злочинів [135]. Зокрема, Ю. Н. Аргунова і Е. М. Юцкова, розглядаючи насильницькі посягання, що вчинюються на побутовому ґрунті, включають до їх кола злочини проти життя, здоров'я, свободи, честі і гідності особи, проти статевої недоторканості і статевої свободи [123].

Дехто доповнює цей перелік катуванням та зґвалтуванням або розуміє під насильницькими всі злочини, пов'язані з насильством чи погрозою його застосування. Так, зокрема Л. Д. Гаухман, розглядаючи цю проблему в кримінально-правовому аспекті, не обмежує її рамками лише фізичного насильства, а вважає, що насильницький спосіб учинення злочину містить також погрозу його застосування [45].

За сферою актуалізації Э. Ф. Побегайло виділяє вчинення насильницьких злочинів і хуліганства з побутових мотивів, у сферах дозвілля

і частково побуту, на ґрунті сімейно-побутових конфліктів, за мотивами чисто особистого характеру [173].

Бандурка О. М. та Зелінський А. Ф. серед тринадцяти груп насильницьких злочинів виділяють такі основні блоки:

- насильницькі і відкриті корисливі злочини проти власності: грабежі, розбої, вимагання, бандитизм;
- агресивні насильницькі посягання на особистість, її життя, здоров'я, честь і гідність;
- насильницькі злочини проти громадського порядку, громадської безпеки та держави [25].

Відомий кримінолог та фахівець із кримінальної психології Ю.М. Антонян до насильницьких злочинів відносить всі діяння, що містять факт насильства на основі способу їх вчинення. Доцільно зазначити, що така класифікація насильницьких злочинів є найбільш широкою та включає такі групи:

- злочини, що вчиняють із застосуванням фізичної сили, у тому числі вбивства, тілесні ушкодження, побої, катування тощо, починаючи від хуліганства й закінчуючи тероризмом;
- злочини, вчинені з застосуванням психічного насильства у вигляді погроз життю та здоров'ю самого потерпілого, його близьких та рідних або інших осіб, знущання та приниження, а також інших дій, які призводять до нанесення суттєвої шкоди потерпілому [12, с. 64-67].

Інший ракурс, а саме співвідношення мотивів та цілей насильницьких злочинів, пропонує М. А. Алексєєва, коли класифікує їх на три основні групи:

- злочини, при вчиненні яких насильство застосовується для створення умов досягнення іншої мети – те, що зазвичай називають інструментальними злочинами (навіть в той момент, коли насильницькі дії є закінченими, мета злочинів ще не досягнута);

- злочини, поєднані з застосуванням насильства, мотив яких сформований міжособистісним конфліктом (суто насильницькі і, зокрема, персоніфіковані). Мета такого злочину є досягнутою після закінчення насильства;

- злочини, в яких, мотив та мета є настільки близькими за змістом, що мета досягається в процесі вчинення насильницьких дій [8, с. 6].

І хоча, з нашої точки зору, викликає сумнів доцільність виокремлення третьої категорії злочинів, адже зміщення мотиву на ціль може відбуватися і в першому, і в другому видах насильницьких злочинів, класифікація на підставі співвіднесення мотивів та цілей є доцільною. Це дозволяє відмежуватися від тих злочинів, у яких насильство виступає не самоціллю, а тільки засобом досягнення іншої мети.

Доречно звернутися й до позиції М. С. Іншакова, який, зважаючи на інструментальний зміст та мотивацію насильства, виділяє два провідних види насильницьких злочинів:

- насильницько-егоїстичні, коли насильство є сутністю кримінальної мотивації і приносить задоволення мети самим фактом вчинення насильства;

- корисливо-насильницькі, коли насильство є способом досягнення певного результату і інструментом вирішення тих чи інших проблем [83, с. 29].

Долгова А. І. та її колеги до насильницьких злочинів відносять ті, у яких насильство є елементом мотивації, а не просто засобом досягнення мети. На цій підставі до насильницьких злочинів ними не включаються розбій, грабіж, захоплення заручників, тероризм та інші злочини, в яких насильство виступає суто інструментом для реалізації іншої мети. На цій підставі автори виділяють такі групи насильницьких злочинів:

- злочини проти життя: умисне вбивство; вбивство матір'ю новонародженої дитини; вбивство, вчинене в стані афекту; вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або при перевищенні заходів,

необхідних для затримання особи, що вчинила злочин; заподіяння смерті з необережності; доведення до самогубства;

- злочини проти здоров'я людини: умисне спричинення тяжкої шкоди; спричинення тяжкої або середньої тяжкості шкоди здоров'ю в стані афекту; спричинення тяжкої або середньої тяжкості шкоди здоров'ю при перевищенні меж необхідної оборони; умисне спричинення легкої шкоди здоров'ю, побої; мордування; спричинення тяжкої або середньої тяжкості шкоди здоров'ю з необережності; погроза вбивством або спричиненням тяжкої шкоди здоров'ю; примушування до вилучення органів людини для трансплантації;

- злочини проти волі, честі та гідності особи: викрадення людини; незаконне позбавлення волі; незаконне поміщення в психіатричний стаціонар. Їх вчинення поєднане з насильством, але, як правило, в цих випадках, насильство застосовується як засіб досягнення якоїсь матеріальної мети (заволодіння власністю) тощо;

- злочини проти статевої недоторканості та статевої свободи: зґвалтування, насильницькі дії сексуального характеру; примушування до дій сексуального характеру [122, с. 439].

На нашу думку, дискусійною є можливість віднесення до насильницьких злочинів однієї групи умисного вбивства та заподіяння смерті з необережності. Так само незрозумілою залишається позиція авторів, чому у корисливо-насильницьких злочинах вони визнають інструментальну сутність самого насильства, а у сексуальних злочинах – ні. Безпосередньою метою у зазначених злочинах є задоволення статевої пристрасті, а насильство виступає як інструментальний засіб нейтралізації опору жертви (або збоченим способом загострення статевого задоволення).

Інший критерій класифікації пропонують В. Н. Бурлаков та В. П. Сальников, які до насильницьких злочинів відносять: умисні вбивства, тілесні ушкодження, зґвалтування та хуліганство [124, с. 262-263].

Подібну розгалужену класифікацію насильницьких злочинів наводить О.М. Храмцов, який пропонує виділяти серед них такі види:

- злочини проти життя та здоров'я, волі, честі та гідності (умисні вбивства: просте, за обтяжуючих, за пом'якшуючих обставин); доведення до самогубства; умисне нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, тому числі і за пом'якшуючих обставин, погроза вбивством, погроза знищення майна загальнонебезпечним способом, побої і мордування, катування, незаконне позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників, незаконне поміщення в психіатричний заклад;

- корисливо-насильницькі злочини: грабіж; розбій; вимагательство; бандитизм;

- насильницькі злочини, які посягають на державу, громадську безпеку, громадський порядок та порядок управління (починаючи від злісного хуліганства і закінчуючи тероризмом, диверсіями тощо);

- насильницькі злочини проти представників влади, інших службових осіб та осіб, які виконують свої професійні обов'язки (починаючи від опору представникові влади і закінчуючи примушуванням працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків);

- насильницькі злочини, вчинені представниками влади або іншими службовими особами (перевищення влади або службових повноважень, що супроводжується насильством, катування, вчинене працівниками правоохоронних органів тощо);

- насильницькі статеві злочини [224, с. 48-51].

Відповідно до наведених позицій, виникає питання обґрунтованості класифікації, у якій змішуються самі підстави розмежування як за мотивами, так і за суб'єктами та об'єктами насильницьких посягань.

Узагальнення вищенаведених класифікацій свідчить, що існують підходи, за яких автори обирають абсолютно різні принципи диференціації насильницьких злочинів. В основу таких класифікацій покладається певна ознака, яка має значення:

- для обґрунтування цілей окремо здійснюваного прикладного дослідження;

- для здійснення певного кримінологічного аналізу злочинності з метою розробки профілактичних заходів, спрямованих на її запобігання.

Разом із тим, ми вважаємо доцільним серед всієї сукупності розрізняти насильницькі посягання, у яких насильство співпадає з мотивом та способом його досягнення, від насильницьких злочинів, у яких насильство виступає проміжним інструментом на шляху до реалізації іншої мети. Ці злочини, на наш погляд, містять певні спільні кримінологічні риси, але при цьому суттєво відрізняються за своєю природою, мотивацією, специфікою особистості злочинця та чинниками, що обумовлюють специфічність виду злочинного насильства. Адже мотивом у цих злочинах не є безпосереднє позбавлення жертви життя чи здоров'я, а насильство тут виступає лише інструментом реалізації інших мотивів. Так, зокрема мотивацією насильницького хуліганства може бути хибна та викривлена форма задоволення потреби у самоствердженні шляхом знуцання над жертвою, аналогічно й при зґвалтуванні, мотивом виступає задоволення статевого потягу.

З огляду на це, М. Ткаченко висловлює думку, що насильство як спосіб вчинення правопорушення може виступати обов'язковою або спеціальною ознакою складу злочину, факультативною або альтернативною і обов'язковою для кваліфікації відповідних видів злочинів. Тобто, усі посягання поєднує свідомий вибір суб'єктом злочину насильницького способу реалізації усвідомленого мотиву [200, с. 104]. Водночас, мотив зазначених посягань, їх детермінація та особливості особистості суб'єкта злочину різні.

Ми погоджуємося, що представлені вище класифікації мають суттєве кримінально-правове та кримінологічне значення. Автори обирали підставою для їх створення та розмежування ту або іншу кримінально-правову ознаку. Однак такі підходи до тлумачення сутнісних ознак тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх не дають повної характеристики вчиненого суспільно небезпечного діяння. Дослідження проблеми насильницьких злочинів неповнолітніх слід проводити відповідно до певної змістовної та комплексної

ознаки. Це дозволить не втрати сутності її справжнього змісту, не переобтяжити її аналізом суміжних феноменів лише на підставі спільних зовнішніх проявів. З точки зору концептуального бачення юридико-психологічного змісту насильницької злочинності неповнолітніх, необхідно відмежуватися від другорядних ознак і класифікувати її виключно на основі сутнісного змісту природи досліджуваного феномену насильства. Адже, як наголошував М. І. Загородніков, саме природна класифікація є такою, в основі якої лежить істотна ознака, яка визначає природу предметів та явищ, що вивчаються [91, с. 16].

Узагальнюючи наведене, необхідно зауважити, що у контексті дослідження тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми, ми включаємо в предметне поле ті, у яких завдання шкоди життю та фізичному здоров'ю виступає безпосередньою і остаточною самодостатньою метою. Звісно, що навіть у таких злочинах мотив може бути досить відмінний, якщо брати аномальну форму самоствердження у хуліганському акті насильства чи персоніфіковані мотиви побутових насильницьких злочинів. Однак саме в цій категорії спрямований фізичний збиток співпадає з бажаним результатом злочинця, незважаючи на психологічні механізми, що обумовлюють виникнення та активізацію даної агресивно-насильницької установки неповнолітнього правопорушника.

Вважаємо недоцільним акцентувати увагу на розгляді інструментальних варіантів проявів насильства, як, наприклад, у ситуаціях зґвалтувань або розбійних посягань, адже у цих випадках насильство виступає не самоціллю, а виключно проміжним інструментом досягнення іншої віддаленої мети (сексуального задоволення або корисливих намірів). Хоча, не можна не погодитись із позицією А. Ф. Зелінського та О. М. Бандурки, що корисливо-насильницькі злочини мають певні ознаки насильницьких, адже корислива мотивація цих видів агресивної поведінки не виключає загальної ворожості та екстремістської спрямованості посягань на особистість, бо неможливо наносити ушкодження, погрожувати смертю, не

бажаючи смерті або іншої шкоди потерпілому [25, с. 9]. Наближених поглядів дотримується й Ю. М. Антонян, коли зазначає, що розбій, грабіж та вимагательство, хоча й визнаються корисливо-насильницькими злочинами, проте насильство в них є провідним через те, що недоторканість особи, її здоров'я, честь та гідність повинні цінуватись вище, ніж майно [11, с. 224]. Вони не є насильницькими у «чистому вигляді», бо в них провідною мотивацією є не спричинення фізичної шкоди заради неї самої, а превалює саме корислива мета та мотив, які є обов'язковими для суб'єктивної сторони складу цих злочинів. Відтак, такі злочини слід відносити до, так би мовити, проміжної категорії насильницьких злочинів.

Наведене виключає також із предметного поля дослідження характеристику дій, що спричинили суттєві страждання, однак не мали на меті загибель жертви, як, наприклад, при катуванні. Цей ракурс більше стосується психологічного травмування жертви, аніж цілеспрямованого її знищення. Дозволимо залишити поза увагою й тілесні ушкодження чи загибель потерпілого внаслідок вчинення злочинів із необережності, оскільки суб'єкт таких злочинів не мав на меті настання таких суспільно небезпечних наслідків. Слід наголосити, що ми поділяємо позицію О. М. Храмцова [224, с. 48-51], згідно якої до тяжких насильницьких злочинів слід відносити виключно умисні дії, тому що навіть якщо необережним злочином і наноситься істотна фізична (психічна шкода) потерпілому, ці дії більше схожі на злочини, які вчиняються шляхом порушення певних правил.

Водночас, досить важко відокремити в окрему групу насильницькі злочини, вчинені з хуліганських мотивів, на чому наголошують І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман [125]. Зазначені автори, апелюючи до різної природи мотивації та особистісної патології злочинців, вважають, що тяжкі насильницькі злочини, вчинені на ґрунті хуліганства, мають розглядатися окремо. Особливо актуальним зазначене виступає з огляду на вікові особливості неповнолітніх як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів.

Зазначене обумовлене тим, що значна кількість насильницьких злочинів цієї віковою категорією вчиняється саме на тлі хуліганської мотивації, як наслідок аномально викривленого самоствердження. Так, слушною є позиція В. Н. Бурлакова та В. П. Сальникова, які зазначали, що єдність хуліганства з іншими насильницькими злочинами обумовлена соціально-психологічними механізмами поведінки, в основі яких лежить агресивно-негативне ставлення до людини, знехтування її недоторканості, життя, здоров'я, честі та гідності заради реалізації власних прагнень до викривленого самоствердження. Тому ці злочини, й особливо у підлітковому середовищі, характеризуються підвищеним ступенем суспільної небезпеки і особливою тяжкістю наслідків. Окрім того, доцільність віднесення хуліганства до насильницьких злочинів обґрунтовується ними результатами власних тривалих кримінологічних спостережень. Аналізуючи динаміку цих злочинних діянь, вони приходять до висновку, що насильницькі злочини та хуліганство – це тісно пов'язані та взаємообумовлені кримінальні явища. Зокрема, спираючись на широкий емпіричний статистичний матеріал, доведено, що:

- послаблення боротьби з хуліганством призводить через деякий час до збільшення числа тяжких насильницьких злочинів, а посилення боротьби з ним – до зниження кількості останніх;
- значна кількість насильницьких злочинів вчиняється з хуліганських спонукань;
- більшість хуліганських проявів поєднане з насильством над особою, нанесенням їй побоїв та інших тілесних ушкоджень;
- насильницькі злочини і хуліганство мають близькі кримінологічні та віктимологічні характеристики [124, с. 262-263].

Звісно, з такою точкою зору, особливо у контексті дослідження тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми, ми погоджуємося, однак наголошуємо, що будемо розглядати не будь-яке хуліганство, а тільки таке, що пов'язане з застосуванням насильства.

Невід'ємним елементом окреслення предметного поля нашого дослідження виступає кримінально-правове визначення понять «тяжкість злочину» та «неповнолітні». На основі узагальнення існуючих підходів до їх характеристики [117; 118; 119; 165 та ін.], дозволимо собі сформулювати наступні положення, а саме:

- тяжким є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років;
- неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Останнє положення потребує, на наш погляд, певної деталізації. Загальним віком кримінальної відповідальності дитини є 16 років. Суб'єктом тяжкого злочину може бути осудна особа, яка на момент вчинення злочину досягла 14-річного віку. Перелік насильницьких злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з 14 років, є вичерпним (ч. 2 ст. 22 ККУ). До них відносяться: умисне вбивство (статті 115 - 117), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (ст.ст. 112, 357, 389, 411, 455), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121, ч. 3 ст.ст. 354, 355, 359, 387. 409), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122, ч. 2 ст.ст. 354, 355, 359, 387. 409), диверсія (ст. 113), бандитизм (ст. 263), терористичний акт (ст. 264), захоплення заручників (ст.ст. 148 і 358), зґвалтування (ст. 153), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 154), грабіж (ст. 189, ч. 2 ст. 315), розбій (ст. 191, ч. 3 ст.ст. 268, 315), вимагання (ст. 192, ч. 1 ст.ст. 268, 315), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 285), хуліганство (ч. 2-4 ст. 303).

Вчинення злочину неповнолітнім визнається обставиною, яка пом'якшує покарання (п. 3 ч. 1 ст. 66).

У випадках «посереднього виконання» насильницького злочину, коли особа, яка наділена ознаками суб'єкта кримінального правопорушення, використовує для його вчинення неосудну, малолітню особу або особу, яка перебуває під впливом помилки (введена в оману), виконавцем такого злочину визнається особа, наділена ознаками суб'єкта насильницького злочину. Неосудна, малолітня особа або особа, яка введена таким суб'єктом в оману, є знаряддям вчинення умисного насильницького злочину. Так само належить кваліфікувати дії особи у випадку залучення нею до заподіяння шкоди життю чи здоров'ю потерпілого звірів, свійських тварин тощо. Посереднє вчинення насильницького злочину має місце і у випадку протиправного позбавлення життя або заподіяння тілесних ушкоджень під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа, яка вчиняє таке діяння, не могла керувати своїми вчинками (непереборний фізичний примус – ч. 1 ст. 40). Виконавцем насильницького злочину тут є суб'єкт, що застосував непереборний фізичний примус, а особа, яка діяла під впливом такого примусу, – знаряддям вчинення умисного насильницького злочину.

Глибинна сутність проблеми підліткового насильства полягає у тому, що незалежно від його форми, за відсутності своєчасних профілактичних заходів, з часом його прояви стають дедалі жорстокішими. Найбільш поширеними в підлітковому середовищі є психологічне насильство: грубість, приниження одне одного, а також фізичне насильство, зокрема – побиття. Згідно з дослідженням, проведеним в українських школах, 34% учнів були жертвами цькування, 43% – знущалися над однолітками хоча б раз у житті, а 13% – були організаторами цього [162]. З часом, жертвами підліткового насильства все частіше виступають не різні категорії однолітків, а вже й дорослі громадяни.

Багатоаспектний зміст форм прояву насильства унеможливорює обмеженість його розгляду суто у вигляді завдання фізичної шкоди. Тому привертають увагу й інші супутні явища, серед яких слід відзначити психологічне насильство. Воно стає першим кроком криміналізації підлітка, ігнорування чого може призвести до поступової трансформації поведінкових установок у бік формування готовності до вчинення більш тяжких насильницьких злочинів.

Аналіз доступних нам досліджень дозволяє констатувати, що проблематика фізичного насильства в підлітковому середовищі набула певного висвітлення у сучасних юридичних першоджерелах. Водночас, значна кількість аспектів та аналіз психологічного насильства залишається поза увагою науковців-юристів. Це, з одного боку, пояснює, а з іншого – пояснюється латентним характером психологічного насильства, яке доки не трансформується у фізичне агресивне посягання, найчастіше залишається поза колом правового аналізу. Не фокусують на ньому увагу й правоохоронці, на яких покладені функції розслідування фактів прояву підліткової делінквентності та реалізація заходів її превенції.

Відповідно до одержаних нами результатів опитування 128 батьків учнів 8 – 9 класів шкіл Києва, насилля вважають актуальною для підліткового середовища 75 % респондентів. 61 % батьків визнають, що їх дитина була об'єктом агресивної поведінки однолітків. Водночас, ознаки надлишкової агресії у поводженні власної дитини відмічають тільки 23,6 % опитуваних. Тобто, спрацьовує певний механізм батьківського захисту: «Моя дитина добра та не здатна проявляти насилля, це інші підлітки до нього схильні». Опосередкованим підтвердженням наявності та застосування зазначеного механізму захисту виступають відповіді батьків на питання «Що, на Ваш погляд, є основними чинниками агресивної поведінки підлітків?». Тільки 6,3% респондентів вважають, що в детермінації агресивної поведінки підлітків значущими є вади виховання. Переважна більшість батьків покладають провину у виникненні проблеми насилля в підлітковому

середовищі на негативний вплив ЗМІ, кінофільмів, що пропагандують агресію як дозволений засіб задоволення власних проблем, Інтернет (68%) особливості підліткового віку (16,3 %) та «поганий» вплив однолітків (9,4 %).

На наш погляд, важливим є наступний факт: тільки 49,3 % батьків знайомі особисто з друзями власної дитини. Виходячи з зазначеного, половина опитаних батьків не володіють інформацією про соціальні контакти власних дітей. Підлітковий вік, це вік у якому саме референтне середовище однолітків відіграє найбільше значення при обранні тієї чи іншої стратегії поведінки особистості. Коло найближчих друзів створює підґрунтя для формування спрямованості особистості дитини та її бачення власної місця й ролі у соціумі.

Зняття власної відповідальності батьків за можливі прояви агресії дітей поєднується з покладанням цієї відповідальності на педагогів та психологів у навчальному закладі. 61,7 % респондентів вважають, що в школі не приділяється достатня увага проблемі дитячого насилля. Тому вирішення проблеми превенції дитячого насилля повинна, на нашу думку, базуватися не тільки на профілактичній роботі з самими підлітками, а охоплювати й батьків та педагогічний персонал навчальних закладів.

Доречним, з огляду на зазначене, навести результати опитування педагогів українських шкіл. Відповідно до одержаних результатів, переважна більшість респондентів вважають насильством побиття, приниження та сексуальні домагання – 96,1%; 84,95%; 88,6% відповідно; образи та відбирання їжі відносять до проявів насильства 67,5% та 69% опитаних; псування чужого майна, ігнорування почуттів і потреб іншої людини визначають як насильство 47,3% та 40,1%. Форми психологічного насильства («навішування ярликів», використання прізвиськ, сварки і образливі порівняння) до насильства відносять 51,8%; 36,7%; 31% та 16% респондентів (респонденти мали можливість дати декілька відповідей, відсотки для кожної категорії розраховувалися від загальної кількості учасників).

Такий розподіл завіدчує, що шкільні вчителі схильні більше реагувати на «тяжкі» прояви насильства, тобто на те, що має матеріальне підкріплення (побиття або відбирання їжі), чи на ті, що важко переживаються самим педагогом як особистістю (наприклад, приниження та образи). Педагоги схильні помічати переважно ті форми насильства, повз які вже неможливо пройти. Однак не слід забувати, що для особистості дитини, яка ще формується, величезне значення мають і «легкі» форми насильства, такі як використання прізвиськ, ігнорування почуттів і потреб, образливі порівняння [163].

В той же час, у згаданому опитуванні наводиться перелік найпоширеніших проявів насильства, якого зазнають діти: приниження (74%); побиття (70%); образи (72%); використання прізвиськ (68%); навішування ярликів (44%); кривдження (58%); сварки (63%). Безумовно, такі прояви насильства значно поступаються тяжким насильницьким злочинам з огляду на ступінь суспільних наслідків. Водночас, особливості механізмів формування підліткової делінквентності зумовлюють акцентування нашої уваги на проблемі психологічного насильства неповнолітніх як передумові та іманентній характеристиці тяжких злочинів, вчинених ними.

І якщо з фізичними формами насильства ніби все зрозуміло, то психологічне насильство, через його неоднозначність, потребує, на наш погляд, більш докладного розгляду. Його слід вивчати комплексно: з позицій права та з позицій психології.

В кримінально-правовій літературі існує досить багато досліджень феномену психологічного насильства, що містяться різні погляди на його природу. Дефініції психологічного насильства надавали Ю. М. Антонян, Р. А. Базаров, Є. А. Гамаюнова, Л. Д. Гаухман, Ф. Б. Гребьонкін, В. Г. Громов, Н. В. Іванцова, Р. А. Лєвєртова, С. В. Расторопов, Л. В. Сердюк, Н. В. Стерхов, С. Н. Табакова, О. Д. Чернявський. Вони є досить відмінними, що природно для юридичної науки і практики.

Так, Л. В. Сердюк, В. Г. Громов, Е. А. Гамаюнова, С. І. Табакова пов'язують психологічне насильство з ознакою умисності. І справді, є підстави вважати психологічне насильство прямоумисним, адже воно характеризується метою завдання психічної шкоди, а мета, як прийнято вважати, є ознакою прямого умислу.

Як зазначає Р. Д. Шарапов, небезпечність психологічного впливу полягає й у тому, що він може завдати і фізичної шкоди [230], причому як умисно, так і з необережності, довести до неї, наприклад, при самогубстві. Фізичний же вплив може бути початковою причиною психічної шкоди, причому не лише моральної.

Тут варто погодитися з Ю. А. Красіковим та А. М. Алакаєвим, які наголошують, що сила слова в деяких випадках у багато разів перевищує фізичний вплив і може викликати найтяжчі наслідки [109]. В контексті зазначеного логічною є думка Уповноваженого з прав людини, який звертає увагу, що розрізнення катувань на фізичні та психологічні є штучним: фізичні тортури можуть завдати значних психологічних травм, а психологічні зловживання призводять до значних фізичних проблем [238].

У КК України нерідко йдеться про психічний вплив, але при цьому не розкривається поняття «психологічне насильство»; не надане розмежування фізичного та психічного насильства, але вказується на насильство, яке здійснюється під фізичним або психічним примусом. Під фізичним примусом розуміється примушування особи до вчинення суспільно небезпечного діяння, тобто заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам шляхом застосування фізичного впливу (фізичного насильства), що має наслідком заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв тощо. Під психічним примусом слід розуміти погрозу застосувати до особи або її близьких фізичне насильство (вбити, спричинити тілесні ушкодження, позбавити волі тощо) чи заподіяти шкоду іншим її правоохоронюваним інтересам: знищити чи пошкодити майно, викрасти близьких родичів, розголосити відомості, що ганьблять особу, тощо [164].

Психічне насильство розглядається як один із найбільш поширених різновидів зовнішнього впливу на особу, адже охоплює широкий діапазон посягань, від знущань, погроз чи психічного тиску, і аж до повного руйнування особистості. Тому, зазвичай, психічне насильство розуміють як протиправний вплив на психіку людини всупереч її волі інформаційним або неінформаційним шляхом [188, с. 51-52].

Правова характеристика психологічного насильства та розгляд цього феномену здійснюється переважно шляхом ототожнювання його з поняттям «неправомірний психологічний вплив». Так, у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27.02.2004 р. психологічний вплив визначається шляхом вказівки на погрозу застосувати насильство, знищити майно, розголосити певні відомості тощо [175], а в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07.02.2003 р. як приклад психологічного насильства наводиться погроза завдання фізичної, моральної чи майнової шкоди [176]:

- психологічний вплив при погрозі людині тим, що у майбутньому будь-які права чи законні інтереси цієї людини або небайдужих їй осіб будуть поставлені під загрозу;

- психологічний вплив при створенні загрози негайного завдання будь-якої шкоди будь-яким правам чи законним інтересам людини чи небайдужих їй осіб, а також імітація такої загрози (наприклад, створення стану, що загрожує небезпекою життю або здоров'ю людини чи імітує таку небезпеку);

- психологічний вплив при погрозі негайного поставлення під загрозу будь-яких прав чи законних інтересів людини чи небайдужих їй осіб, а також імітація такої загрози.

Узагальнюючи сучасні підходи можна стверджувати, що психологічне насильство – це той психологічний вплив, який характеризується метою

завдання психічної чи фізичної шкоди, або ж, принаймні, погрози завдання такої шкоди. Важелем впливу тут виступає почуття страху людини щодо можливих фізичних, моральних чи психологічних збитків, які можуть бути нанесені як безпосередньо самій жертві, так і опосередковано через збиток його значущим цінностям (родичам, матеріальним цінностям тощо).

Проблемі психологічного насильства в предметному полі психології присвячена значна кількість наукових джерел [110, с. 510-512; 153, с. 110-119; 186, с. 88-91; 223, с. 120-129; 227, с. С. 20-22 та ін.]. Тракткування зазначеного поняття відрізняється залежно від суб'єкта та об'єкта впливу, ситуації міжособистісного спілкування, рольових позиції учасників взаємодії тощо.

Узагальнення наявних в сучасній психології поглядів на феномен психологічного насильства дозволяє сформулювати наступне його трактування: психологічне насильство – насильство, пов'язане з впливом на психіку іншої людини шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю. Психологічне насильство в середовищі неповнолітніх має свої різновиди, а саме: глузування; присвоєння прізвиськ; нескінченні зауваження, що принижують самооцінку дитини; відторгнення, ізоляція, відмова від спілкування тощо [150]. На відміну від юридичної точки зору, де найважливішим є атрибути ідентифікації наявності психологічного впливу, увага психологів прикута до визначення ступеня та характеру шкоди психологічному здоров'ю особистості.

У ракурсі проблем підліткової психології не можна оминати таку розповсюджену форму психологічного насильства у дитячому та юнацькому середовищі як булінг. У найбільш загальному сенсі булінг (bullying, від англ. bully — хуліган, забіяка, задирака, грубіян, насильник) визначається як цькування, психологічне знущання, дискримінація та приниження. Цей

термін означає тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного і психічного) з боку дитини або групи до інших дітей.

Зазвичай, мотивацією до булінгу стають хибні форми самоствердження через приниження слабшого, хоча мотивами можуть виступати й заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість; боротьба за владу, нейтралізації суперника тощо аж до задоволення суто садистських потягів.

Здійснюється булінг у різних формах: систематичні кепкування з будь-якого приводу (від національності до зовнішнього вигляду дитини); цькування; фізичні і психічні приниження; різного виду знущання; бойкот та ігнорування; псування особистих речей та ін. Залежно від наслідків він може становити собою адміністративні делікти або, навіть, кримінальні правопорушення.

Визначення чинників, що обумовлюють поступовий рух особистості від вчинення іманентних підлітковому віку проявів насильства, наприклад, деяких форм боулінгу, до тяжких насильницьких злочинів, є значущою юридико-психологічною проблемою. Загалом чинники, що обумовлюють цю динаміку, включають соціально-психологічні та індивідуально-психологічні криміногенні механізми вельми широкого діапазону – починаючи від явищ, породжених глибинними соціально-економічними і політичними протиріччями (аномічні процеси суспільства, правовий нігілізм, погіршення психологічного стану суспільства, зниження рівня інтелектуального розвитку населення, деформація моральних засад духовності, загострення міжособистісної і міжгрупової конфліктності, агресивності тощо), і закінчуючи деформацією індивідуально-психологічних рис та якостей на фоні особистісних аномалій та патологій (психопатичні розлади, акцентуації характеру та інші межові психічні розлади). До їх розгляду та характеристики ми звернемося у подальшому викладенні результатів проведеного емпіричного дослідження.

Особливості насильницької злочинності неповнолітніх характеризуються, перш за все, тим, що підлітковий вік є кризовим періодом становлення особистості, який супроводжується прагненням до самоствердження на тлі відсутності життєвого досвіду та особистісної незрілості. При цьому у дитини виникає конфлікт через усвідомлення власної залежності від дорослих, хоча вона намагається позиціонувати себе дорослою. Найбільш простим способом самоствердження є так зване «демонстративне» та «протестне», яке не вимагає зусиль та досягнень і реалізується у активації заборонених форм поведінки. Чим вищі домагання підлітка будь-що самоствердитись у протестній формі, тим більшою стає схильність до крайніх форм несхвалюваної (забороненої) поведінки. Зазначене зумовлює необхідність подальшого розгляду двох важливих аспектів нашого дослідження, а саме: психологічної сутності насильницької злочинності та вікових особливостей суб'єктів зазначеної категорії злочинів.

Узагальнення вищезазначеного дозволяє нам запропонувати наступні висновки.

1. В юриспруденції існують різні підходи до класифікації насильницьких злочинів, в основі яких лежить не формальна ознака належності діяння до відповідних статей Кримінального кодексу, а інші критерії, що входять до структури складу злочину (мотивація, об'єкт посягання тощо). Таке розмаїття обумовлене новітніми викликами правоохоронної та правозастосовної практики, необхідністю поглиблення індивідуалізації вини та покарання залежно від ступеня тяжкості злочинів.

2. Серед всієї сукупності насильницьких посягань необхідно відрізнити діяння, у яких насильство співпадає з мотивом та способом його досягнення, від насильницьких злочинів, у яких насильство виступає проміжним інструментом на шляху до реалізації іншої мети. Ці злочини містять певні спільні кримінологічні риси, але при цьому суттєво відрізняються за своєю природою, мотивацією, специфікою особистості злочинця та чинниками, що обумовлюють специфічність виду злочинного насильства.

3. Насильницькі злочини вчиняються шляхом здійснення фізичного та психічного впливу на іншу особу. Фізичне та психологічне насильство має однакову природу та мету, якою є цілеспрямоване завдання шкоди жертві. Відмінним виступає лише засіб реалізації, яким може бути або безпосередній деструктивний вплив на фізичний стан жертви, або опосередкований вплив на її психіку шляхом погрози настання негативних та небезпечних наслідків.

4. Сучасний український соціум достатньою мірою усвідомлює суспільну небезпечність підліткової злочинності: 75% опитаних нами батьків неповнолітніх визначають її як актуальну для життєдіяльності власної дитини проблему. При цьому 61% респондентів стверджують, що їх дитина була об'єктом агресивних дій однолітків. Серед чинників, які призводять до агресивної поведінки неповнолітніх, батьки виокремлюють як найбільш значущі зовнішні (соціальні): вплив ЗМІ, змісту кінофільмів, соціальних мереж, комп'ютерних ігор тощо. Водночас, 49,2% батьків не знайомі особисто з друзями з найближчого оточення власної дитини, тобто має місце недооцінка власної ролі у створенні для неї безпечних умов.

1.2. Психологічна сутність тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми

Розгляд психологічної сутності тяжких насильницьких злочинів обґрунтовано занурює нас в царину суб'єктивної сторони їхнього складу. Саме тут неодмінною умовою стає визначення психологічних особливостей та ступеня соціальної небезпеки суб'єкта злочину. Це актуалізує необхідність розгляду форм прояву агресії, з одного боку, та рівня вираженості такої особистісної якості, як агресивність, – з іншого. Агресивність, як відзначає Я. І. Гілінський, йде коріннями в біологію і «підкоряється» біологічним закономірностям, виступає в суспільстві у формі соціального насильства, обумовленого законами соціального розвитку, і, можливо, «основна

відмінність нададаптації соціальних систем від адаптації біологічних полягає в тому, що суспільство не стільки пристосовується до середовища, скільки пристосовує його до себе» [47, с. 177].

Як слушно зауважують Й. А. Кудрявцев та Н. О. Ратінова, аналіз поняття «агресія» дає можливість більш концептуально і диференційовано підходити до аналізу та оцінки кримінальної насильницької поведінки, її механізмів і детермінант [129, с. 28].

Проблема вивчення агресії у структурі насильства має тривалу історію. Зокрема, серед представників вітчизняної школи проблемою агресії та насильства займалися Александров Д. О., Алікіна Н. В., Андросюк В. Г., Джужа О. М., Закалюк А. П., Казміренко Л. І., Коновалова В. О., Костицький М. В., Марчак В. Я., Медведєв В. С., Морозов О. М., Ходимчук О. О., Шепітько В. Ю. та ін. Серед численних робіт зарубіжних авторів варто назвати таких науковців, як Антонян Ю. М., Ардрі Р., Бартол К., Басс А., Єнікополов С. М., Кестлер А., Лоренц К., Михайлова О. Ю., Ратінов О. Р., Річардсон Д., Самовичев Є. Г., Фрейд З., Фромм Е., Холлічер В. та ін.

Але агресія та агресивність, як структурні компоненти суб'єктивної сторони складу насильницького злочину і як юридико-психологічні феномени, ще й досі не є достатньо вивченими. Між тим, специфіка сучасної правоохоронної та правозастосовної діяльності вимагає детального та конкретизованого їх дослідження. Тому метою наступного нашого кроку є спроба виявлення психологічної сутності тяжких насильницьких злочинів шляхом здійснення юридико-психологічного аналізу агресії та агресивності у структурі суб'єктивної сторони складу насильницьких правопорушень.

Перш ніж розпочати юридико-психологічний аналіз агресії як невід'ємної складової насильницької протиправної поведінки, слід зрозуміти зміст та сутність цього феномену загалом, бо, як зазначав Х. Хекхаузен, недоцільно розмежовувати агресивні й неагресивні дії шляхом формального описання відповідних поведінкових актів [222, с. 365-405]. Зокрема,

цілеспрямоване хірургічне втручання у цілісність тіла не є агресією, на відміну від аналогічних насильницьких дій із застосуванням того ж самого скальпелю. Відповідно, не слід ототожнювати «агресію» у структурі злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених із необережності чи недбалості, з «агресією» у вчиненні умисних насильницьких злочинів.

Розглядаючи феномен агресії у контексті насильницької поведінки людини, починаючи з Нового часу, різні філософи виділяли як «внутрішні» (індивідуально-психологічні, біологічні), так і «зовнішні» (соціально-психологічні, ситуативні) чинники насильницької поведінки людини. Зокрема Т. Гоббс зазначав, що схильність до насильства є атрибутом поведінки всіх людей, і виділяв три основні її причини: суперництво через наживу, недовіра (напад в цілях власної безпеки) та жадоба слави, міркування власної гідності (іншими словами – самоствердження) [48].

Основи соціалізаторського підходу закладав Дж. Локк, який, виходячи з концепції «*tabula rasa*» («чиста дошка»), вважав, що всі, у тому числі й насильницькі форми поведінки, є відбитком аналогічних зразків поведінки батьків: «якщо їх з малих років вчили, що можна бити та ображати інших ... то чи не цим вони готуються до того, щоб робити те ж саме, коли стануть достатньо сильними...» [145, 409-608]. У подальшому Г. Тард та Е. Дюркгейм, в якості детермінант злочинності загалом і насильницької, зокрема, також розглядали механізм «наслідування» поведінки та явище «аномії», тобто нормативної «розрегульованості» суспільства [66; 67].

Еволюціоністський підхід Ч. Дарвіна пояснював схильність до винищення представників свого або чужого виду як один із механізмів природного відбору і самозбереження живих істот [61].

Біологізаторський підхід, розвинений Ч. Ламброзо, набув свого втілення у теорії «кримінальних типів». В ньому автор звернув увагу на взаємозв'язок певних антропологічних і психологічних характеристик особистості, які, в певному поєднанні, формують у людини схильність до злочинної (в тому числі насильницької) поведінки [146].

Продовжуючи цю традицію, французький психіатр Ж. Ескіроль пов'язував схильність до насильницьких злочинів із хворобою, яку він визначив як «монomanія» (порушення інтелектуальної, афективної або вольової сфери психіки людини) [88]. Аналогічно й німецький психіатр Е. Крепелін відносив агресивні дії людини до симптомів психопатій (виділяв «збудливий» та «невитриманий» тип, тип «ворогів суспільства» тощо) [112]. Е. Кречмер вважав, що імпульсивні насильницькі дії є результатом прогресуючої шизофренії або ознаками шизоїдної особистості [113]. Про спроби виділити серед інших психічних аномалій саме асоціальну (або навіть антисоціальну) патологію особи вказує той факт, що ще в 1889 р. К. Кальбаум запропонував особливий термін «гебоїд» для позначення змін особистості за психопатичним або психопатоподібним типом, що спостерігаються в юнацькому віці і характеризуються схильністю до асоціальних вчинків. Гебоїдна симптоматика, за сучасними уявленнями, зустрічається в рамках психопатії або відносно м'якої шизофренії (гебоїдофренія) [138].

Агресія у контексті насильницької поведінки безпосередньо у психологічній науці почала вивчатися з кінця XIX ст., і її розуміння відбувалося згідно з положеннями біологізаторського підходу. Наприклад, У. Джеймс вважав, що насильницька поведінка зумовлюється інстинктом ворожості, а У. Мак-Дауголл серед 12-ти основних інстинктів людини виділяв інстинкт насильства у вигляді вродженої войовничості. З. Фрейд також пояснював агресію активністю відповідного інстинкту «танатосу», дія якого виявляється в підсвідомому прагненні людини до руйнівної або саморуйнівної поведінки.

Ще в середині XX ст. австрійський вчений, засновник порівняльної етології К. Лоренц вважав, що прояви агресивності і у «півнів, що побилися на смітнику, і у собак, що гризуться, і у хлопчаків, які розбивають одне одному носи, і у юнаків, які розпочинають у корчмі бійку, вже трохи підфарбовану політикою, і в тих, хто хапається зопалу за ядерну бомбу,

мають одну підставу – внутрішньовидову агресію». Він доводив, що агресія у людей є абсолютно таким же мимовільним інстинктивним прагненням, як і в інших вищих хребетних тварин, і за своїми проявами практично не відрізняється від сексуальної поведінки [147, с. 44-45].

Трохи пізніше американські дослідники-біхевіористи Д. Доллард, Н. Міллер та інші за результатами проведених емпіричних досліджень висунули постулати однієї з перших фундаментальних теорій агресії (теорія «фрустрації – агресії»). Г. Мюррей включав насильство до переліку основних «потреб» (бажань) людини [129, с. 45-57].

Виходячи з наведеного стислого огляду основних підходів щодо розуміння феномену агресії, окреслюється необхідність розмежування понять «агресії» та «агресивності». Це є суттєвим для подальшого розуміння різних форм насильницької поведінки та визначення шляхів вирішення проблеми індивідуалізації покарання правопорушника з урахуванням ступеня його суспільної небезпеки.

Так, В. Шапар визначає агресивність як стійку рису особистості, що проявляється в готовності до наступальних або насильницьких дій, спрямованих на нанесення ушкоджень або на знищення об'єкта нападу. Під агресією він розуміє індивідуальну чи колективну поведінку або дію, спрямовану на заподіяння фізичної чи психічної шкоди або навіть на знищення іншої людини чи групи [229, с. 8].

У «Психологічній енциклопедії» агресія визначається як цілеспрямована деструктивна поведінка людини, що суперечить суспільно встановленим нормам і завдає іншим фізичної шкоди чи спричиняє психологічний дискомфорт. Агресія найчастіше виникає як реакція суб'єкта на фрустрацію, супроводжується емоційними станами гніву, ненависті, ворожості.

Поняття агресивності тлумачаться у двох ракурсах:

- агресивність визначається як ситуативний стан, що характеризується афективними спалахами гніву чи злоби та імпульсивними проявами поведінки, спрямованої на об'єкт фрустрації, що став причиною конфлікту;

- агресивність є негативною рисою характеру, притаманною переважно нестриманим, невихованим людям, які використовують насильство як силовий засіб для досягнення власної мети [178, с. 10].

Узагальнюючи сучасні підходи, Р. Берон і Д. Річардсон пропонують наступне визначення: агресія – це будь-яка форма поведінки, націлена на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, що не бажає подібного поводження [34]. А. А. Реан вказував, що агресія – це конкретно ситуативний стан, який може виражатися у поведінковій дії. У той же час агресивність – це властивість особистості, що виражається в готовності до відповідних агресивних (насильницьких) дій [181, с. 3-18].

Антонян Ю. М. під агресивністю пропонує розуміти особливості (рис) особи, а під агресією – прояв цих рис у відповідній поведінці, яка полягає у демонстрації сили, погрози її застосування або використанні насильства [13, с. 16]. О. В. Побризаєва вважає, що агресивність як стійка властивість особистості відіграє велику роль в агресивній поведінці індивіда, хоча й не кожен насильницький злочинець наділений такою ознакою, так само й наявність такої властивості не обумовлює беззаперечно здійснення насильницьких дій [174, с. 66].

Жмуров Д. В., розглядаючи різноманітні концептуальні підходи до визначення феномену агресії, розуміє її як прояв ворожості у відчуттях і діях індивіда – антагонізму, недружелюбності, неприязного відношення, ненависті [70]. Але, з юридичної точки зору, таке тлумачення має значення тільки для розуміння витоків подальшого насильницького акту, хоча у ньому певною мірою й відбивається сформована, наприклад, персоніфікована мотивація на ґрунті неприязних стосунків із жертвою.

Інші підходи визначають агресію з точки зору її функціональності. Так, агресія розглядається як інструмент успішної еволюції, самоствердження,

домінування, адаптації або привласнення життєво важливих ресурсів. Х. Кауфман стверджує, що агресія – це засіб, за допомогою якого індивіди намагаються отримати свою долю ресурсів, що, у свою чергу, забезпечує успіх у природному доборі. Е. Фромм розглядає злаякісну агресію як інструмент домінування, що виражається в прагненні людини до абсолютного панування над іншою живою істотою [221].

Звісно, що такі підходи не виправдовують природну схильність людини до насильницької поведінки, проте дозволяють, при кваліфікації злочину та призначенні покарання на принципах індивідуалізації, проаналізувати таку особистісну характеристику, як агресивність. Вона визначає, по-перше, рівень суспільної небезпеки самого суб'єкта злочину, а по-друге, заходи профілактичного впливу каральних та виправних санкцій.

Як підкреслює О. Ю. Михайлова, у юридичній психології поняття агресії та жорстокості застосовується:

- для позначення особливо брутальних способів вчинення злочину;
- для позначення певних агресивних властивостей характеру злочинця;
- як комплексне позначення всіх об'єктивних і суб'єктивних чинників злочину, включаючи його суспільно небезпечні наслідки [156, с. 53].

З точки зору юридичного змісту феномену агресії, окрему увагу слід приділити так званим нормативним концептуальним підходам, які зосереджуються саме на протиправності агресії, «суперечності» її суспільним нормам. Так, як зазначала С. Л. Соловйова, агресивність – це системна соціально-психологічна властивість особистості, яка формується в процесі соціалізації людини і яка описується трьома групами чинників: суб'єктивними, об'єктивними і соціально-нормативними, такими як морально-етичні норми або кримінальний кодекс [194, с. 13-20].

Аналогічної позиції у руслі нормативного підходу дотримується й Д. В. Жмуров, який, узагальнюючи сучасні підходи, визначає агресію як цілеспрямовану деструктивну поведінку, що суперечить нормам і правилам співіснування людей в суспільстві. Відтак, термін «кримінальна агресія»

також визначається в рамках нормативного підходу і позначає поведінку, націлену на умисне спричинення фізичної і моральної шкоди іншій живій істоті, через що дії агресора вступають в протиріччя з нормами кримінального права, хоча сам він не завжди стає об'єктом кримінально-правової дії [71].

Румянцева Т. Г. висловлює думку про те, що поведінка може називатися агресивною за наявності двох обов'язкових умов:

- а) коли присутні небезпечні для жертви наслідки;
- б) коли порушені соціальні норми поведінки [184, с. 68-74].

З точки зору співвіднесення агресії та насильницької злочинної поведінки, доцільно згадати Р. Берона і Д. Річардсона, які, розкриваючи феномен агресії, розглядають його у таких аспектах.

1. Агресія як форма поведінки. Досить часто агресія асоціюється з властивостями особистості (ворожість, жорстокість, збудливість), з негативними емоціями (злість, гнів), з мотивами (прагнення зашкодити) тощо.

2. Агресія як намір. Даний критерій виключає випадкове ненавмисне заподіяння шкоди жертві.

3. Агресія як образа або заподіяння шкоди, тобто результатом агресії є будь-які негативні наслідки, а не найбільш тяжкі види збитків (наприклад, тілесні ушкодження і т.ін.).

4. Агресія проти волі жертви порушує її цілісність або природні права [34].

Важливим елементом встановлення суб'єктивної сторони складу насильницького злочину є мотивація, тому доречно згадати визначення Л. Берковіца, згідно з яким агресія розуміється як вид поведінки, фізичної або символічної, що мотивована наміром заподіяти шкоду комусь іншому [29]. Таке розуміння дозволяє чітко відмежовувати за принципом наявності прямого умислу умисні насильницькі протиправні посягання від неумисних.

Інша група концептуальних підходів акцентує увагу на наслідках агресії та описує її результати. Так, Р. Уїлсон позначає агресію як фізичну дію або загрозу такої дії з боку однієї особини, яка зменшує свободу або генетичну пристосованість іншої особини. Д. Мацумото пише, що агресію можна визначити як будь-який вчинок або поведінку, яка заподіює біль іншій людині фізично або психічно [179]. А. Басс в рамках вказаного підходу зазначає, що агресія – це явище, реалізоване в специфічній поведінці, в конкретній дії – загроза або нанесення шкоди іншим [26, с. 34-46].

Отже, агресію можна визначити як поведінку, спрямовану на умисне заподіяння шкоди іншій живій істоті. Агресивність – це властивість особистості, що виражається в готовності до відповідних агресивних (насильницьких) дій. При цьому необхідно розрізняти феномени агресії (як поведінки, певних дій) та агресивності (як особистісної риси, схильності до агресивної поведінки).

Проте, залишається відкритим питання щодо пускового механізму агресивної поведінки при актуалізації насильницького злочину. І якщо ми говоримо про цілеспрямовану насильницьку поведінку, то акту агресії має передувати певна психологічна готовність, яка й виступає відповідною установкою.

Вперше у кримінологічну літературу поняття «антисоціальної установки» як соціально-психологічної основи злочинної поведінки ввів А. Б. Сахаров, який вбачав сутність злочинної поведінки та її причину безпосередньо у активності антисоціальної установки [187, с. 59-60].

На теперішній час досить велика кількість науковців (Ю. М. Антонян, Ю. Д. Блувштейн, А. Ф. Зелінський, К. Є. Ігошев, В. М. Кудрявцев та ін.) визнають у якості специфічної ознаки особистості правопорушника відповідну антисоціальну установку, яка характеризується заперечуванням певних загальновизнаних цінностей, антисоціальним характером мотивів та мети злочинної поведінки [197, с. 185].

Зокрема, у вітчизняній юридичній психології провідною є концепція, згідно якої основною детермінантою, що визначає прийняття рішення про здійснення злочинного вчинку, за інших рівних умов, є антисоціальна зорієнтованість особистості. Тому, як зазначають науковці, саме викривлені диспозиційні установки особистості відіграють вирішальну роль у формуванні делінквентної поведінки [64, с. 203].

Зелінський А. Ф. вважає, що установки регулюють соціальну, в тому числі злочинну, поведінку не безпосередньо, а в результаті перетворення на мотиви [76, с. 52]. Аналогічної позиції дотримувався й П. С. Дагель, який наголошував, що умисний злочин може бути вчиненим лише за умови поєднання в особистості хибної правосвідомості та антисоціальної установки [59, с. 24].

Близьку думку висловлював С. Д. Арзуманян, коли визначав асоціальну установку особистості як стереотип асоціальної поведінки, фіксований внаслідок тривалого впливу несприятливих об'єктивних та суб'єктивних чинників, який містить в собі минулий досвід, теперішній стан суб'єкта, особливості погребової сфери та ситуації їх реалізації [20, с. 112].

Ігошев К. Є. визначає антисоціальну установку як єдність особливостей особистості та мотивації її поведінки, яка за відповідних умов закономірно призводить до вчинення злочину. Вона становить таку систему особистісних рис та якостей, яка визначає процес виникнення спонукань до злочинної діяльності [80, с. 103-106]. Приділивши особливу увагу вивченню установок на злочинну діяльність, дослідник поділив їх на два види: ситуативні та особистісні. Ситуативна установка на злочинну діяльність становить собою антисоціальну форму реагування особистості на ситуацію; особистісна – готовність до вчинення злочину, що базується на антисоціальній позиції індивіда, його фундаментальних рисах та якостях. Для такої особистості протиправна діяльність є визначальною, виступає найбільш прийнятним видом діяльності.

Виходячи з поняття антисоціальної установки, Ю. М. Антонян та Ю. Д. Блувштейн також розрізняли серед типів особистості осіб з глибокою антисоціальною установкою [14].

Однак не варто вважати агресивну установку фатальною передумовою, адже завдяки сукупності інших установочних утворень особистості вона може бути або нівельована або компенсована у соціально прийнятній формі. Тому закономірною є думка Т. Г. Шавгулідзе, який вважає установку до злочинної поведінки безпосередньою причиною вчинення злочину, хоча суб'єкт, маючи у своєму розпорядженні «волю», все ж стоїть над нею: установка не завжди знаходить реалізацію в поведінці, а разом зі зміною рішення може зникнути [228, с. 140-143].

Формування таких антисоціальних установок деструктивної насильницької поведінки відбувається на основі поєднання певних індивідуально-психологічних особливостей особистості (починаючи від психодинамічних особливостей ЦНС і закінчуючи певними психічними аномаліями) та специфічного досвіду, набутого у несприятливих умовах соціалізації, який закріпив у людини внутрішню готовність до агресивних форм поведінкових реакцій.

Разом із тим, поведінку можна визначати як агресивну лише тоді, коли наслідки, яких прагне суб'єкт, здійснюючи цілеспрямований поведінковий акт, можна звести до умисного нанесення шкоди іншій людині. В 1939 р. в своїй монографії «Фрустрація і агресія» Дж. Доллард, Л. Дууб, Н. Міллер, О.Моурер та Р. Сірс у визначенні агресії вперше наголосили на значенні наміру нашкодити іншому своєю дією, пояснюючи агресію як акт, метою якого є нанесення шкоди організму. А це вже є, на наш погляд, безумовною ознакою суб'єктивної сторони складу насильницького злочину.

В подальшому дослідницька увага юристів та психологів в усе більшій мірі зосереджується навколо мотивів агресивних дій. Агресія визначалася як специфічно орієнтована поведінка, націлена на усунення або подолання всього того, що загрожує фізичній або психічній цілісності живого організму.

При цьому мотивом агресії є таке нанесення шкоди іншим або інтересам інших, яке усуває джерела фрустрації, внаслідок чого очікується сприятливе емоційне зрушення. Згідно таким визначенням, агресія завжди є реакцією ворожості на створену іншим фрустрацію, незалежно від того, була ця фрустрація, у свою чергу, обумовлена ворожими намірами чи ні.

На даний час в психології існує декілька підходів до типології форм агресивної поведінки. Так, Е. Фромм всі прояви агресії поділяв за основними категоріями на: «доброякісну» (біологічно адаптивну) агресію як реакцію на загрозу вітальним інтересам чи потребам індивіда та «злаякісну» (неадаптивне насильство), що не виконує жодних біологічно адаптивних функцій, приносить лише шкоду та руйнування, і притаманна лише людині [221].

Ряд важливих відмінностей відзначив С. Фешбах, розмежувавши експресивну, ворожу й інструментальну агресію. Експресивна агресія є мимовільним вибухом гніву і люті, що нецілеспрямований і швидко припиняється, при цьому джерело порушення спокою не обов'язково піддається нападу. У разі, коли дія не підконтрольна суб'єктові і протікає за типом афекту, на думку Л. Берковіца, йдеться про імпульсивну агресію [29]. Проте найбільш важливим є розмежування ворожої й інструментальної агресії [34]. Термін «ворожа агресія» (або «емоційна агресія») передбачає агресивний акт насильства як самоціль, у той час коли «інструментальна агресія» належить до випадків, коли насильство виступає лише засобом досягнення іншої мети. Метою першої є, головним чином нанесення шкоди іншому, тоді як друга націлена на досягнення мети нейтрального характеру, а агресія використовується при цьому лише як засіб. У свою чергу, інструментальна агресія поділяється на індивідуально та соціально мотивовану.

Слід відрізнити агресію «інструментальну», яка присутня у складі, наприклад, корисливо-насильницьких злочинів (та інших, які ми визначили

раніше в р.1.1), від ворожої, яка часто набуває характеру некорисливого насильницького посягання на життя та здоров'я жертви.

Водночас, при розгляді тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх важливим є те, що у всіх випадках основним механізмом тут виступає руйнівна, ворожа агресивна поведінка, спрямована на усвідомлене нанесення збитку фізичній чи психічній недоторканості жертви.

Як правило, при вчиненні тяжких насильницьких злочинах потерпілому часто заподіюються тяжкі фізичні і психічні травми. Це свідчить про глибоку особистісну деформацію суб'єкта, про сформованість у нього стійкої установки на агресивну поведінку та готовність завдавати збитку людям, при зниженому рівні самоконтролю особистості. Зокрема, О. Р. Ратінов та О. Ю. Михайлова дійшли висновку, що в основі жорстокості лежить, перш за все, порушення ціннісного ставлення до інших людей. Вони наголошують, що жорстокість насильницького акту характеризує клас міжособистих відносин, у якому взаємодія людей має етично-психологічну природу. Її значення обумовлене тим, що ставлення до інших людей опосередкує всі життєві відносини суб'єкта, входить до його світогляду, визначає спосіб життєдіяльності, його індивідуальний стиль, характер сприйняття і мотивацію конкретних вчинків [180, с. 11].

Продовжуючи цю думку Р.М. Абизов зазначає, що протиправне насильство є формою агресивної поведінки, яка завдає великої шкоди жертві і здійснюється без співпереживання, жалості або співчуття. Це вказує на порушення загальнолюдських здібностей до співчуття та поваги, до цінності життя інших людей і може бути ознакою дефектів соціальної адаптації, а також деформації особистісної сфери людини [3, с. 24-25].

Такі особистісні дефекти у ряді випадків підсилюються алкоголізацією особи, перенесеними черепно-мозковими травмами, психічними аномаліями.

Тут ми стикаємося з необхідністю розмежування проявів агресії у осіб, які перебувають у межах психічної норми та з наявними межовими розладами. Це пояснюється тим, що агресія може бути наслідком

гіпертрофованої агресивності як особистісної риси людини. Така риса апріорі є проявом певної соціальної дезадаптованості, адже перешкоджає нормальній взаємодії індивіда у суспільстві [129, с. 79]. Кажучи про патологію характеру, яка проявляється у соціальній дезадаптації, ми так чи інакше торкаємося проблеми психопатії, яка пояснює певні внутрішні психічні механізми, що зумовлюють агресивну насильницьку протиправну поведінку.

Як продемонстрували результати проведеного в межах науково-дослідної роботи кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ дослідження за темою «Роль установки при формуванні насильницької спрямованості поведінки у неповнолітніх правопорушників», для насильницьких злочинців із ознаками психопатичних розладів у межах осудності характерним є стан дезадаптації, викликаний неможливістю задоволення актуальних потреб самоактуалізації та постійною конфліктністю. Вибірка цього дослідження формувалася з осіб, що відбували покарання за вчинення тяжких насильницьких злочинів. Загальними рисами для всіх осіб, що вивчались, виявилися:

- значне перевищення за шкалою імпульсивності та максимальне перевищення за шкалою індивідуалістичності за опитувальником ММРІ;
- відхилення від норми показників рівня фрустрації за методикою С. Розенцвейга.

Одержані експериментальні дані дозволили пояснити соціальну дезадаптивність зазначених осіб та нехтування ними соціальними нормами у вигляді агресивної поведінки. Досягаючи самоствердження шляхом активного нехтування нормами середовища, такі особи прагнуть довести власну значущість та добитися поваги до себе. Оточуючі люди, цінності, норми суспільства сприймаються при цьому як перешкоди самоактуалізації та комфортного стану.

Наведені риси особистості насильницьких злочинців з межовими розладами психопатичного кола визначають труднощі в реальній оцінці

ситуації та загальної картини світу, а звідси – порушення адекватного емоційного реагування через підвищення напруження при необхідності взаємодіяти з представниками незрозумілого для них і суб'єктивно загрозливого навколишнього світу. Це штовхає злочинців на превентивну агресію (яка за силою часто не відповідає суб'єктивно сприйнятій небезпеці) та постійну готовність до неї задля звільнення від психічного перенапруження [5, с. 156-161].

За результатами зазначеного дослідження можна стверджувати, що ригідність насильницьких злочинців сприяє накопиченню афекту, застрягання на негативних емоціях, самонакручуванню. При значній вираженості негативного напруження та природній екстрапунітивності у суб'єкта активується схильність до виплескування агресії на випадково-провокуючий об'єкт. При цьому особа може усвідомлювати лише привід теперішнього зриву, справжні ж причини залишаються неусвідомленими [56, с. 63-66].

Аналіз результатів за методикою ММРІ, одержаних О. В. Давидовою, дозволяє зробити висновок про відмінність профілю осіб, які вчинили насильницькі злочини, від інших категорій засуджених [57; с. 125-128; 58, с. 365-369]. Вони кореспондують до результатів дослідження Ю. М. Антоняна, В. П. Голубкова, Ю. Н. Кудрякова та В. Г. Бовіна, присвяченого виявленню певних відмінностей психологічних рис особистості насильницького злочинця, яке проводилося за цією ж методикою [16, с. 12-26].

Узагальнюючи здобутки вітчизняних та зарубіжних авторів, можна констатувати, що зазначеній категорії осіб притаманне порушення функціонування мотиваційної ієрархії. Відбувається також трансформація особистісної тривожності та внутрішньоособистісної дисгармонійності у напрямі її проекції на ситуацію навколишньої дійсності. Внаслідок цього дійсність наділяється небезпечними ознаками і, відповідно, сприймається як така, що потребує екстрених заходів з її нейтралізації будь-що.

В процесі дослідження означеної категорії засуджених була виявлена наявність певної агресивної установки, що сформувалася під впливом сукупності чинників: психофізіологічних, індивідуально-психологічних, у тому числі патохарактерологічних (зокрема, психопатичних), та несприятливих умов соціалізації особистості [5, с. 156-161].

У вітчизняній та світовій практиці на теперішній день використовується міжнародний класифікатор хвороб МКХ-10, де в Класі V (F) наведені діагностичні стандарти психічних розладів, до яких відносяться й примежові психічні аномалії психопатичного кола. Зважаючи на одержані результати вищезгадуваних вітчизняних та зарубіжних досліджень, зазначимо, що найбільш розповсюдженими психопатичними проявами серед осіб, схильних до патологічної агресії та насильницьких злочинів, є злочинці, обтяжені психопатіями *збудливого типу* (F 60.30 – «Емоційно нестійкий розлад особистості імпульсивного типу»).

Переважними характеристиками таких осіб є емоційна нестійкість і відсутність контролю імпульсивності, спалахи жорстокості та загрозової поведінки, особливо у відповідь на протиріччя з оточуючими. Тому серед насильницьких злочинців вони зустрічаються найчастіше, зокрема, за даними Ю. М. Антоняна і С. В. Бородіна, найбільшу групу серед обстежених злочинців склали психопатичні особи саме *збудливого типу* – 45,6% [15, с. 58].

Їхні реакції проявляються, зазвичай, у вигляді бурхливих, частіше короткочасних афективно-емоційних розрядок, під час яких відбувається інтенсивна концентрація таких аномальних характерологічних особливостей як збудливість, вибуховість, дратівливість, злостивість. Вони характеризуються запальністю, гнівливістю, люттю. Основна особливість збудливих психопатів – експлозивно-брутальний («вибуховий») тип реагування на зовнішні перешкоди чи на протидію їхнім домаганням. При цьому 42% протиправних дій, вчинених ними, спрямовані проти особистості (убивства, тілесні ушкодження, зґвалтування); 35% – корисливі й корисливо-

насильницькі злочини; 21% – злочини проти громадського порядку, включаючи хуліганські; 2% – інші.

Доречно наголосити, що В. В. Гульдан, досліджуючи психопатизованих насильницьких злочинців, відзначав у збудливих психопатів прагнення до реалізації неадекватно завищеної самооцінки або рівня домагань, нетерпимість до протидії, тенденцію до домінування, володарювання, упертість, вразливість, схильність до самонакручування для розрядки афективної напруги у формі насильства або порушення громадського порядку [55, с. 36].

Психологічне вивчення злочинців-психопатів збудливого типу свідчить, що провідною властивістю їхньої особистості є недостатня соціалізація, яка призводить до порушення здатності адекватно сприймати дійсність та будувати власну поведінку відповідно до вимог соціальних норм. При цьому, одним із найбільш криміногенних наслідків недостатньої соціалізації, як відзначає О.Є. Лічко, є вкрай слабка емпатійність та ідентифікація психопатичних особистостей збудливого кола з оточуючими їх людьми. Як відомо, ідентифікація є основою для формування емпатії, співпереживання [143, с. 185-202].

Ю. М. Антонян та С. В. Бородін експериментально довели, що саме відсутність цих якостей може сприяти вчиненню тяжких злочинів проти особистості з особливою жорстокістю [15, с. 95]. Динамічні зміни життєвих ситуації нерідко виявляються неадекватними психологічним ресурсам даної особистості й тому можуть породжувати хуліганство, образи, нанесення тілесних ушкоджень тощо.

Таким чином, результати наведених досліджень засвідчують, що провідною рисою переважної кількості насильницьких злочинців є імпульсивність, яка набуває постійного і тотального характеру. Внаслідок цього особи постійно конфліктують зі своїм оточенням, що ще більше підсилює їхню дезадаптованість, породжує тривогу, формуючи стійкі

афективні установки агресивного змісту, які закріплюються в структурі особистості і, в подальшому, визначають неадекватне сприйняття реальності.

Даний тип криміногенної психопатії злочинців у психіатрії одержав найменування «соціопатії», «надбаної психопатії» [89, с. 163.], «патохарактерологічного розвитку» [95, с. 1598-1603], «психопатичного розвитку».

У сучасній світовій науці термін «соціопатія» є загальновизнаним і за МКХ-10 належить до захворювань F 60.2 як складова більш загальної групи «Дисоціальний розлад особистості». Таким чином, аномалії психіки суб'єкта впливають не лише на сам факт вчинення злочинних дій, але й на їх різновид. Так, психопатів найбільше серед тих, хто вчинив вбивства (особливо тих, мотив яких не повністю усвідомлюється злочинцем), хуліганство, зґвалтування, грабежі й розбої. Відповідно, вони складають переважну частку насильницьких злочинців та значну – корисливо-насильницьких.

Також криміногенність психічних аномалій проявляється в детермінації виникнення небажаних соціальних контактів. Останні ж, відіграючи активну роль у формуванні антисупільного способу життя злочинця, негативно впливаючи на його психіку, сприяють поглибленню психічних розладів. Нарешті, не можна не брати до уваги, що здорові люди часто уникають взаємодії та спілкування з психічно аномальними особами, і ті вимушені обертатися в колі соціально неадаптованого оточення [149, с. 153-155].

Спілкування злочинців із «собі подібними», сприяючи їх моральній деградації, підтримує антисупільний спосіб життя і є однією з основних причин криміналізації. Так, за результатами дослідження М. Й. Цепня, серед осіб, які проходили судово-психологічну експертизу (у складі комплексної судової експертизи) у зв'язку з вчиненням насильницьких злочинів, близько 80% до арешту постійно спілкувалися з представниками маргінального прошарку суспільства. Найчастіше контактували з ним саме психопати та

алкоголіки, причому зі злочинцями більше спілкувалися перші, а з дрібними правопорушниками – другі [226, с. 253-257].

Підсумовуючи даний огляд, можна констатувати, що вплив психічних аномалій на насильницьку злочинність полягає в:

1) специфіці формування особистості неповнолітнього насильницького правопорушника, коли при наявності зазначених аномалій виникають і розвиваються передумови, що можуть призвести до утворення антисоціальної агресивної поведінки;

2) послабленні позитивного впливу соціалізації та піддатності засвоєнню негативних стереотипів асоціальної поведінки;

3) викривленні мотиваційної та ціннісної системи неповнолітнього із нівелюванням загальнолюдських цінностей (і зокрема, життя та здоров'я людини) через соціальну дезадаптацію на тлі порушення емпатійності.

Одержаний емпіричний матеріал багатьох досліджень дозволив вітчизняним юридичним психологам дійти таких висновків.

1. Серед суб'єктів, які вчинили насильницькі злочини, частка осіб із невротичними і психопатичними порушеннями значно вища, ніж серед суб'єктів інших злочинних діянь.

2. Переважна частина аномалій зумовлена психопатичними рисами і остаточними явищами після черепно-мозкових травм (у 80-85% випадків вони отримані в результаті несприятливих умов життя і виховання, їхня наявність не пов'язана з незворотними змінами психіки).

3. У осіб з психічними аномаліями, тим не менше, відсутня фатальна схильність до злочину – такі аномалії виступають в якості каталізуючого чинника взаємодії в механізмі злочинної поведінки при провідному чиннику – моральній невихованості. Вони посилюють соціальну неадаптованість особи, неадекватність її реакцій, але не визначають соціальної спрямованості її конкретних дій [154].

Підводячи підсумок, слід наголосити, що деструктивні форми агресії є невід'ємною складовою умисних насильницьких злочинів. До істотних ознак,

притаманних проявам деструктивних форм агресії у насильницьких злочинах слід віднести: здійснення посягання поза волею потерпілого; вчинення шляхом фізичного та/або психічного впливу на потерпілого; спрямованість на усвідомлене заподіяння шкоди потерпілому; це може бути як засіб досягнення іншої мети, так і самоціль.

Таким чином, визначення психологічної сутності тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх найбільш обгрунтоване шляхом здійснення юридико-психологічного аналізу агресії та агресивності у структурі суб'єктивної сторони складу насильницьких правопорушень дітей. Диференціювання понять «агресія» та «агресивність» надає можливість більш концептуально підходити до аналізу та оцінки кримінальної насильницької поведінки неповнолітніх, її механізмів і детермінант.

Узагальнення наявних наукових підходів до розуміння феноменів «агресії» та «агресивності» дозволяє визначити, що: агресія – це поведінка, спрямована на умисне заподіяння шкоди іншій живій істоті; агресивність – властивість особистості, що виражається в готовності до відповідних агресивних (насильницьких) дій. При цьому необхідно розрізняти феномени агресії (як поведінки, певних дій) та агресивності (як особистісної риси, схильності до агресивної поведінки). Виходячи з того, що агресивність є рисою особистості, вона сама по собі не співвідноситься з суспільною небезпекою, а набуває небезпечного для суспільства характеру тільки через агресивну насильницьку поведінку.

Вирізняють агресію «інструментальну» та ворожу, яка набуває характеру насильницького посягання на життя та здоров'я жертви. При розгляді тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх важливим є те, що у всіх випадках основним механізмом виступає руйнівна, ворожа агресивна поведінка, спрямована на усвідомлене нанесення збитку фізичній чи психічній недоторканості жертви.

Висновки до р. 1

1. Серед науковців немає єдиної думки стосовно розуміння поняття «наси́льство», оскільки ця проблема є не тільки соціально-правовою, а й філософською та психологічною. Відповідно до цього, насильство можна розглядати у широкому та вузькому сенсі. В широкому сенсі насильство спонукається потребами конкретної людини чи групи людей та представлене певною (деструктивною) змістовністю їх дій, що може мати прояв в усіх формах соціальних відносин; у вузькому – це фізичний чи психічний вплив однієї людини на іншу, що порушує гарантоване право Конституції на особисту недоторканість життя та здоров'я людини. В той же час, в юридичній спільноті наявна й диференціація поглядів щодо визначення безпосередніх об'єктів, пов'язаних із суспільними відносинами, у плані гарантування недоторканості та забезпечення безпеки людини та прикінцевої мети злочинного діяння.

2. Психологічне насильство є першим кроком криміналізації підлітка, ігнорування якого може призвести до поступової трансформації поведінкових установок у бік формування готовності до вчинення більш тяжких насильницьких діянь. Підлітковий вік – кризовий період, що супроводжується прагненням до самоствердження на тлі відсутності життєвого досвіду та особистісної незрілості. Найбільш простим способом такого самоствердження стає демонстративна поведінка, яка не вимагає зусиль та досягнень у соціально схвалюваних сферах діяльності і реалізується у формі психологічного насильства. Чим вище намагання підлітка будь-що самоствердитись у демонстративній та протестній формі, тим більшою стає його схильність до крайніх форм девіантної поведінки.

3. Акту агресії в межах цілеспрямованої насильницької поведінки неповнолітніх завжди передуює певна психологічна готовність, яка реалізується у вигляді відповідних установок. При цьому ситуативні установки становлять собою антисоціальну форму реагування особистості на ситуацію; особистісні – базуються на антисоціальній позиції індивіда, його

фундаментальних рисах та якостях. У вітчизняній юридичній психології усталеною є позиція, згідно якої основною детермінантою, що визначає прийняття рішення про здійснення злочинного вчинку, за інших рівних умов, стає саме антисоціальна зорієнтованість особистості.

4. Викривлені диспозиційні установки особистості відіграють вирішальну роль у формуванні делінквентної поведінки. Мотивом агресії є таке нанесення шкоди іншим або інтересам інших, яке усуває джерело фрустрації, внаслідок чого очікується сприятливе емоційне зрушення. Відповідно до цього, агресія – це завжди реакція ворожості на створену іншим фрустрацію, незалежно від того, якими були його справжні наміри.

РОЗДІЛ 2

ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ СУБ'ЄКТІВ ТЯЖКИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Неповноліття – це найкоротший за астрономічним часом період життя людини, за який дитина проходить великий шлях у своєму розвитку: через внутрішні конфлікти з самим собою та світом, через зовнішні зриви і сходження вона вибудовує власні стосунки з суспільством. Зазначене обумовлює необхідність розгляду психолого-правового змісту вікових особливостей неповнолітніх в межах дослідження тяжких насильствених злочинів, вчинених особами цієї вікової категорії.

Аналіз вікових особливостей неповнолітніх, які визначають схильність до вчинення тяжких насильницьких злочинів, дозволяє стверджувати, що ця категорія правопорушників має свої суто специфічні характеристики. З одного боку, неповноліття обумовлює відсутність сформованої правосвідомості, а з іншого, – підлітки ще не виступають повною мірою активними учасниками суспільних відносин. Саме ці особливості й визначають, що з юридичної точки зору факт неповноліття суб'єкта злочину враховується майже у всіх законодавствах світу як обставина, що пом'якшує покарання.

Аналізуючи детермінанти формування делінквентної спрямованості підлітків на вчинення тяжких насильницьких злочинів, ми звернемося до аналізу як зовнішніх, так і внутрішніх її компонентів. У юридичній та психологічній науці до зовнішніх детермінант будь-якої поведінкової активності відносять умови фізичного середовища та соціальні умови, а до внутрішніх – біологічні та внутрішньоособистісні механізми протиправної поведінки.

2.1. Вікові детермінанти протиправної поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів

Кримінальна відповідальність – це обов'язок особи дати звіт про свої дії уповноваженим на те державним органам, а також відчувати певні обмеження та примусову дію кримінального закону. Частиною кримінальної відповідальності є застосування покарання до винного. Згідно з ч. 1 ст. 22 Кримінального Кодексу України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Відповідно до ч. 2 ст. 22 КК України, особи, які вчинили злочини у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності за певну низку злочинів.

У вітчизняній кримінально-правовій системі виокремлюють дві межі неповноліття: нижню (14 років), до якої особа не несе кримінальної відповідальності, та верхню (16 років), після якої вона несе повну кримінальну відповідальність. У наведеному проміжку неповнолітній вік є обов'язковою пом'якшуючою обставиною (п. 3 ст. 66 КК України), а кримінальна відповідальність настає за вичерпним переліком правопорушень. Особи раннього юнацького віку (16-18 років), згідно закону, є повністю правосуб'єктними, але, у той же час, в соціальному сенсі вони залишаються неповнолітніми, відрізняються від дорослих за ступенем своєї соціальної і особистісної зрілості, і це повинно впливати на вирішення питання про їх кримінальну відповідальність.

Водночас, особи у віці 16-18 років не можуть бути суб'єктами злочинів, відповідальність за які передбачена тільки для повнолітніх, наприклад, за ухилення від призову на строкову військову службу (ст. 335 КК України), втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України) тощо.

Вікову ознаку суб'єкта вчинення злочину неможливо визначити без з'ясування конкретного часу події як обов'язкової факультативної ознаки об'єктивної сторони складу злочину. Для послідовності у дослідженні проблеми зазначимо, що під часом вчинення злочину закон передбачає певну

годину доби, місяць і рік, а також пору року, конкретний період, які повинні враховуватися судом при призначенні покарання. Вирахування формального паспортного віку починається з дати народження і встановлюється на момент вчинення кримінального правопорушення.

У зв'язку з цим, при вирішенні питання про ступінь кримінальної відповідальності або правової дієздатності особи (особливо за тяжкі злочини визначені ч. 2 ст. 22 КК України), вік повинен бути точно встановлений за документами про народження дитини (число, місяць, рік народження), а при їх відсутності – на підставі висновку відповідної експертизи.

Бабаєв М. М. зазначає, що «аналіз всього комплексу кримінально-законодавчих норм про кримінальну відповідальність неповнолітніх переконує, що створений для підлітків режим відповідальності істотно більш пільговий, ніж для дорослих злочинців, при рівних обставинах» [23, с. 95]. З огляду на це, порівняно з дорослими, неповнолітні правопорушники мають привілейований кримінально-правовий статус, а саме:

1. КК України виділяє окрему систему покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину. Відповідно до ст. 98 КК України, до неповнолітніх можуть бути застосовані лише п'ять видів основних покарань (штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк), а також два види додаткових (штраф та позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю). Водночас, їх не можна карати, наприклад, обмеженням волі та довічним позбавленням волі. Так само, на відміну від дорослих, у них не можна конфісковувати майно.

2. КК України передбачив особливі розміри покарань неповнолітніх. Так, максимальний розмір штрафу для такої особи може становити п'ятсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (для дорослих – тисяча, а в деяких випадках – і більше). Якщо громадські роботи дорослим можуть бути призначені на строк від шістдесяти до двохсот сорока годин, то неповнолітнім – від тридцяти до ста двадцяти годин. Покарання у вигляді

виправних робіт може бути призначено неповнолітньому на строк від двох місяців до одного року, тоді як дорослому – від шести місяців до двох років. Також зменшено розмір відрахувань із суми заробітку засудженого-неповнолітнього: він становить 5-10% (для дорослих 10-20%). Коротший для неповнолітніх і строк арешту, а позбавлення волі їм може бути призначено на строк не більш як 10 років (і лише за умисне позбавлення життя людини – до 15 років).

3. КК України (ст. 97) передбачає можливість звільнення неповнолітнього, який уперше скоїв злочин невеликої тяжкості, від кримінальної відповідальності, але за умови, що виправлення цього неповнолітнього можливе без застосування покарання. Дійшовши такого висновку, суд застосовує до підсудного неповнолітнього примусові заходи виховного характеру.

4. КК України встановлює для неповнолітніх особливу підставу для звільнення від покарання. Йдеться про ситуацію, коли неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, щиро покався і в подальшому поведився відповідно до вимог закону. У цьому разі суд, дійшовши, на момент винесення вироку, висновку про недоцільність застосування покарання до такого неповнолітнього, може звільнити його від покарання і застосувати до нього примусові заходи виховного характеру (застереження; обмеження дозвілля; передання неповнолітнього під нагляд батьків, педагогічного чи трудового колективу, інших осіб; покладення на нього обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду; направити неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи).

Аналіз тяжких злочинів, за які неповнолітній несе кримінальну відповідальність дає підстави стверджувати, що законодавець знизив вік кримінальної відповідальності за дві групи злочинів: тяжкі насильницькі та майнові злочини. В основу зниження віку кримінальної відповідальності за ці злочини покладені такі критерії:

1) рівень розумового розвитку, який свідчить про можливість уже в 14 років усвідомити суспільну небезпечність і протиправність злочинів, перерахованих у ч. 2 ст. 21 КК;

2) поширеність більшості з цих злочинів серед підлітків;

3) значну суспільну небезпечність (тяжкість) більшості з цих злочинів.

Особа у віці від 14 до 16 років не відповідає за злочини, за які встановлюється відповідальність з 16 років, навіть якщо вона брала в них участь як співучасник. У цих випадках особа у віці від 14 до 16 років може нести відповідальність, тільки коли в її конкретних діях містяться ознаки іншого злочину, за яке законом встановлена відповідальність з 14 років. Наприклад, якщо неповнолітній у віці до 16 років бере участь разом з іншими особами, що досягли 16 років, у такому злочині як примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань шляхом насильства, небезпечного для життя і здоров'я (ч. 3 ст. 355 КК), то він може відповідати тільки за вчинення, наприклад, тяжкого тілесного ушкодження за ст. 121 КК України.

Для розуміння підходів до вікових особливостей настання кримінальної відповідальності, розглянемо більш докладно специфіку тлумачення вікових характеристик суб'єкта кримінального правопорушення у деяких кримінальних законодавствах країн світу. Для цього здійснимо порівняльний аналіз змісту кримінальних кодексів 20 зарубіжних країн.

У Кримінальному кодексі Японії [219] у главі 7, що присвячена пом'якшенню покарання та звільненню від покарання, ст. 41 визначає – «діяння, вчинене особою, яка не досягла віку 14 років, не є караними». Хоча далі зазначається, що до кримінального суду Японії надаються кримінальні провадження щодо неповнолітніх, що вчинили тяжкі насильницькі та корисливо-насильницькі злочини. А позбавлення волі застосовують виключно у випадках вчинення підлітками тяжких злочинів проти життя, здоров'я та статевої недоторканості. Іншими словами, у законодавстві Японії відсутні вікові межі неповнолітнього віку і особа може або нести

відповідальність по досягненню 14 років, або не нести у разі недосягнення цього віку.

Подібне положення наявне у Кримінальному кодексі Республіки Корея [210]. Відповідно до ст. 9, присвяченій злочинам неповнолітніх, вказується, що діяння особи, яка не досягла 14 років, не підлягає покаранню.

Аналогічно визначається лише нижня межа вікової невідповідності у Кримінальному кодексі Німеччини [216]. Так, у § 19, присвяченому невідповідності дитини зазначається, що невідповідною є особа, яка не досягла 14 років на момент вчинення злочину. А далі зазначається, що до осіб, старших за 14 років, пом'якшення застосовується на розсуд суду. Ніякого тлумачення стосовно віку повноліття, розмежування покарань на більш або менш тяжкі злочини, вчиненими неповнолітніми, старшими за 14 років, не надається. При цьому наявна вказівка на молодіжний вік, який триває з 18 до 21 року, однак це окрема законодавча позиція, яку ми розглянемо нижче.

У главі II Кримінального кодексу Франції [215] серед обставин ненастання кримінальної відповідальності або її пом'якшення, в ст. 122-8 вказується, що неповнолітні особи, визнані винними в скоєнні злочинних діянь, стають об'єктом заходів захисту, допомоги, нагляду і виховання при умовах і в порядку, встановлених окремим законом. Цей закон визначає також умови, за яких неповнолітнім особам, старшим за 13 років, може бути призначене покарання.

З цього випливає, що:

- по-перше, що у французькому кримінальному законодавстві невідповідною є дитина до 13 років на момент вчинення злочину;
- по-друге, що для осіб, які вчинили злочин у віці понад 13 років, але у молодшому, аніж вік повноліття, санкції призначаються за спеціальним законодавством. Хоча, суто з Кримінального кодексу Франції (до речі, як і Кореї, Німеччини та Японії) так і залишається остаточно незрозумілим вік повноліття.

Дещо інша система виокремлення вікових меж присутня у законодавствах країн, де наявні конкретні вікові межі: вік настання дієздатності особи і вік, до якого вона несе часткову чи пом'якшену відповідальність.

Так, Закон про кримінальне право Ізраїлю [74] у Главі-бет, присвяченій обставинам, що виключають злочинність діяння, у ст. 34-вав. визначає особу у віці до 12 років як неповнолітню, яка не підлягає відповідальності за вчинене діяння. Хоча загалом, «неповнолітньою», згідно ст. 34-каф-далет, є особа, яка не досягла 18 років. Разом із тим, у ст. 35-алеф є обставини, що передбачають обов'язковість покарання, навіть неповнолітніх, у віковому проміжку між 12 та 18 роками, зокрема, у пункті бет зазначається, що вікові обставини пом'якшення не розповсюджуються у разі вчинення умисного вбивства.

У Кримінальному кодексі Туреччини [214] також наявне розгалужене вікове розмежування. Так, ст. 53 визначає, що особи, яким при вчиненні діяння не виповнилося 11 років, не підлягають кримінальному переслідуванню і покаранню. Якщо ж діяння є злочином, за який законом передбачено покарання у вигляді ув'язнення на термін понад одного року або більш тяжке покарання, то на вимогу прокурора голова суду приймає рішення про передачу дитини на виховання та виправлення в установу, що перебуває під державним управлінням і наглядом до досягнення нею 18 років або про передачу такої особи її батькам або опікуну.

Ст. 54 зазначає, що особи, яким при вчиненні діяння виповнилося 11, але не виповнилося 15 років, не підлягають покаранню, якщо вони є неосудними (за медичною ознакою). Однак, якщо вчинене ними діяння є злочином, за який передбачено покарання у вигляді ув'язнення на термін понад одного року або більш тяжке покарання, застосовуються положення попередньої статті. У разі, якщо така дитина діяла з усвідомленням того, що скоєне нею діяння є злочином, то покарання за дане правопорушення скорочується таким чином:

- замість смертної кари призначається ув'язнення на термін не менше п'ятнадцяти років, а натомість довічного тяжкого ув'язнення – ув'язнення на строк не менше десяти років;

- інші покарання скорочуються наполовину. Тяжке ув'язнення замінюється простим ув'язненням (однак термін покарання, призначеного в порядку застосування цього пункту, не може бути більше семи років за кожне діяння). Покарання у вигляді позбавлення волі, навіть у випадках заміни його грошовим штрафом, відбувається у виправному закладі, якщо винному на момент початку відбування покарання не виповнилося 18 років.

Ст. 55 вказує, що стосовно осіб, яким при вчиненні діяння виповнилося 15, але не виповнилося 18 років, покарання призначаються наступним чином:

- замість смертної кари призначається тяжке ув'язнення на строк не менше двадцяти років;

- замість довічного тяжкого ув'язнення призначається тяжке ув'язнення на строк від п'ятнадцяти до двадцяти років;

- інші покарання скорочуються на одну третину (однак термін покарання, призначеного в порядку застосування цього пункту, не може бути більше чотирнадцяти років за кожне діяння).

Покарання у вигляді позбавлення волі щодо осіб, яким на момент призначення покарання не виповнилося 18 років, навіть у випадках заміни його грошовим штрафом, відбувається у в'язницях для зазначених осіб або в спеціальних секціях в'язниць для дорослих. При досягненні 18 років вони переводяться в тюрми для дорослих, якщо термін призначеного ним покарання становить більше трьох років, а термін невідбутої частини покарання – більше двох років. Однак за умови зразкової поведінки особи, які відбули строк покарання, можуть бути залишені в спеціальних в'язницях або спеціальних секціях в'язниць для дорослих.

Кримінальне законодавство Норвегії [202] чітко визначає дві вікові межі. Так, у § 46 зазначено, що ніхто не може бути покараний за діяння, вчинене у віці до 15 повних років. А в § 55 вказано, що тюремне ув'язнення

не може застосовуватися щодо осіб, яким не виповнилося 18 років на момент вчинення кримінально караного діяння. До осіб до 18 років термін покарання може бути скорочений нижче мінімального, встановленого за таке діяння, і, за наявності умов, застосована більш м'яка форма покарання.

Кримінальний кодекс Китайської Народної Республіки [207] у ст. 17 вказує, що особи, які вчинили відповідний злочин та досягли 16 років, повинні притягуватися до кримінальної відповідальності. Особи віком від 14 до 16 років підлягають кримінальній відповідальності, якщо вони вчинили вбивство, заподіяли тяжкі тілесні ушкодження, вчинили зґвалтування, грабіж, поширювали наркотики, здійснили підпал, вибух, отруєння або інші злочини, які серйозно порушують громадський порядок. До особи віком від 14 до 16 років, яка вчинила злочин, застосовують більш м'яке покарання. Альтернативно їй може призначатися менше покарання, аніж передбачене цим Кодексом за даний злочин. У тих випадках, коли до осіб, які не досягли 16 років, не може бути застосоване покарання, глави їхніх сімей або опікуни зобов'язані посилити контроль за їх поведінкою та вихованням; при необхідності ці особи можуть бути взяті на виховання державою.

Окрім того, існує умовна третя межа, регламентована ст. 49 стосовно осіб, які не досягли на момент вчинення злочину 18-річного віку. Відповідно до змісту цієї статті, до осіб, молодших за 18 років, смертна кара не застосовується.

Схожа схема вікових меж наявна в Кримінальному кодексі Республіки Польща [211]. У ньому вказана нижня межа у 15 років та вища – у 17 років, тобто до 15 років кримінальна відповідальність не настає, а після 17 років – настає в повному обсязі. Так само наявний чіткий перелік тяжких злочинів, за які неповнолітній повинен нести відповідальність навіть у вікових межах 15-17 років. Схожою є й наявність умовної «пом'якшуючої» третьої межі – до 18 років.

Зокрема, ст. 10 § 1 зазначає, що несе відповідальність той, хто скоїв заборонене діяння після досягнення 17 років. У § 2 вказано, що

неповнолітній, який після досягнення 15 років здійснює заборонене діяння, передбачене в ст. 134 (посягання на життя Президента Республіки Польща), ст. 148 (вбивство), ст. 156 (заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю), ст. 163 (спричинення загрози життю або здоров'ю багатьох людей), ст. 166 (захоплення водного або повітряного судна), ст. 173 (катастрофа при русі сухопутного, водного або повітряного транспорту, яка загрожує життю або здоров'ю багатьох людей або майну у великих розмірах), ст. 197 (згвалтування з особливою жорстокістю або спільно з іншою особою), ст. 252 (захоплення або утримання заручника), а також ст. 280 (розбій), може нести відповідальність на загальних підставах. Це стає можливим, якщо обставини справи, рівень розвитку винного, його особисті особливості і умови життя викликають таку необхідність. Особливо, якщо застосовані раніше виховні або виправні заходи виявилися безуспішними.

При цьому, при призначенні покарання неповнолітньому правопорушнику, згідно § 3 зазначено, що покарання не може перевищувати двох третин верхньої межі покарання, передбаченого законом за скоєний винним злочин. За необхідністю суд може застосувати також надзвичайне пом'якшення покарання.

У разі вчинення неповнолітнім менш тяжких злочинів, то згідно § 4 після досягнення ним 17 років, але до настання 18 років, суд замість покарання застосовує виховні заходи, якщо обставини справи, а також рівень розвитку винного, його індивідуальні особливості та умови життя викликають таку необхідність. До виховних заходів відносяться: лікування або виправні заходи, передбачені для неповнолітніх

Зважаючи на гуманістичні ідеали перевиховання правопорушників, польське кримінальне законодавство, відповідно до § 1 ст. 54 наголошує, що призначаючи покарання неповнолітньому або особі молодіжного віку, суд керується, насамперед, виховною метою. Саме тому, зазначається далі у § 2, стосовно винного, якому на момент скоєння злочину не виповнилося 18 років, не призначається покарання у вигляді довічного позбавленням волі.

Схожим на вітчизняну систему є Кримінальний кодекс Республіки Болгарії [209], у якому наявне розмежування загального неповноліття від 14 до 18 років. В зазначеному проміжку виділяється ще межа 16 років.

Так, у третій главі, присвяченій кримінальній відповідальності особи, у ст. 31 визначено, що кримінально відповідальною є повнолітня особа, яка досягла 18-річного віку. Неповнолітня особа, яка досягла 14 років, є кримінально відповідальною, якщо могла розуміти характер і значення свого діяння і керувати своїми вчинками. При цьому неповнолітні, які не притягуються до кримінальної відповідальності, направляються за рішенням суду в виховне училище-інтернат або в інший відповідний заклад. Ця норма застосовується у випадку, якщо це викликане суспільною небезпекою через важковиховуваність дитини. У разі притягнення особи, яка досягла 14 років, застосовуються особливі правила, передбачені цим Кодексом.

Ст. 32 чітко наголошує, що не є кримінально відповідальною малолітня особа, яка не досягла 14-річного віку. Тому до зазначеної категорії осіб можуть бути застосовані виключно виховні заходи. У 6 главі, присвяченій особливим правилам для неповнолітніх, регламентовані особливості застосування каральних та виховних санкцій. Зокрема, ст. 60 вказує, що застосування покарання до неповнолітніх переслідує, насамперед, мету їхнього перевиховання та підготовки до суспільно корисної праці. У ст. 61 зазначається, що стосовно неповнолітніх, які вчинили внаслідок захоплення або легковажності злочин, який не становить великої суспільної небезпеки, прокурор може прийняти рішення про відмову в порушенні попереднього провадження або про його припинення. Суд, в даному випадку, може прийняти рішення не засуджувати неповнолітнього, якщо відносно нього можуть бути успішно застосовані заходи виховного характеру відповідно до Закону про боротьбу з антигромадськими проявами малолітніх і неповнолітніх. Якщо прокурор прийме рішення про відмову в порушенні попереднього провадження, він направляє матеріали в комісію для застосування заходів виховного характеру., В разі припинення попереднього

провадження, прокурор направляє матеріали в комісію або приймає рішення про направлення неповнолітнього в виховне училище-інтернат.

Загалом, відповідно до ст. 62, до неповнолітніх можуть застосовуватися такі види покарань: позбавлення волі, громадський осуд або позбавлення права займатися певною професією або діяльністю.

Застосовується процедура пом'якшення при призначенні покарань. Згідно ст. 63, покарання неповнолітніх від 14 до 16 років замінюються наступним чином:

- довічне ув'язнення без заміни і довічне ув'язнення – позбавленням волі на строк від трьох до десяти років;
- позбавлення волі на строк понад десять років – позбавленням волі на строк до п'яти років;
- позбавлення волі на строк понад п'ять років – позбавленням волі на строк до трьох років;
- позбавлення волі на строк до п'яти років включно – позбавленням волі на строк до двох років, але не понад, ніж передбачено в законі;
- виправні роботи, штраф, обов'язкове поселення – громадським осудом.

Покарання неповнолітніх, які досягли 16-річного віку, замінюється:

- довічне ув'язнення без заміни, довічне ув'язнення та позбавлення волі на строк понад п'ятнадцять років – позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років;
- позбавлення волі на строк понад десять років – позбавленням волі на строк від двох до семи років.

Якщо покарання призначено у вигляді позбавлення волі на термін менше одного року, то, відповідно до ст. 64, неповнолітній звільняється від його відбування і надсилається судом до виховного училища-інтернату або обирається інша міра виховного характеру,

За тяжкі злочини, відповідно до ст. 65, особи до настання повноліття відбувають покарання у вигляді позбавлення волі у виправному будинку, а

після досягнення повноліття вони переводяться до в'язниці або до виправно-трудового гуртожитку.

Згідно ст. 87 Кримінального кодексу Російської Федерації, неповнолітніми визнаються особи з 14 до 18 років [212]. При вчиненні злочину до них застосовуються особливі умови кримінальної відповідальності, інші види і розміри покарання, ніж до повнолітніх злочинців. Ст. 96 КК РФ закріплює норму, відповідно до якої у виняткових випадках (з урахуванням характеру вчиненого діяння і особистості) суд може застосувати положення глави 14 КК РФ «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» до осіб від 18 до 20 років, виключаючи їх поміщення в спеціальний навчально-виховний заклад закритого типу або виховну колонію. І хоча законодавець не вказує, які випадки слід вважати винятковими, судова практика визначає, що основною підставою для застосування ст. ст. 87-95 КК РФ до осіб у віці від 18 до 20 років є відставання суб'єкта у психофізичному розвитку. Іншими словами, ця категорія осіб прирівнюється до неповнолітніх до 18 років із нормальним рівнем розвитку.

У Кримінальному кодексі Швеції наявна триланкова градація вікової підсудності [218]. У ст. 6 глави 1 «Про злочини та санкції за злочини» зазначається, що жодне покарання не може бути призначене по відношенню до особи, яка вчинила злочин до досягнення нею 15 років (ред. Закон 1988:942). Далі, у ст. 7 глави 29 (присвяченій визначенню покарання та звільнення від санкцій) йдеться про те, що у разі недосягнення особою на момент вчинення злочину 21 року особливе значення при призначенні покарання має надаватися її юному віку. В даному випадку має бути призначене більш пом'якшене покарання, а довічне ув'язнення взагалі призначати не можна.

У ст. 5 глави 30 (присвяченій обранню санкцій) з'являється й інша вікова межа, коли йдеться про можливість призначення покарання у вигляді обмеження волі в умовах «закритого піклування» (тобто у виправних

установах для неповнолітніх правопорушників) особам, які не досягли 18 років. Ця норма застосовується виключно у разі «екстраординарних обставин».

Що ж до більш суворого покарання у вигляді тюремного ув'язнення, то до нього може бути засуджена особа, яка вчинила злочин у віці від 18 до 21 років, лише у випадку особливої тяжкості злочину (ред. Закон 1998:604).

Згідно Кримінального кодексу Швейцарії [217] також виділяють декілька вікових меж неповноліття. Законодавець, описуючи в розділі 4 категорію «Неповноліття», у ст. 82 глави 1 під назвою «Діти» визначає наступні вікові межі: до 7 років покарання взагалі не призначається; з 7 до 15 – призначаються виховні заходи. У ст. 89 глави 2 під назвою «Підлітки» визначаються наступні вікові межі: від 15 до 18 років особа може бути направлена для виправлення у виховний дім. При цьому, згідно ст. 93 bis., з 17 років до вихованців таких закритих закладів можливе призначення різного ступеня суворості виховних санкцій.

Серед обставин, що пом'якшують покарання, в тексті другої глави, присвяченій призначенню покарань, у ст. 64 зазначається вік від 18 до 20 років. В цьому віці, за уявленням законодавця, особа ще не має повного уявлення про протиправність (тобто рівень суспільної небезпеки) вчиненого діяння, і тому цей вік є обов'язковою пом'якшуючою обставиною.

У кримінальному законодавстві Іраку, згідно зі ст. 66 Кримінального Кодексу, молодого людиною визнається особа віком від 15 до 18 років, неповнолітньою вважається будь-яка особа віком від 7 до 18 років. Даний віковий період розділений на дві групи: до 15 років – «дитина», від 15 до 18 років – «молода людина» [204]. Тим не менше, ст. 79 КК Іраку стверджує, що жодна людина у віці від 18 до 20 років на момент вчинення злочину не може бути засуджена до смерті. У разі винесення смертного вироку відбувається заміна покарання довічним ув'язненням.

Таким чином, у законодавствах деяких країн, зокрема Швеції, Швейцарії, Росії, Іраку, окрім розмежування неповнолітнього віку, наявне

виокремлення й так званого молодіжного віку, який знаходиться в межах 18 – 20-21 років. Останній також має атрибути пом'якшуючої обставини за віковою ознакою. Наведене зумовлює необхідність більш детального аналізу підстав визнання правопорушників молодіжного віку спеціальними суб'єктами, до яких стає можливим застосування пом'якшуючих обставин.

Наприклад, відповідно до п. 2 ст. 100 кримінального законодавства Боснії і Герцеговині, особи віком від 18 до 21 року іменуються «дорослі, які не досягли 21 року» [203]. Відповідно п. 3 ст. 83, до таких осіб можуть бути застосовані виховні заходи, як і до неповнолітніх, за умови, що за вчинене кримінальне правопорушення передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше 5 років. При цьому, згідно п. 2 ст. 100, суд бере до уваги всі відповідні обставини справи і можливість виправлення такої особи шляхом призначення виховних заходів.

Аналогічна норма є й у Кримінальному кодексі Македонії, у якому ст. 93 визначає особливий правовий статус молоді у віці з 18 до 21 року [208].

У Словенії існує норма, згідно з якою особа, яка не досягла 21 років, може бути засуджена за вчинене кримінальне правопорушення в якості неповнолітнього, з урахуванням тяжкості злочину, часу, що пройшов після його вчинення та поведінки правопорушника. До зазначених осіб, у відповідності до ст. 92, можуть бути застосовні заходи інтенсивного нагляду з боку органів влади та відповідні освітні заходи, у тому числі й направлення у заклади для розумово відсталих [213].

Згідно зі ст. 10 Закону про кримінальну відповідальність неповнолітніх, Кримінальним кодексом Іспанії до осіб у віці від 18 до 21 років, які вчинили злочини, застосовуються положення з урахуванням особистості такого злочинця, характеру і тяжкості вчиненого ним діяння [251].

Згідно ст. 115 Кримінального кодексу Республіки Польща, особою молодіжного віку визнається особа, якій на момент вчинення забороненого діяння не виповнилося 21 року і до моменту винесення вироку у першій інстанції – 24 років» [211]. До такої особи суд може застосувати

пом'якшення покарання, якщо це сприятиме досягненню мети її виправлення.

Відповідно до §1 Закону про суд у справах неповнолітніх Німеччини, до молоді належать особи віком від 18 до 21 року, і до них можуть застосовуватися норми Закону про відправлення правосуддя у справах неповнолітніх. Ці особи можуть бути прирівняні до неповнолітніх у випадках, якщо: внаслідок загальної оцінки особистості правопорушника судом буде встановлено, що рівень його морального розвитку аналогічний неповнолітньому або вчинені ними діяння обумовлені поведінкою, властивою підлітковому віку [249].

У ст. 81 Кримінального кодексу Голландії передбачено застосування деяких правових норм про кримінальну відповідальність неповнолітніх у випадках, коли особі виповнилося 18 років, але вона не досягла 21 року. У деяких випадках суд проводить експертизу з метою встановлення факту, що така особа за соціальною зрілістю відповідає неповнолітньому [206].

Аналогічно й § 34 Кримінального Кодексу Австрії зазначає, що особливою пом'якшуючою обставиною є вчинення діяння особою у віці від 19 до 21 року, яка, перебуваючи під впливом аномального психічного стану, погано розуміє сутність того, що відбувається, або якщо вона є педагогічно занедбаною [205].

На основі проведеного компаративістського аналізу кримінальних законодавств країн світу можна стверджувати, що в юридичній практиці існують випадки оцінки факту вчинення злочину у молодіжному віці (18-21 років) як пом'якшуючої обставини. Водночас, екстраполюючи зазначене на актуальні для нашої держави соціокультурні умови, ми не вважаємо доцільним впровадження аналогічної правової новели у вітчизняне законодавство. Якщо суб'єкт у 16 років одержує паспорт, може вступати у певні трудові відносини і, навіть, у вигляді виключення вступати у шлюбні відносини; з 18 років він може скористатися виборчим правом та може бути

призваний до армії, то вважати, що така особа ще не має повного уявлення про протиправність вчиненого діяння, не є обґрунтованим.

На наше переконання, єдиною обставиною виокремлення особливого статусу осіб молодіжного віку може вважатися лише відставання суб'єкта у психічному розвитку. Безумовно, що вікова та соціальна зрілість, як обов'язкова ознака суб'єкта злочину, обумовлена певним рівнем розумового розвитку особи. В деяких випадках можлива розбіжність між певним віком особи і рівнем її розумового розвитку, станом свідомості й волі, коли виявляється, що вік особи не відповідає нормативному для цього віку рівню психічного розвитку. В даному випадку констатується факт відсталості психічного розвитку суб'єкта, внаслідок якої він не усвідомлював або усвідомлював не повною мірою фактичну і соціальну суть вчиненого.

Така непатологічна відсталість психічного розвитку не виключає визнання неповнолітнього суб'єктом злочину (формально наявні всі, передбачені в ч. 1 ст. 18 ККУ, ознаки суб'єкта), але не повинна ігноруватися при вирішенні питання про кримінальну його відповідальність і покарання. Тому в ст. 103 ККУ обставинами, які обов'язково повинна враховуватися судом при призначенні покарання, визначаються «рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього».

Водночас, наявність факту відставання рівня розвитку не може розглядатися як підстава для встановлення у вітчизняному кримінальному законодавстві верхньої вікової межі у 20 або 21 рік, як це втілено у деяких кримінальних кодексах світу. Відставання психологічного чи психофізичного розвитку може спостерігатися й у старшому віці. Їх наявність встановлюється на основі оведення судово-психологічної або комплексної судової психолого-психіатричної експертизи, що ніяк не може бути пов'язане з існуванням чи відсутністю у кримінальному законодавстві вікового періоду «молодіжний вік».

Узагальнення вищенаведеного дозволяє констатувати, що кримінальним законодавствам зарубіжних країн, які містять розмежування

нижньої та верхньої межі неповнолітнього віку, притаманні наступні тенденції:

- між нижнім та верхнім інтервалом законодавцем виділяється проміжна вікова ланка, в межах якої може наставати кримінальна відповідальність за тяжкі злочини;
- у деяких законодавствах наявний перелік тяжких злочинів, за які неповнолітній може бути притягнутий до відповідальності;
- в тексті окремих кримінальних законодавств чітко регламентована процедура пом'якшення при призначенні конкретного виду та терміну покарання із врахуванням меж неповноліття.

Також, проведений компаративістський аналіз дозволяє констатувати, що у світовій практиці наявна однозначна правова традиція врахування неповноліття при призначенні покарання. Хоча, звісно, зважаючи на соціокультурні відмінності, визначення вікових меж може досить суттєво різнитися, починаючи з 12 років (у Ізраїлі) і аж до 15 років (у Швеції). В той же час, визнання особливого статусу неповнолітнього свідчить про однозначність розуміння нездатності такої особи повною мірою усвідомлювати, а відтак, і відповідати в повному обсязі як доросла особа за власні протиправні вчинки.

Пом'якшення кримінальної відповідальності неповнолітніх обумовлене визнанням вікових особливостей певних етапів дорослішання особистості. В ході нього відбувається процес становлення здатності дитини до усвідомлення власної поведінки та можливих суспільно небезпечних її наслідків.

Для розуміння вікових особливостей неповнолітнього варто зважати на те, що під віком у широкому сенсі розуміють календарний період, який пройшов від народження до будь-якого іншого хронологічного періоду в житті людини. Він визначається на основі свідоцтва про народження або паспорту (тому умовно й називається паспортним чи хронологічним віком). У вузькому розумінні слова – це такий календарний період

психофізіологічного розвитку особи, з яким пов'язані біологічні, соціально-психологічні і правові наслідки для юридичного статусу особи. Орієнтуючись на предметне поле нашого дослідження, дозволимо собі виокремити наступні різновиди віку: біологічний (медичний), календарний (паспортний, хронологічний) та соціально-психологічний (правовий) вік. Цей перелік не є вичерпним, але розгляд особливостей інших різновидів віку людини не стосується аналізу психолого-правового змісту віку суб'єктів тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми.

Біологічний вік визначається низкою показників стану розвитку організму особи у порівнянні з відповідними показниками здорових людей цього ж віку за аналогічних умов існування. Календарний вік людини визначається кількістю часу, який пройшов від дня народження до конкретного вікового моменту події. Соціально-психологічний або правовий вік характеризується індивідуально-психологічними змінами, рівнем розвитку та соціалізації особи, які визначають правоздатність та дієздатність з відповідним обсягом і змістом прав та обов'язків особи, а також змістом і характером відповідальності.

Слід згадати, що згідно Ж. Піаже, який вивчав формування моральних суджень у дітей, підлітковий вік відповідає періоду формальних операцій (12–15 років). Людина в цьому віці здатна успішно діяти не лише по відношенню до оточуючої соціальної реальності, але й відносно світу абстракцій, до яких повною мірою можна віднести й соціальні правові норми [172].

Кругліков Л. Л. зазначає, що підліток у 14-16 років має у достатній для відповідальності мірі можливість усвідомлювати небезпечність своєї протиправної поведінки та керувати нею. Однак моральний та духовний розвиток підлітка, його світогляду ще далеко не завершені, вони знаходяться у стадії становлення. Відсутність достатніх навичок необхідної поведінки, життєвого досвіду призводить до того, що на відміну від дорослого, підліток

не має можливості уявити всі негативні наслідки вчиненого, а іноді наївно або у спотвореній формі розуміє й сам факт того, що відбувається [128].

Іншими словами, щоб бути суб'єктом правовідносин, особа має досягти певного рівня психофізичного, психологічного та соціального розвитку, який передбачає можливість усвідомлювати та керувати своєю поведінкою, а відтак й нести відповідальність за неї. У вітчизняному кримінальному праві законодавець вважає, що стосовно тяжких злочинів, які потягли суттєві суспільно-небезпечні наслідки, такий рівень розвитку у нормі настає з 14 років.

Як зазначають більшість науковців, доцільність виокремлення підліткового віку обумовлена необхідністю врахування особливостей особистісних змін неповнолітнього, який, з одного боку, вже достатньо фізично розвинений та має більш-менш стійкі соціальні ціннісні утворення й установки, а з іншого, – ще не має достатнього життєвого досвіду, щоб повністю відповідати за своє життя як дорослий. Тому такий перехід від дитячого періоду до дорослості часто є кризовим, що слід враховувати у кожному випадку індивідуально.

Під віковою кризою М. Дойч [62, с. 202-212] розумів нетривалий за часом період розвитку людини, що характеризується бурхливими психологічними змінами. На підставі розуміння сутності вікових криз Е. Шпрангер ділить юність на дві фази: 14-17 років – криза, пов'язана з прагненням звільнитися від дитячої залежності (власне підлітковий вік); 17-21 рік – криза відірваності, коли відчуття самотності виступає на перший план [235, с. 442-461].

Це пояснюється тим, що існують окремі вікові періоди формування особи, які, за словами З.А. Астемірова [22], потребують створення відповідних періодизацій розвитку. Тому, для визначення етапів розвитку соціальної свідомості загалом і правосвідомості особи, зокрема, варто враховувати психологічні підстави періодизації становлення особистості. Наприклад, Л.С. Виготський виділяв наступні періоди дозрівання: спочатку

наступає статеве дозрівання, потім органічне, і тільки через деякий час – соціальне [38]. Відтак, етапи становлення особистості у психології не обмежуються суто біологічним критерієм дорослішання, а враховують, перш за все, соціальний розвиток індивіда.

Відповідно до виявлених тенденцій у кримінальному законодавстві різних країн, ми так само наведемо приклади визначення неповнолітнього та повнолітнього віку у психологічній науці.

1. Визначення лише граничного віку з якого настає повноліття, а відтак – і кримінальна відповідальність (як, наприклад у Японії чи Кореї).

2. Визначення певного інтервалу нижньої та верхньої межі неповноліття (як, наприклад, в Україні, Норвегії чи Ізраїлі).

3. Виділення внутрішньої періодизації неповнолітнього віку з відповідними відмінностями правової відповідальності (як, наприклад, у Турції, Китаї, Болгарії чи Швеції).

Отже, *до першого типу* підходів у психології слід віднести концепцію В.М. Левіна, який називає лише верхню межу підліткового віку – 17 років [137], або Т.М. Ярошенка, який окреслював перехідний підлітковий період близько 12 років [243, с. 13-17.].

До другого типу підходів, у яких визначається нижня та верхня межа підліткового віку, слід віднести позицію В. С. Мухіної, яка визначає підлітковий вік як період життя людини від дитинства до юності, тобто з 11-12 до 14-15 років [159]. В. Г. Алексєєва означає підлітковий вік у інтервалі 14-16 років [7, с. 61-65], Д. Б. Ельконін відносить підлітковий період 15-17 років до раннього юнацького віку. Натомість, В. В. Давидов виділяє межі підліткового віку від 11 до 15 років. В. С. Коваленко встановлює нижню та верхню межі підліткового віку відповідно між 14 та 19 роками [98], а П. П. Кузнецов вважає, що підлітковий вік починається з 12 років і закінчується у 16 років [131]. За А. Гезелл, юнацький вік продовжується від 11 до 21 року, з яких особливо важливі перші п'ять (від 11 до 16 років).

Доречно зазначити, що зважаючи на особливості статевого дозрівання, а відтак і особливостей соціалізації підлітка, слід зважати й на гендерні особливості. Так, зокрема, Е. Шпрангер поклав початок систематичному вивченню юнацької самосвідомості та ціннісних орієнтацій і диференціював юнацький вік дівчат – 13-19 років і хлопців – 14-22 роки [235, с. 442-461]. Зазначимо, що законодавець статеві відмінності суб'єкта злочину взагалі ігнорує.

До третього типу підходів, у яких наявна ще й внутрішня періодизація підліткового віку, можна віднести погляди тих науковців, що диференціюють періоди у самому підлітковому віці. Зокрема Л. М. Фрідман та І. Ю. Кулагіна розділяють цей вік на два періоди: молодший підліток – 12-15 років та старший – 15-17 років, а О. Є. Лічко визначає три періоди: молодший підлітковий – 12-13, середній – 14-15, старший – 16-17 років.

І. С. Кон розглядає хронологічні рамки і зміст юності як фази життєвого шляху. Перехід від дитинства до зрілості в цілому охоплює вік від 11-12 до 23-25 років і поділяється на три етапи: 1) підлітковий, вік отрочтва – від 11-12 до 14-15 років, 2) юнацький вік – від 14-15 до 18 років, 3) пізня юність – від 18 до 23-25 років [100].

У вітчизняному кримінальному праві мінімальний вік, з якого настає кримінальна відповідальність, регламентований в законі двояко: в якості загальної норми до всіх видів злочинів (ч. 1 ст. 22 КК) або додаткової норми, яка передбачає певні вікові межі (ч. 2 ст. 22 КК).

Відтак, закономірним є те, що й психологи і юристи визнають особливий статус підлітка, визначаючи цей вік як перехідний, переломний, а також як вік статевого дозрівання. У вельми короткий період життя відбувається суттєва зміна особистості, яку неможливо не помітити. Підлітковий вік – це кризовий період, що супроводжується прагненням до самостійності, адже в дитини виникає незадоволеність усвідомленням своєї залежності від дорослих, з'являється прагнення до самоствердження у ролі дорослого. Таким чином, вікова криза – певна універсальна характеристика

розвитку людини, що відображає переломні його моменти, коли найчастіше відбувається суттєва перебудова особистості.

Мінімальна вікова межа, з якої настає кримінальна відповідальність, законодавцем встановлюється з урахуванням оцінки сукупності:

- біологічних критеріїв (рівень психічного і фізичного розвитку, інтелектуальних, вольових властивостей особи);
- соціологічних критеріїв (рівень соціалізації особи та сформованість соціально-нормативних та правових установок);
- кримінологічних показників (поширеність певного виду діяння серед осіб цього віку, їх тяжкість і т. ін.);
- принципів міжнародного права.

Визначаючи вік, з якого настає кримінальна відповідальність у повному або частковому обсязі, законодавець виходить з того, що досягнувши його, неповнолітній може в достатній мірі керувати власними діями та розуміти суспільну небезпечність вчиненого діяння. Для впевненості у здатності неповнолітнього розуміти суспільні наслідки власних дій або бездіяльності необхідним є обов'язкове проведення судово-психологічної експертизи. Вона здійснюється на основі застосування спеціальних психологічних знань для вивчення індивідуально-психологічних та соціально-психологічних детермінант формування тих або інших норм та установок, яким людина керується в своїй поведінці.

Тут слід ще раз наголосити на недоцільності виокремлення статусу «молодіжного віку» як пом'якшуючої кримінальну відповідальність ознаки. Це обумовлене тим, що якщо на підставі всіх матеріалів кримінального провадження суд прийде до висновку, що рівень розвитку молодої людини не відповідає її фізичному віку (вона не може усвідомлювати фактичного характеру або суспільної небезпечності своєї поведінки чи керувати нею), то має місце відставання у психічному розвитку такої особи. Подібне відставання може бути виявлене й у старшому віці, коли на основі проведеної експертизи встановлено, що особа за рівнем розвитку відповідає нормі,

наприклад, 14 або 15 рокам. Тим паче, що у випадках, коли наявний «вік» обвинуваченого встановлюється експертизою, днем його народження слід вважати останній день того року, який був названий експертом, а при визначенні мінімальної і максимальної кількості років суд повинен виходити із заданого експертизою мінімального віку такої особи.

Таким чином, у вітчизняній кримінально-правовій системі виокремлюють лише дві межі неповноліття: нижню (14 років), до якої особа не несе кримінальної відповідальності, та верхню (16 років), після якої вона несе повну кримінальну відповідальність. У наведеному проміжку неповнолітній вік є обов'язковою обставиною, що пом'якшує покарання, а кримінальна відповідальність настає за вичерпним переліком правопорушень. Особи раннього юнацького віку (16-18 років), які досягли згідно закону кримінальної правосуб'єктності, визнаються повністю осудними і підлягають кримінальній відповідальності на загальних підставах. Водночас, в соціально-психологічному сенсі вони залишаються неповнолітніми та відрізняються від дорослих своїми особливостями, і це повинно враховуватися при оцінці обставин кримінального провадження.

Порівняльна характеристика правових норм, що регламентують кримінальну відповідальність неповнолітніх суб'єктів злочинів, дозволяє зробити висновок про відсутність єдиного розуміння законодавцями вікових меж настання кримінальної відповідальності дітей. Зазначений вік коливається від 7 років у Швейцарії та Іраку до 11 років у Туреччині, 13 років у Франції, 14 років в Україні, Росії та Болгарії, 15 років у Норвегії та Польщі тощо. Це засвідчує схоластичність підходів до визначення віку настання кримінальної відповідальності та відсутність базування на соціальних і соціально-психологічних особливостях дитячого віку.

Аналіз кримінального законодавства зарубіжних країн дозволяє також констатувати існування значних відмінностей в правовому тлумаченні меж настання кримінальної відповідальності в період неповноліття. Кримінальні кодекси деяких держав визначають тільки нижню межу неповноліття, до

якої діяння не є караним. Для Японії та Кореї це 14 років, для Франції – 13. Деякі кримінальні кодекси встановлюють нижню та верхню межі неповноліття, наприклад, Закон про кримінальне право Ізраїлю визначає таким проміжок 12-18 років, Кримінальне законодавство Норвегії, відповідно, окреслює ці межі у 15-18 років. Значна кількість кримінальних кодексів містять розгалужену диференціацію всередині визначених меж неповноліття. Наприклад, законодавство Туреччини розмежовує вік з 11 до 15 років; з 15 до 18 років. Зазначені тенденції присутні в кримінальному законодавстві Росії, Китаю, Польщі, Болгарії, Швейцарії тощо.

Кримінальним законодавствам, що містять розмежування нижньої та верхньої межі неповнолітнього віку, притаманні наступні ознаки: законодавцем виділяється проміжна вікова ланка, за якою може наставати кримінальна відповідальність за тяжкі злочини; у статтях деяких законодавств наявний чіткий перелік тяжких злочинів, за які неповнолітній може бути притягнутий до відповідальності; у окремих кримінальних законодавствах світу чітко регламентована процедура пом'якшення при призначенні конкретного виду та терміну покарання із врахуванням меж неповноліття.

У законодавствах багатьох країн, зокрема Австрії, Боснії і Герцеговини, Голландії, Іраку, Іспанії, Німеччини, Македонії, Польщі, Росії, Словенії, Швейцарії, Швеції, окрім виділення неповнолітнього віку, наявне виокремлення й так званого молодіжного віку (від 18 до 20-21 року). Останній також визнається обставиною, що пом'якшує покарання. Екстраполяція такого підходу на актуальні для нашої держави соціокультурні умови не видається нам доцільною: у 16 років особа одержує паспорт, має право вступати у певні трудові і, у вигляді виключення, – у шлюбні відносини, з 18 років – набуває виборчих прав та може бути призвана до військової служби, тобто цілком здатна мати адекватне уявлення про протиправність вчиненого нею діяння.

Єдиною умовою виокремлення особливого статусу осіб молодіжного віку після 18 років слід вважати, на наш погляд, наявність відставання розумового розвитку суб'єкта, внаслідок якого він не усвідомлює або усвідомлює не повною мірою фактичну і соціальну сутність скоєного діяння. Водночас, відставання психологічного чи психофізичного рівня розвитку не може розглядатися як підстава для встановлення у вітчизняному кримінальному законодавстві верхньої вікової межі, наприклад, у 20 або 21 рік, як це втілено у деяких кримінальних кодексах світу. Більше того, таке відставання впливає на поведінку особи будь-якого (не обов'язково молодіжного) віку. В кожному конкретному випадку його наявність/відсутність встановлюється на основі висновку судово-психологічної або комплексної психолого-психіатричної експертизи.

2.2. Соціальна та індивідуально-психологічна детермінація поведінки неповнолітніх суб'єктів тяжких насильницьких злочинів

В попередніх розділах нашого дослідження була розглянута сутність феномену тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх, механізм зазначених злочинів; здійснений психолого-правовий аналіз змісту вікових особливостей суб'єктів. Водночас, залишилось без відповіді одне з базових питань – що виступає детермінантами насильницької злочинності неповнолітніх. Для пошуку відповіді на це питання ми здійснимо юридико-психологічне вивчення тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми, на основі узагальнення матеріалів 118 кримінальних проваджень за фактами вчинення неповнолітніми умисних вбивств (ст. 115 КК України) та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК). Це дозволить нам виявити сукупність зовнішніх та внутрішніх детермінант, які визначають дану форму антисуспільної поведінки неповнолітніх правопорушників.

Загалом, у широкому сенсі, під детермінацією в психології розуміється причинна обумовленість подій і явищ зовнішніми і внутрішніми чинниками (стимулами, подразниками) [177]. Як у кримінології, так і в психології, детермінанти розрізняють за певними векторами, поділяючи їх на:

- екстринсивні (обумовлені зовнішніми умовами й обставинами);
- інтринсивні (пов'язані з особистісними диспозиціями: потребами, установками, інтересами, цінностями, потягами, бажаннями) [222; 225].

Звісно, що їх окремий розгляд можливий тільки в межах конкретного теоретико-емпіричного аналізу, адже вони актуалізуються у особистості виключно у діалектичному поєднанні та взаємозв'язку. Варто наголосити на необхідності комплексного їх дослідження, оскільки пошуки прямих кореляцій делінквентної поведінки виключно з соціальними факторами або ж із психологічними чи біологічними особливостями особистості позитивних результатів не дають [9, с. 3-13; 78; 101].

Це зумовлюється тим, що особистість розвивається у системі взаємодії зовнішніх і внутрішніх умов її формування. Таким чином, і делінквентна поведінка підлітків повинна розглядатися у взаємозв'язках зовнішніх (соціальних) та внутрішніх (індивідуально-психологічних) компонентів. Психічні властивості особистості є похідними від ситуації соціального розвитку, зовнішні причини завжди діють лише опосередковано, через внутрішні умови [183].

Відтак, подальший аналіз зовнішніх та внутрішніх детермінант делінквентної поведінки підлітків, схильних до вчинення тяжких насильницьких злочинів, ми будемо здійснювати окремо, але це не означає, що ми їх відмежовуємо, надаючи якимось із них пріоритетного значення. Такий розподіл є умовним і дозволяє більш наочно висвітлити зміст та сутність обох ракурсів.

Розпочнемо розгляд із зовнішніх, тобто соціальних детермінант делінквентної поведінки підлітків, до яких О. В. Змановська відносить:

- по-перше, суспільні процеси (соціально-економічна ситуація, державна політика, засоби масової інформації й ін.);
- по-друге, характеристики соціальних груп, у які включена особистість (етнос, традиції, субкультура, соціальний статус, приналежність до учбово-професійної групи, референтна група);
- по-третє, мікросоціальне середовище як найближче оточення підлітка (його родина, друзі, знайомі) [78, с. 40-50].

Такий підхід ми вважаємо обґрунтованим. Залучення його положень дозволяє розглянути несприятливі суспільні процеси, які впливають на формування делінквентної спрямованості поведінки підлітків. Найбільш поширеним поясненням причин, які провокують насильницьку поведінку неповнолітніх, є низький рівень життя в поєднанні з нестабільністю суспільної системи цінностей та різкими розбіжностями в економічному статусі різних верств населення. Тому досить логічним є позиція багатьох дослідників, причому, не лише вітчизняних та авторів радянських часів, а й відомих західних науковців, таких як А. Коен, Р. Клоуард, Л. Олін, відповідно до якої відбувається абсолютизація соціальних детермінант злочинності. Вони пов'язують делінквентну поведінку підлітків з їхньою приналежністю до нижчих соціальних верств населення, через що й виникає конфлікт між цінностями, домінуючими серед середнього класу, і неповнолітніми з нижчих соціальних класів.

Сутність такого підходу є очевидною, оскільки батьки у родинах із низьким матеріальним і соціальним становищем не можуть забезпечити своїм дітям матеріального статку середнього рівня та належного соціального статусу. Відповідно, закономірним є виникнення у підлітка почуття неповноцінності, приниженого стану, а відтак, і певної ворожості щодо більш благополучних громадян.

Сприймаючи соціальне оточення, підлітки з нижчих верств населення прагнуть до цінностей середнього класу, проте їхня соціальна нерівність не дозволяє їм реалізувати такі потреби законним шляхом [234, с. 58-60].

Небажання відрізнятись від однолітків із більш матеріально захищених верств населення викликає особистісний дисонанс. Усвідомлення такої «несправедливості» призводить до загострення спершу внутрішньої, а у подальшому й зовнішньої конфліктності. Такі підлітки не можуть і не хочуть стримувати у собі бажання не відрізнятись від середнього класу, ототожнюючи рівність виключно у наявності певних матеріальних цінностей та відповідного статусно-рольового самоствердження. Разом із тим, об'єктивна неспроможність зайняти бажаний соціальний статус породжує фрустрацію, яка й призводить при компенсаторній розрядці до протиправної, злочинної поведінки.

Як зазначав І. У. Жогло, така соціальна нерівність обумовлює й неможливість одержання якісної освіти та подальшого працевлаштування неповнолітніх, що породжує їхню соціальну занедбаність та бездоглядність [72, с. 57-61]. Так само, соціальна незахищеність підлітків із малозабезпечених верств населення ускладнює їхній особистісний розвиток через відсутність у них можливості відвідувати різні фізкультурно-оздоровчі і культурно-просвітні секції, що породжує неструктурованість вільного часу, який вони самотійно заповнюють більш доступними розвагами, як-то: алкоголь, паління, наркотизм, азартні ігри, сексуальні розваги тощо [199, с. 34-42]. В той же час, навіть для таких найпростіших «розваг» їм не вистачає матеріальних засобів. Наслідком стає загострення насильницької спрямованості: по-перше, як способу компенсації відчуття власної неповноцінності шляхом «помсти» більш забезпеченим громадянам, а по-друге, як інструменту для заволодіння матеріальними коштами при вчиненні насильницьких злочинів.

Небажання навчатися або працювати, обумовлене правовим нігілізмом та аномією, штовхає неповнолітнього до вибору найпростіших та найбільш доступних способів здобуття матеріальних коштів. При цьому можливі вади розумового розвитку не дозволяють спланувати та реалізувати більш витончені способи ненасильницького заволодіння чужим майном, через що

їм доступне значно простіше відкрите заволодіння коштами за допомогою насильства. І тут, на жаль, після вчинення злочину вони можуть знищити жертву заради власної безпеки та безкарності.

Ілюстративним є приклад (судова справа № 1-196/2011 від 29.12.2011 р., Глухівський суд), коли неповнолітній ОСОБА_6, перебуваючи у розшуку та, переховуючись від працівників міліції, 16.11.2010 р. о 19.00 зайшов у двір самотньої пенсіонерки ОСОБА_7. Побачивши її, неповнолітній ОСОБА_6, не бажаючи пояснювати справжні причини свого перебування на подвір'ї, попросив жінку принести йому води. Коли потерпіла ОСОБА_7 пішла в будинок, підсудний вирішив протиправно заволодіти її грошовими коштами, достовірно знаючи про наявність в останньої певних заощаджень з отримуваної пенсії. Приховуючи свої наміри, неповнолітній попросив у неї дозволу залишитися на ніч, увівши жінку в оману розповіддю про те, що його начебто шукають злочинці та прагнуть його вбити. Розчулена потерпіла, повіривши односельцю, дозволила переночувати у своєму будинку. Близько 04.00 неповнолітній почав шукати гроші. Нічого не знайшовши, він вирішив заволодіти грошима відкрито, шляхом застосування насильства. Зайшовши у приміщення кухні, де спала потерпіла, він наніс їй удар рукою, внаслідок чого потерпіла ОСОБА_7 впала на підлогу. Надалі неповнолітній почав душити потерпілу подушкою. Зрозумівши злочинні наміри нападника, потерпіла сказала нападнику, що віддасть йому гроші, аби він не чіпав її та залишив будинок. Неповнолітній припинив душити потерпілу і, забравши гроші, пішов.

Але, наприкінці травня 2011 р. цей неповнолітній дізнався, що потерпіла ОСОБА_7 розповідає мешканцям села про вчинений ним розбійний напад та заволодіння її грошима. Побоюючись покарання за вчинений злочин, він вирішив помститись потерпілій шляхом застосування до неї погроз і насильства з метою залякати та примусити нікому не розповідати про його злочинні дії. З цією метою 01.06.2011 р. близько 19.00 год. він зайшов у двір її домогосподарства, схопив та затягнув у

будинок, де помітив присутність родички потерпілої. Захищаючи потерпілу, родичка ОСОБА_11 наказала йому негайно залишити будинок. Обурившись на такі слова родички потерпілої, він вдарив її ногою в область лівого боку, від чого вона впала на підлогу. В цю мить потерпіла ОСОБА_7 спробувала втекти з будинку на вулицю, щоб покликати на допомогу, але неповнолітній наздогнав її, зтягнув у зал та вдарив її ногою у лівий бік тулубу, від чого та також впала на підлогу. Надалі нападник прив'язав обох до ліжка і відкрито заволодів належними потерпілим коштами у розмірі 50 грн. Після цього неповнолітній присів на диван відпочити та заснув. Прокинувшись близько 03.00 год., щоб уникнути кримінальної відповідальності, неповнолітній вирішив позбавити потерпілих життя з метою укриття злочинів. Реалізуючи намір, він душив потерпілу ОСОБА_7 та потерпілу ОСОБА_11, доки не впевнився, що вони перестали подавати ознаки життя. Надалі, з метою знищення слідів злочину, неповнолітній підпалив будинок зсередини, після чого зник з місця пригоди.

У стислому викладенні даного багатоепізодного злочину, вчиненого неповнолітнім, очевидно простежується меркантильний цинізм, який у першому випадку обмежився розбійним нападом на похилу жінку, а у другому – призвів до вбивства двох беззахисних жінок заради приховування вчиненого злочину. Іншими словами, насильство тут виступає лише інструментом, а життя жертв – виключно умовою власної безкарності.

Окрім зазначених вище економічних чинників, аналізуючи соціальні фактори формування насильницьких установок делінквентної поведінки неповнолітніх, не можна оминати увагою й ідеологічний вплив на свідомість підлітків. Так, Кочемировська О.О. зазначає, що в сучасних умовах важливим аспектом формування гіпертрофованого іміджу (образу) насильства у неповнолітніх є ототожнення агресивної та насильницької поведінки з особистою свободою, легітимізація насильницької поведінки засобами масової інформації [107, с. 68-74].

За умови природної вікової незрілості підлітків, наголошує В.В. Ткач, на процес виникнення інтересу до кримінального іміджу та зацікавленості у відтворенні відповідної протиправної поведінки впливає інформація, яка надається з боку ЗМІ [199, с. 34-42]. Можна зрозуміти, що за відсутністю сталих просоціальних установок, романтизація кримінального іміджу через ЗМІ начебто «легалізує» у свідомості підлітка омріяні потяги досягнення власних бажань, незважаючи на правові обмеження. При цьому насильство виступає також як інструментом, так і формою самоствердження.

Такої ж думки дотримуються Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко та П. В. Мірошник, які у своїй монографії доводять, що значна кількість фактів, що надаються засобами масової інформації в сучасних умовах, формує толерантність з боку суспільства стосовно вживання молоддю алкоголю та наркотиків. Це адаптує суспільну свідомість до думки, що ці негативні явища є хоч і неприємними, але у цілому нормальними для незахищеного середовища підлітків, не пов'язуючи їх із причинами злочинності серед неповнолітніх [90].

Масштабні емпіричні дослідження західних науковців також підтверджують негативний вплив кінофільмів агресивного характеру на виникнення схильності до більш агресивної поведінки: у глядачів виникає зміщення цінностей та когнітивних установок у бік розгальмування проявів агресії внаслідок такої деструктивної стимуляції [244; 253; 255]. Такому впливу піддаються майже всі люди, але особливо – підлітки, у яких ще не сформований психологічний імунітет до зовнішніх сугестивних впливів.

Наступним ракурсом аналізу зовнішніх детермінант насильницької спрямованості делінквентних підлітків є чинники їхнього соціального оточення, у якому відбувається первинна та вторинна соціалізація. Безпосередню роль у цьому процесі відіграє мікросоціальне середовище неповнолітніх, тобто найближче оточення, до якого слід віднести родину, близьких, друзів, знайомих, сусідів, однокласників тощо.

Можинський Ю. Б. зазначає, що важливою причиною, яка зумовлює формування схильності підлітків до насильства, є жорстоке поводження з ними батьків у родині, а також наявність насильства в стосунках між самими батьками. Ці два «приклади» насильства, сприйняті та засвоєні підлітком, формують уявлення про припустимість насильства і створюють феномен соціального успадкування агресивної та насильницької поведінки [157].

Окрім того, емпіричні дослідження, проведені А. Бандурою та Р. Уолтерсом, доводять, що відсутність одного з батьків у неповнолітніх правопорушників зустрічається в 2-4 рази частіше, ніж у їх правослухняних однолітків. Це породжує такі прояви у поведінці підлітків, як різкість, агресивність, неслухняність, дратівливість тощо. Багато питань, які в благополучній сім'ї вирішуються між підлітком та батьками, у дітей із неповних сімей компенсується спілкуванням на рівні друзів, приятелів, знайомих, які досить часто є носіями негативних стереотипів поведінки [24].

Аналогічно до цього, Землянська О. В., Сорока А. В. та Шалімова І. М., досліджуючи вплив родинних відносин на формування протиправної поведінки підлітка, визначають, що саме в сім'ї відбувається процес первинної соціалізації та формування особистості, становлення її поглядів, інтересів і потреб, засвоєння нею норм моралі і стандартів поведінки. Таким чином, наявний психологічний клімат у родині, особистісні риси батьків, методи виховання формують свідомість підлітка та визначають його спрямованість. Негативну та антисоціальну спрямованість набувають підлітки у родинах, яким властиві:

- зловживання батьків спиртними напоями, асоціальний спосіб їх життя, конфлікт із морально-правовими вимогами суспільства;
- низький морально-культурний та педагогічний рівень батьків, що породжує конфлікти у стосунках з дітьми;
- відсутність одного з батьків. В таких родинах потенційно може виникнути бездоглядність, а відтак і соціальна занедбаність підлітка;

- серйозні прорахунки в системі сімейного виховання зовні благополучних батьків внаслідок невміння будувати правильні стосунки між членами сім'ї [77, с. 383-389].

Ілюстративним є приклад (судова справа № 407/1098/14-к, провадження 1-кп/407/223/14 від 29 квітня 2014 року, Антрацитівський міськрайонний суд Луганської області), коли неповнолітній ОСОБА_5, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, зустрів свого знайомого ОСОБА_9 і о 23.30 запропонував піти поїсти до його матері, яка із співмешканцем проживала у квартирі його старого батька. Приблизно 00.20 між неповнолітнім та власником квартири, батьком співмешканця його матері, виникла сварка з приводу перебування в квартирі без запрошення у нічний час у стані алкогольного сп'яніння. Під час сварки у неповнолітнього на ґрунті раптово виниклих неприязних родинних стосунків виник злочинний намір на умисне вбивство. Виконуючи свій злочинний намір, неповнолітній вийшов до кухні, де взяв ніж. Повернувшись до спальної кімнати, він наніс потерпілому один удар ножом в область грудної клітини зліва, тобто в область життєво-важливого органу. Внаслідок заподіяних тілесних ушкоджень потерпілий помер на місці.

З даного прикладу видно і зневажливе ставлення до родинних відносин і до правил співіснування, коли незначний конфлікт, підігрітий станом сп'яніння, спонукав неповнолітнього до вбивства похилої людини. У цьому акті відбиваються негативні стереотипи сімейних відносин, які знецінюють людське життя як базової суспільної цінності.

Розглядаючи деструктивні родинні відносини між батьками та підлітками, наслідком чого стає можливим виникнення негативних соціальних і, зокрема, делінквентних установок, слід звернутися до проблеми вад виховання. Вони можуть виникати не лише у проблемних, а й навіть у начебто благополучних сім'ях. Зокрема, Г. Г. Бочкарьова, аналізуючи вплив неправильного виховання на делінквентизацію підлітків, зазначає, що правильно вихована людина навіть у конфліктній ситуації поводить себе

згідно сталих соціальних норм моралі та права, підкоряючи їм інші спонукання. У свою чергу підліток, який виховувався неправильно у несприятливих родинних умовах, керується бажанням будь-що задовольнити свої потреби, незважаючи на соціальні норми та правові обмеження [32, с. 12-18.].

Аналізуючи праці А. А. Вдовиченка, Е. Г. Ейдемільера, В. В. Юстицького та О. Є. Личка [35, с. 23-24; 143; 239], можна визначити наступні найбільш розповсюджені типи неправильного виховання підлітків, наслідком якого може стати їхня делінквентизація загалом і схильність до компенсаторної насильницької поведінки, зокрема:

- гіперопіка, яка виявляється у тотальному та постійному контролі за поведінкою дитини, надмірному нав'язуванням власної волі, що позбавляє підлітка почуття відповідальності. При такому вихованні підліток є центром уваги родини, об'єктом обожнювання, внаслідок чого у нього формується егоїзм, завищені претензії до суспільства, почуття вседозволеності. При позбавленні опіки швидко настає соціальна дезадаптація;

- гіпоопіка проявляється у байдужості, відсутності уваги та інтересу з боку батьків до захоплень і переживань підлітка;

- формальність стосунків, у яких емоційне пригноблення характеризується жорсткою поведінкою або, навпаки, демонстративною увагою до дитини, за якою ховається фальш у стосунках. Зазначене викликає виникнення у підлітка почуття непотрібності власній родині;

- жорстокість стосунків, яка проявляється у систематичних покараннях, побоях, катуваннях (фізичних і моральних) за найменші провини і неслухняність. У підлітка формується толерантне ставлення до деспотизму, тиранії, пригноблення слабших сильнішими;

- завищена моральна відповідальність, що виникає, коли батьки очікують від підлітка результатів набагато кращих, ніж він здатен досягти об'єктивно. Все це закінчується реакцією опозиції чи емансипації, сприяє формуванню психастенічних рис характеру.

В той же час, до зовнішніх чинників слід віднести й вплив найближчого соціального оточення однолітків, які можуть виступати носіями певної субкультури референтної для конкретного підлітка групи. Адже, як нами вище наголошувалося при аналізі вад родинного виховання, якщо підліток ігнорується батьками, то він компенсує це завоюванням уваги певної мікрогрупи однолітків. Члени цієї мікрогрупи часто є такими ж самими жертвами родинного неблагополуччя. Тому цілком закономірною є ситуація, зазначає Т. Шибутані, що коли соціальні норми неясні, суперечливі чи не приймаються всерйоз, кожний починає замислюватися – чи варто йому чесно виконувати свою роль, особливо якщо це пов'язано з необхідністю чимось жертвувати [235]. І якщо підліток не одержує у родині підкріплення необхідності дотримуватися самостійно та свідомо прийнятих соціальних норм, то він опиняється у аномічному середовищі неблагополучних однолітків. Серед них відбувається остаточна деформація його правосвідомості та набуття найпростіших установок соціальної поведінки, до яких часто відноситься й насильство як найпростіший засіб розв'язання будь-яких проблемних життєвих ситуацій.

Зважаючи на таку психологічну особливість розвитку неповнолітнього, як відсутність адекватного уявлення про себе, К. О. Абульханова-Славська доводить, що через це вони легко піддаються впливу найпростішого зовнішнього зразка – хулігана, забіяки, циніка [2]. Оскільки у підлітковому віці домінує мотивація самоствердження, «протестна» форма її задоволення є більш простою та доступною, на відміну від самоствердження шляхом соціально корисних досягнень у навчанні, спорті, оволодінні професією тощо.

За відсутності дієвого соціального контролю з боку суспільства це спричиняє розповсюдженість у підлітковому середовищі групових злочинів. Це призводить до того, що навіть кримінально «не заражений» неповнолітній йде на вчинення правопорушення «за компанію» із своєю референтною групою.

«Полегшенню» здійснення таких вчинків сприяє попереднє вживання алкоголю, який розгальмовує внутрішні негативні психічні стани та спрощує їхню компенсацію у проявах насильства та жорстокості. Внаслідок цього відбувається зміщення мотиву на ціль (за С. Л. Рубінштейном), коли делінквентна поведінка, на тлі вживання алкоголю чи психоактивних речовин, сприяє компенсації незадоволеної потреби у соціальному схваленні, а сама протиправна поведінка стає ціннісною і набуває особистісного сенсу.

Ілюстративним є приклад (судова справа № 496/4901/14-к, провадження № 1-кп/496/34/15 від 16.02.2015 р., м. Біляївка Біляївський районний суд Одеської області), коли неповнолітній ОСОБА_6 та повнолітній ОСОБА_5, близько опівночі, за попередньою змовою, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння та маючи намір на заподіяння тілесних ушкоджень невизначеного ступеня тяжкості ОСОБИ_9, розподіливши між собою дії, направились до магазину №3 в с. Троїцьке, біля якого в стані алкогольного сп'яніння на землі лежав потерпілий. Реалізуючи свій умисел, ОСОБА_5 заздалегідь підготовленим металевим цвяхом та неповнолітній ОСОБА_6 – викруткою, нанесли множинні удари потерпілому в область спини та грудної клітини, внаслідок чого спричинили тілесні ушкодження, від яких останній помер.

Крім того, неповнолітній ОСОБА_6, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння на території занедбаного приміщення хлібопекарні, на ґрунті виниклих неприязних відносин, з метою заподіяння смерті ОСОБИ_10, заздалегідь приготовленим кухонним ножом, навмисно завдав останньому п'ять ударів. Після цього неповнолітній перевернув потерпілого обличчям догори та цим же ножом наніс йому ще два удари в область шиї та один удар у праву частину грудної клітини, від чого ОСОБА_10 помер на місці події.

Відтак, як впливає з наведеного прикладу, серед чинників формування та закріплення делінквентних насильницьких поведінкових установок неповнолітнього є також наявність асоціального оточення у вигляді старших «авторитетних» товаришів або антисоціальних груп, які стають для підлітка

референтним. Такий груповий вплив, на думку Г. Каплан [245, с. 45-56], визначає:

- психологічну підтримку і заохочення участі в протиправних вчинках як основу для членства в девіантній групі;
- полегшення формування внутрішньої готовності підлітка до вчинення протиправних дій;
- зниження ефективності особистих і соціальних форм контролюючого впливу з боку суспільства.

Проведений аналіз зовнішніх чинників делінквентності неповнолітніх зумовлює звернення нашої уваги до внутрішніх, а саме – індивідуально-психологічних її чинників. Хоча, на думку С. А. Белічевої, між зовнішніми і внутрішніми поведінковими регуляторами немає прямого безпосереднього зв'язку [26, с. 41-45], адже законослухняність може визначатися як страхом покарання, так і внутрішніми установками особистості. Разом із тим, зазначає С. А. Белічева у іншій своїй праці, буває, що внутрішні поведінкові регулятори змушують особистість діяти врозріз із груповими очікуваннями, незважаючи на можливі неприємні наслідки своїх вчинків [28]. Іншими словами, як правослухняна, так і делінквентна поведінка визначається не лише зовнішніми, але й внутрішніми установками особистості. Такі внутрішні установки формуються у процесі взаємодії зовнішніх впливів, які трансформуються через індивідуально-психологічні особливості особистості.

Розпочинати аналіз внутрішніх детермінант формування делінквентної спрямованості неповнолітніх, як наголошує О.В. Змановська, слід із врахування спадково-біологічних і конституціональних передумов у їхній взаємодії з внутрішньоособистісними чинниками та механізмами протиправної поведінки [78, с. 40-41].

Внутрішні біологічні процеси, на думку М. П. Дубініна, І. І. Карпеця та В. М. Кудрявцева, відіграють значну роль у формуванні протиправної поведінки, адже визначають силу та характер реакцій організму на будь-які впливи зовнішнього середовища. Водночас, генетики, психологи та

кримінологи підкреслюють, що біологічні особливості особистості самі по собі не породжують злочинність, хоча й впливають на динаміку поведінки людини [64, с. 180-189].

Іншими словами, біологічні та конституціональні чинники не виступають детермінантами делінквентизації неповнолітнього, а є лише певним «сприятливим тлом» особистісної деформації, визначаючи піддатність мотиваційно-поведінкових психічних утворень підлітка негативним зовнішнім чинникам. Внаслідок взаємодії внутрішніх чинників та зовнішніх несприятливих антисоціальних впливів, за умови відсутності ефективного позитивного виховного чи профілактичного впливу, відбуваються негативні особистісні характерологічні зміни, які, у свою чергу, й визначають деформацію мотиваційно-поведінкової сфери підлітка.

Так, у роботі О. В. Заїки, Н. П. Крейдун, А. С. Ячиної здійснена спроба визначити індивідуально-психологічні характерологічні особливості, які визначають деформацію мотиваційно-поведінкової сфери делінквентних підлітків. Автори відзначають, що підліткам із антисуспільною спрямованістю особистості властиві такі криміногенні якості, як: деформована система цінностей, соціальна дезадаптація, неадекватно завищені домагання, викривлені уявлення про майбутнє, що у сукупності свідчить про відставання у розвитку особистості [73, с. 83-90].

Незважаючи на тривалу наукову традицію дослідження витоків підліткової насильницької злочинності, єдиної загальноприйнятої класифікації її особистісних характерологічних детермінант не існує до теперішнього часу. Наприклад, аналізуючи особистісні психологічні механізми насильницької поведінки неповнолітніх, А. А. Вдовиченко та В. В. Ковальов вказують на такі, як: реакція тривоги, несоціалізована агресивність, реакція «поринання у всій внутрішній світ», реакція імітації, реакція компенсації або гіперкомпенсації, реакція захоплення [35, с. 23-24; 96, с. 11-23].

Вітчизняні науковці О. М. Джу́жа, Я. Ю. Кондра́тьєв, О. Г. Ку́лик, І. О. Віде́нєєв та П. П. Миха́йленко до характерних рис неповнолітніх правопорушників, які вчинили насильницькі злочини, відносять дефектність соціальної ідентифікації, емоційну тупість, імпульсивну агресію, крайній егоцентризм та цинізм. Так само з агресивною поведінкою підлітків корелюють такі негативні якості особистості, як підвищений рівень тривожності, завищена самооцінка, нездатність до емоційного співчуття, неможливість прогнозувати розвиток конфліктної ситуації та наслідків агресивних дій [36; 126 та ін.]. І цей перелік, звісно, не є вичерпним.

Разом із тим, важливим є розуміння не просто процесу формування певних дезадаптивних особистісних особливостей неповнолітніх насильницьких злочинців, а вікової специфіки, що обумовлює своєрідність такої критичної деформації соціальних установок у підлітковому віці. Зокрема, Л. С. Виготський наголошував, що основна особливість підліткового віку полягає в неузгодженості процесів статевого дозрівання, загального органічного розвитку та соціального формування [40, с. 23-26]. Саме тому, розвивають дану тезу Б. С. Братусь та О. Є. Лічко, фізіологічне навантаження на організм у період статевого дозрівання, бурхливого дорослішання організму і перебудови всіх його систем часто провокують приховані (компенсовані) психічні розлади [33; 144]. Дана проблема у теперешній час має особливо загострений характер через акселерацію, коли статеве дозрівання значно випереджає інші процеси.

У контексті специфіки фізіологічних змін підлітка у період його статевого дозрівання слід торкнутися проблеми насильства, вчиненого неповнолітніми злочинцями на сексуальному ґрунті. У дослідженнях витоків підліткових сексуальних насильницьких злочинів наголос робиться на тому, що підліток, схильний до сексуальних домагань, має певні клінічні характеристики, зокрема: почуття чоловічої неспроможності, низьку самооцінку, страх бути відкинутим, гнів щодо жінок, аберрантні еротичні фантазії, ідентифікацію з моделями агресії, жорстокості та залякування [65,

с. 55; 82]. При цьому базовою характеристикою неповнолітнього, схильного до сексуальних насильницьких дій, є недостатнє вольове регулювання власної поведінки і низька соціальна адаптованість, на що вказують нерозвинені соціальні навички, соціальна ізолюваність внаслідок невміння спілкуватися, недостатня впевненість у собі через нездатність самоствердитися [19].

При оцінці неповнолітніх сексуальних насильників слід розуміти, що їхня поведінка може мати різну природу, залежно від обставин вчинення такого насильства. Так, у ситуації групового зґвалтування, провідним мотивом найчастіше виступає не бажання задовольнити сексуальний потяг, а намагання самоствердитися в очах співучасників. Інший психологічний зміст мають насильницькі сексуальні злочини вчинені підлітком-одинаком, коли поряд із віковим прагненням до самоствердження на передній план виступає юнацька гіперсексуальність. Така розгальмованість сексуальних потягів пов'язана з певними психосоціальними відхиленнями, такими як імпульсивність, порушення поведінки, гіперактивність та зловживання психоактивними речовинами [81; 111; 242, с. 56].

З кінця XX ст. і до теперішнього часу опублікована низка наукових праць, у яких здійснювався порівняльний аналіз даних психологічної оцінки підлітків, які вчинили насильницькі сексуальні злочини, з даними оцінки підлітків, які вчинили інші види насильницьких посягань. Так, у дослідженнях із застосуванням психодіагностичної методики ММРІ і тесту Роршаха майже не виявлено відмінностей між двома зазначеними групами, що дозволяє зробити висновок, що неповнолітні сексуальні насильницькі злочинці утворюють лише підгрупу неповнолітніх делінквентів. Хоча, слід зазначити, що за результатами тесту Роршаха, сексуальні злочинці продемонстрували більш пригнічену ворожість і деструктивні імпульси [247, с. 502; 252, с. 344].

Яскравим є приклад (судова справа № 1-473/11, провадження № 1/456/16/2014 від 01.10.2014 р., Стрийський суд Львівської області), коли

неповнолітній ОСОБА_7 близько 12 год., знаходячись у безлюдному місці на території колишньої птахофабрики, маючи умисел на насильницьке задоволення статевої пристрасті шляхом зґвалтування та подальшого вбивства, підібрав з землі дерев'яну палицю та умисно наніс нею удар в голову потерпілій, раніше незнайомій дорослій жінці, від чого вона втратила свідомість і впала на землю. Неповнолітній, скориставшись безпорадним станом потерпілої, вступив з нею в статеві зносини, вчинив зґвалтування, що спричинило особливо тяжкі наслідки. Після цього, з метою реалізації умислу на умисне вбивство непритомної потерпілої, неповнолітній з силою кинув їй на голову уламки бетону, що призвело до травми голів, які відносяться до тяжких тілесних ушкоджень, небезпечних для життя в момент спричинення. Після вчинення зґвалтування та умисного вбивства неповнолітній заволодів майном потерпілої, а саме мобільним телефоном «Самсунг Х-650», та пішов відпочивати додому.

Як ми бачимо з наведеного прикладу, неповнолітній правопорушник, ігноруючи загальноприйняті норми моралі та поведінки у суспільстві, нехтуючи правом особи на статеву свободу та статеву недоторканість здійснив у тверезому стані жорстоке зґвалтування повнолітньої жінки. При цьому, розуміючи протиправний зміст насильницького задоволення статевої пристрасті шляхом зґвалтування, підліток спрямував свої зусилля на подальше вбивство, хоча жертва, знаходячись у безпорадному і непритомному стані, не чинила опору і не становила загрози для неповнолітнього. Навіть якщо б жертва отямилася через деякий час, то все одно не могла б впізнати нападника. Тут чітко відстежуються психічні особливості, що визначають емоційну холодність, відсутність емпатії та цинізм, який проявився навіть у попутному заволодінні телефоном жертви.

В той же час, до психологічних особливостей неповнолітніх, які відрізняють їх від осіб інших вікових категорій, слід віднести особливості розвитку інтелектуальної сфери. Так, зазначає В.Т. Кондрашенко, інтелект у неповнолітніх правопорушників зазвичай нижче середнього [101. За

відсутності життєвого досвіду це ускладнює їхню соціальну адаптацію і визначає необдуманість вчинків та суспільну небезпеку можливих наслідків. Відтак, закономірним є те, що для неповнолітніх при вчиненні правопорушень характерним виступає ситуативний, а не навмисний тип мотивації. Це обумовлено нерозвиненістю та незрілістю їх психіки. Вчинені злочини, в більшості випадків, є не продуманими через вади розумового розвитку, а визначаються ситуацією та актуальним психологічним станом неповнолітнього [21].

Така недостатня сформованість розумової сфери ускладнює (чи, навіть, унеможлиблює) усвідомлення існування вибору поведінки, що не дозволяє підлітку усвідомити суспільно-небезпечні наслідки власних насильницьких вчинків та прийняти відповідальність за них на себе. Як зазначав Е. Фромм, поза людиною немає сили, здатної за неї вирішувати її проблеми. Людина повинна прийняти на себе відповідальність за саму себе і визнати, що тільки власними силами вона може додати зміст власному життю [248, с. 507-523]. Водночас, за умови наявності вад розумової зрілості, неповнолітній часто не усвідомлює суспільної небезпеки власного посягання.

Ілюстративним є приклад (судова справа №216/9669/13-к, провадження № 11-кп/774/276/к/14 від 24.06.2014 р., м. Кривий Ріг), коли неповнолітній ОСОБА_1 19.09.2013 р., розуміючи свою неспроможність виконати боргові зобов'язання перед ОСОБА_10 та бажаючи приховати від своїх батьків наявність грошових зобов'язань, вирішив вбити ОСОБА_10. Намагаючись забезпечити собі алібі, він попросив приятеля у разі потреби підтвердити, що вказаний день вони провели разом.

Близько 13.30 21.09.2013 р. неповнолітній ОСОБА_1 зустрівся з ОСОБА_10 за місцем його мешкання та, ввівши його в оману, повів на пустир для зустрічі з вигаданим приятелем, який начебто повинен був принести визначені боргом гроші. Після тривалого очікування ОСОБА_10, розуміючи, що неповнолітній ОСОБА_1 не поверне йому борг, повідомив, що розповість усе батькам боржника. На це неповнолітній ОСОБА_1

озброївшись фрагментом масивної бетонної конструкції, яку підшукав на цьому ж пустирі, умисно з дуже великою силою завдав ним потерпілому зі спини удар у голову. Від отриманого удару потерпілий впав, а неповнолітній ОСОБА_1, діючи з умислом на вбивство із корисливих мотивів, умисно з великою силою завдав потерпілому ще одного удару в голову. Після цього неповнолітній ОСОБА_1 обшукав потерпілого та забрав майно, що знаходилося при ньому: телефон «Nokia X2-02», ноутбук «HP ENVY m6-1153er», сумку для ноутбуку та замшеві кросівки, всього на загальну суму 8399 грн., а також незаконно заволодів паспортом. Далі, приховуючи злочин, він перетягнув тіло зі стежки до кущів, де з дуже великою силою завдав йому цеглиною не менше 2 ударів у голову, в результаті чого потерпілий одразу ж помер на місці злочину.

Як впливає з цього прикладу, неповнолітній боявся, що батьки дізнаються про його борг, і не знайшов кращого виходу, аніж знищити свого знайомого. Тут одразу вбачається розумова неадекватність, коли підліток не може співвіднести цінність життя людини із можливими докорами з боку батьків за наявні боргові зобов'язання.

Зважаючи на перехідний вік підлітків, слід також враховувати їх «маргінальний» статус між віковими групами дітей та дорослих, що обумовлює домінування мотивації самоствердження. Зокрема, у сучасній західній психології широкого поширення набула концепція «кризи ідентичності» як провідної особливості підліткового віку. У цьому контексті «ідентичність» тлумачиться у сенсі намагання визначення себе як автономної (дорослої) особистості та індивідуальності. У неповнолітнього формування «ідентичності» відбувається внаслідок розпаду «дитячого Я» і необхідності синтезу нового «дорослого Я». Саме цей процес, за відсутності соціально-корисних установок самоствердження, стає першоджерелом всіх ускладнень та порушень у поведінці підлітків [253, с. 175-183].

Тут варто згадати роботи Бойка В. В. з дослідження підліткової агресії, де вказується, що вона стає наслідком озлобленості та зниженої самоповаги

внаслідок пережитих життєвих невдач та несправедливості (залишив батько, погані стосунки в школі та ін.). Відтак, жорстокість для таких неповнолітніх виступає своєрідним поєднанням помсти, самоствердження та перевірки власних сил. У кульмінації насильства неповнолітні відчуває компенсаторну ейфорію, яку потім, коли збудженість минає, пояснити не вможі [30, с. 75-76].

Тут ми знов спостерігаємо щільний зв'язок внутрішніх та зовнішніх чинників, тому що внутрішня мотивація підліткового самоствердження у ролі дорослого потребує відповідного зовнішнього підкріплення з боку референтного оточення. І якщо таким оточенням стають не правослухняні громадяни, а представники антисуспільного середовища, то відповідно й змінюється вектор поведінкової активності підлітка. Це пояснюється тим, що підкріпленням успішності самореалізації виступає відчуття самоповаги, засноване на оцінці з боку референтного для підлітка оточення.

На підтвердження даної тези варто навести позицію G. Klein [250], який, узагальнюючи наукові результати власного десятирічного лонгітюдного дослідження 9.300 підлітків, дійшов висновку, що знижена самоповага позитивно корелює практично з усіма різновидами девіантної поведінки – нечесністю, приналежністю до асоціальних груп, здійсненням правопорушень, уживанням наркотиків, пияцтвом, агресивною поведінкою, аутоагресією (суїцидом).

Автор висуває наступну ланцюгову низку пояснень такого зв'язку.

1. Девіантна поведінка сприяє зниженню самоповаги, оскільки підліток мимоволі засвоює негативне ставлення суспільства до своїх вчинків, а тим самим і до себе, що загострює його відчуженість.

2. Знижена самоповага сприяє зростанню делінквентної поведінки, тому що беручи участь у діях асоціальних груп, підліток намагається підвищити свій психологічний статус серед однолітків і знайти нові способи самоствердження, яких у нього не було в родині та школі.

3. Отже, створюється ілюзія, начебто девіантна поведінка може

сприяти компенсаторному підвищенню самоповаги [250].

Зазначені вище фізіологічні перенавантаження на організм підлітка у сукупності з кризою ідентичності, за умови відсутності дієвого позитивного виховного впливу, можуть визначати виникнення соціальної дезадаптації. Так, Т. Шибутані [235] виокремлює три типи девіантної поведінки, пов'язаної з соціальною дезадаптацією.

1. Більш-менш адаптовані до соціуму особи з нормальним самоконтролем і цілісною психікою. Порушення мають ситуативний соціалізований характер.

2. Імпульсивний тип девіантної поведінки виникає в результаті тимчасової втрати самоконтролю, через піддатність афектам. Є багато випадків злодійства, дезертирства, насильства, коли дії відбувалися імпульсивно, всупереч власним моральним стандартам.

3. Компульсивний тип девіантної поведінки є результатом патологічної природи і ґрунтується на непродуктивних захисних психологічних механізмах (наприклад, проєкції власної агресивності на жертву) [235].

Тут варто наголосити, що у неповнолітнього насильницького злочинця без психічних відхилень актуалізація жорстокості найчастіше полімотивована і має зовнішню природу (усунення конкретної особи чи конкретної перешкоди для досягнення мети) [52, с. 29-31]. У свою чергу, в осіб із психічними відхиленнями значно частіше зустрічаються внутрішні детермінанти злочинної поведінки та немотивованої жорстокості. Це може бути наслідком непродуктивної компенсації прагнення самоствердження чи підвищення власної самооцінки, демонстрації переваги над навколишніми при неможливості відновлення самооцінки (самоповаги) іншим шляхом [51, с. 83-87].

Аналізуючи патологічні чинники насильницької поведінки підлітків, ми з необхідністю повертаємося до внутрішніх спадково-біологічних і конституціональних передумов, до яких Лічко О. Є. відносить психічні вади,

що поділяються на непсихотичні і психотичні, а також такі явища, як акселерація та інфантилізм [143].

До непсихотичних межових психічних розладів відносять: а) астенічні синдроми; б) неврозоподібні та невротичні стани; в) психопатоподібні та психопатичні синдроми; г) психофізичний інфантилізм. Психотичними психічними розладами є такі, що супроводжуються: а) потьмаренням свідомості (деліріозний, онейроїдний, аментивний); б) частковим порушенням свідомості (галюцинаторний, параноїдний тощо). Окрім того, виділяють ще й дефектно-органічні синдроми, зокрема: а) психоорганічний; б) корсаківський (амнестичний); в) лакуарна і тотальна деменція [136, с. 328]. Саме тому, розглядаючи межові психічні відхилення, що обумовлюють соціальну дезадаптацію підлітка у вигляді насильницьких форм делінквентної поведінки, варто, перш за все, зупинитися на акцентуаціях та психопатичних розладах.

Торкаючись проблеми межових відхилень, при яких окремі риси характеру гіпертрофовані, через що виявляється вибіркова уразливість по відношенню до певного роду психогенних впливів при нормальній стійкості до інших, К. Леонгард називає їх акцентуаціями характеру. Досліджуючи акцентуації у підлітків, О. Є. Лічко виділяє такі типи: гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астеноневротичний, сенситивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий, конформний [143].

Зазвичай, межові психічні відхилення у вигляді акцентуацій загострюються у підлітковому віці, але потім поступово згладжуються та компенсуються, хоча інколи за несприятливих умов трансформуються в психопатію, що призводить до тотальної соціальної дезадаптації. Зокрема, Болтівець С. І. вказує, що «агресивно-захисний стиль поведінки» може зафіксуватися і позначитись у подальшому житті вже дорослої людини, проявляючись у періодах підвищеної вразливості до неочікуваних подразників чи життєвих криз [31, с. 53-59].

Ілюстративним є приклад (судова справа № 1304/9606/12 від 29.11.2012 р., Галицький районний суд м. Львова), коли неповнолітній ОСОБА_4, перебуваючи в приміщенні торгового кіоску «Смачний Возик», почувши від продавщиці прохання допомогти та сприйнявши дане прохання як таке, що висловлене в грубій наказовій формі, принижує його гідність та ображає, обурившись такою поведінкою потерпілої, керуючись раптово виниклим умислом на вчинення вбивства, взяв зі столу кухонний ніж та завдав їй один удар в ділянку знаходження життєво важливих органів, тим самим спричинивши жертві проникаючу рану в черевну порожнину, що відноситься до тяжкого тілесного ушкодження та є небезпечною для життя в момент спричинення. В подальшому ОСОБА_4, вважаючи, що вчинив усі необхідні дії, спрямовані на позбавлення життя потерпілої, покинув місце вчинення злочину, залишивши останню в приміщенні кіоску, однак не довів свого злочинного умислу до кінця, з причин, що не залежали від його волі, оскільки потерпіла своєчасно була доставлена у медичний заклад, де їй була надана допомога.

Отже, ми бачимо, що навіть перебуваючи в тверезому стані, під впливом агресивно-захисних установок поведінки неповнолітній продемонстрував підвищену вразливість, побачивши образу у простому зверненні продавщиці, що затьмарило його здоровий глузд та штовхнуло на «відновлення справедливості» шляхом вбивства.

Дослідження взаємозв'язку межових психічних відхилень у вигляді акцентуацій та форм протиправної поведінки як ситуаційно-особистісних реакцій має досить тривалу історію [4, с. 51-59; 35, с. 23-24]. Зокрема, такі дослідження довели, що неповнолітні з епілептоїдними, істероїдними, нестійкими та гіпертимними рисами характеру найбільш схильні до вчинення протиправних дій. Вивчаючи типи акцентуацій та індивідуальні особистісні профілі делінквентних підлітків, В. Г. Козюля [99], за допомогою методик ПДО О. Є. Лічка та СМДО, виявив два основних типи підлітків, схильних до насильницьких посягань.

1. Епілептоїдно-збудливого типу з підвищеним показником ригідності. Через це вони більш схильні до втрати контролю над своїми потягами, зловживають алкоголем та вчиняють злочини у стані сп'яніння. Основними рисами у них є афективна вибуховість, дратівливість, схильність до виникнення безпідставного злобливо-тужливого настрою. У такому стані вони вчиняють акти агресії навіть із несуттєвих приводів.

Ілюстративним є приклад (судова справа № 1-89/11 від 31.08.2011 р., Генічеський районний суд), коли неповнолітній ОСОБА_4 винайняв таксі під керуванням ОСОБА_5. Під час руху автомобіля неповнолітній пасажир, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, почав наполягати зупинити автомобіль, щоб покурити, на що таксист відмовив, пояснивши, що скоро приїдуть до пункту призначення, де він зможе курити. Оскільки водій не реагував на неодноразові вимоги зупинитися, неповнолітній обурився, згадав, що в кишені має ніж, і вирішив завдати водію удар з мотиву неприязного ставлення, з метою позбавити того життя. Підсудний неповнолітній умисно наніс водію удар ножем в грудну клітину справа, але довести до кінця свій умисел не зміг з причин, що не залежали від його волі, оскільки водій різко зупинив автомобіль та ухилився від удару, в результаті чого йому було спричинено тілесне ушкодження у виді проникаючого поранення грудної клітини, що відноситься до тяжких тілесних ушкоджень.

Як впливає з даного прикладу, неповнолітній продемонстрував вибуховість, дратівливість, схильність до виникнення безпідставної злоби і вчинив акт агресії з несуттєвого приводу.

2. Істероїдний тип із підвищеною емоційною лабільністю – є демонстративними у самоствердженні, через що й вживають алкоголь заради демонстрації власної дорослості, у стані сп'яніння вдаються до насильства заради доведення власної виключності перед значно слабшою або більш безпорадною жертвою.

Ілюстративним є приклад (судова справа 1-кп/130/90/2014, провадження 130/1053/14-к від 22.05.2014 р., м. Жмеринка), коли

неповнолітній ОСОБА_3 між 3 та 4 год. ночі вийшов з дня народження свого товариша за цигарками і, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, по дорозі зустрів раніше незнайомого йому потерпілого ОСОБА_8, який розшукував у контейнерах з сміттям порожню склотару. Потерпілий попросив сигарету, але неповнолітній ОСОБА_3 підійшов до нього та безпідставно, використавши малозначний привід, умисно наніс удар в область грудної клітини, від чого потерпілий впав на землю на спину, при цьому не чинив будь-якого опору. Далі неповнолітній, бачачи безпорадність потерпілого, умисно, з метою нанесення значних тілесних ушкоджень та заподіяння смерті, наніс ще 15 ударів зверху-вниз правою ногою в обличчя, частина з яких була нанесена, коли потерпілий перебував у безсвідомому стані і не міг чинити опору та ухилятися від ударів або покликати на допомогу. Смерть потерпілого настала від вдихання крові унаслідок масивного перелому верхньої щелепи. Припинивши нанесення ударів потерпілому, обвинувачений залишив місце вчинення злочину і повернувся до товаришів.

Як ми бачимо з цього прикладу, саме безпорадність безхатька штовхнуло неповнолітнього до знущань заради самоствердження під впливом разгальмованості через алкогольне сп'яніння.

Дослідження Ю. М. Антоняна, В. В. Гульдана та багатьох інших науковців [17; 68; 104; 139, с. 24-28 та ін.] з проблематики взаємозв'язку психічних аномалій у неповнолітніх із вчиненням ними протиправних дій довели, що психічно здоровими серед неповнолітніх правопорушників виявилася лише 1/3, а ті чи інші ознаки нервово-психічних розладів зареєстровано у понад 1/2 досліджуваних. При цьому, серед межових психічних розладів у межах осудності (або обмеженої осудності) на першому місці знаходяться органічні, у тому числі і травматичні, ураження головного мозку (36,7%), психопатія та психопатоподібні стани (32,4%) і олігофренія (16%).

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що ключовою сферою, яка піддається деформації і, відповідно, визначає відмінність делінквентних підлітків із насильницькою спрямованістю, є їхня соціальна адаптація. У свою чергу, соціальна дезадаптація неповнолітніх насильницьких злочинців обумовлена поєднанням зовнішніх (соціально-психологічних) та внутрішніх (індивідуально-психологічних) чинників, які у своїй сукупності й визначають крайню деформованість правосвідомості. Навіть порівнюючи їх із неповнолітніми корисливими правопорушниками, можна констатувати значно глибшу соціальну дезадаптацію. Корисливі правопорушники значно краще розуміють суспільну небезпеку посягань на життя і тому утримуються від тяжких насильницьких вчинків. Якщо ж у неповнолітнього не сформовані базові суспільні цінності, до яких належить життя та здоров'я людини, це сигналізує про суттєву соціальну дезадаптацію і потребує невідкладних профілактично-корекційних заходів.

Свого часу видатний психолог Я. Щепанський [233] пропонував називати нормальною особистістю адаптовану, яка поводить себе в межах загальноприйнятих соціальних норм. Дроздов О. Ю., за результатами вивчення чинників агресивної поведінки молоді, довів, що основним джерелом агресивності серед підлітків виступає дезадаптованість їхньої поведінки у соціумі [63].

Наявні наукові здобутки дають можливість завчасно діагностувати «групу ризику» та прогнозувати можливі варіанти порушень поведінки неповнолітнього за умови його ретельного вивчення фахівцями-психологами. Якщо ж така діагностика виявить можливі відхилення, це надасть можливість конкретизувати психолого-педагогічні заходи, спрямовані на їх профілактику та корекцію.

Таким чином, у сучасних умовах важливим аспектом формування гіпертрофованого іміджу (образу) насильства у неповнолітніх є ототожнення агресивної та насильницької поведінки з особистою свободою, легітимізація насильницької поведінки засобами масової інформації. За відсутності сталих

просоціальних установок, романтизація кримінального іміджу через засоби масової інформації «легалізує» у свідомості підлітка омріяні потяги досягнення власних бажань, незважаючи на правові обмеження. При цьому насильство виступає як інструментом, так і формою самоствердження.

Суттєвим соціальним чинником формування антисуспільної спрямованості підлітків слід вважати вади виховання, що можуть бути наслідками реалізації наступних типів неправильного виховання: гіперопіки, яка виявляється у тотальному та постійному контролі за поведінкою дитини, надмірному нав'язуванню власної волі, що позбавляє підлітка почуття відповідальності; гіпоопіки, що проявляється у байдужості, відсутності уваги та інтересу з боку батьків до захоплень і переживань підлітка; формальності стосунків, у яких емоційне пригноблення характеризується жорсткою поведінкою або, навпаки, демонстративною увагою до дитини, за якою ховається фальш у стосунках; жорстокості стосунків, що проявляється у систематичних покараннях, побоях, катуваннях (фізичних і моральних) за найменші провини і неслухняність; завищена моральна відповідальність, що виникає, коли батьки очікують від підлітка результатів набагато більших, ніж він здатен досягти об'єктивно.

До зовнішніх чинників, що впливають на формування насильницької спрямованості, слід віднести вплив найближчого соціального оточення однолітків, які можуть виступати носіями певної субкультури референтної для конкретного підлітка групи. Враховуючи домінування у підлітковому віці мотивації самоствердження, «протестна» форма є більш простою та доступною, на відміну від самоствердження шляхом соціально корисних досягнень у навчанні, спорті, оволодінні професією тощо. Відповідно до того, що найбільш розповсюдженими у підлітковому середовищі стають злочини, вчинені у складі групи, навіть кримінально «не заражений» неповнолітній йде на вчинення правопорушення «за компанію» з своєю референтною групою. «Полегшенню» здійснення таких вчинків сприяє попереднє вживання алкоголю, який розгальмовує внутрішні негативні

психічні стани та спрощує їхню компенсацію у проявах насильства та жорстокості. Такий груповий вплив визначає: психологічну підтримку і заохочення участі в протиправних вчинках як основу для членства в девіантній групі; полегшення формування внутрішньої готовності підлітка до вчинення протиправних дій; зниження ефективності особистих і соціальних форм контролюючого впливу з боку суспільства.

Зважаючи на перехідний вік підлітка, доцільно враховувати його «маргінальний» статус між віковими групами дітей та дорослих, що обумовлює домінування мотивації самоствердження як прояву «кризи ідентичності». У неповнолітнього формування ідентичності відбувається внаслідок розпаду «дитячого Я» і необхідності синтезу нового «дорослого Я». Цей процес, за відсутності соціально-корисних установок самоствердження, може стати першоджерелом багатьох ускладнень та порушень у поведінці підлітків.

Важливим є розуміння не тільки процесу формування певних дезадаптивних особистісних особливостей неповнолітніх насильницьких злочинців, але й їх вікової специфіки, що обумовлює своєрідність такої критичної деформації соціальних установок у підлітковому віці. Зокрема, фізіологічне навантаження на організм у період статевого дозрівання, бурхливого дорослішання організму і перебудови всіх його систем часто провокують приховані (компенсовані) психічні розлади.

Висновки до розділу 2

1. Повноцінним суб'єктом правовідносин визнається особа, яка досягла певного рівня психофізичного, психологічного та соціального розвитку, що передбачає її можливість усвідомлювати та керувати своєю поведінкою, а відтак – і нести відповідальність за неї. Вітчизняний законодавець вважає, що стосовно тяжких злочинів, які спричинили суттєві суспільно-небезпечні наслідки, такий рівень розвитку у нормі настає з 14 років. Визначаючи вік, з якого настає кримінальна відповідальність у повному або частковому обсязі,

законодавець виходить із того, що досягнувши його, неповнолітній здатен достатньою мірою керувати власними діями та розуміти суспільну небезпечність вчиненого діяння. Водночас, індивідуальні особливості перебігу підліткового віку, гетерохронність розвитку психічних явищ зумовлюють відмінності в здатності неповнолітнього розуміти суспільні наслідки власних дій або бездіяльності у віці 14 років. Відповідно, видається необхідним обов'язкове проведення судово-психологічної експертизи у всіх випадках вчинення підлітками тяжких насильницьких злочинів. Така експертиза передбачає застосування спеціальних психологічних знань для вивчення індивідуально-психологічних та соціально-психологічних особливостей психічного розвитку дитини та виявлення детермінант формування норм та установок, якими неповнолітній керується в своїй поведінці.

2. Майже завжди санкції кримінального законодавства щодо неповнолітнього у світовій юридичній практиці передбачають примусові виховні заходи, спрямовані на інтенсифікацію ресоціалізуючого виховного впливу. Тому варто визнавати подвійне призначення кримінального покарання неповнолітнього за вчинення тяжких злочинів: по-перше, функцію ресоціалізації, доки особистість ще остаточно не сформувалася та більшою мірою піддається впливу, по-друге, функцію припинення суспільно небезпечної поведінки заради захисту соціуму від протиправних небезпечних посягань з боку неповнолітнього.

3. Аналіз всього комплексу законодавчих норм про кримінальну відповідальність неповнолітніх переконує, що створений для підлітків режим відповідальності в Україні істотно більш пільговий, ніж для дорослих злочинців за інших рівних обставин. КК України виділяє окрему систему покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину (можливість звільнення неповнолітнього, який уперше скоїв злочин невеликої тяжкості, від кримінальної відповідальності; наявність особливої підстави для звільнення від покарання тощо).

4. Особистість розвивається у системі взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників. Відповідно, делінквентна поведінка підлітків повинна розглядатися у взаємозв'язках зовнішніх (соціальних) та внутрішніх (індивідуально-психологічних) компонентів. Окремий розгляд зазначених компонентів можливий тільки в межах конкретного теоретико-емпіричного аналізу, адже їх актуалізація відбувається у особистості виключно у діалектичному поєднанні та взаємозв'язку. Пошуки прямих кореляцій делінквентної поведінки виключно з соціальними факторами або ж суто з психологічними чи біологічними особливостями особистості не є обґрунтованим.

5. Найбільш поширеним поясненням причин, що провокують насильницьку поведінку неповнолітніх, є низький рівень життя в поєднанні з нестабільністю суспільної системи цінностей та різкими відмінностями в економічному статусі різних верств населення. Соціальна нерівність обумовлює, в свою чергу, неможливість одержання якісної освіти та подальшого працевлаштування неповнолітніх, що породжує їхню соціальну занедбаність та бездоглядність. Нездатність батьків забезпечити своїм дітям моральне майбутнє зумовлює виникнення у підлітка почуття неповноцінності, приниженого стану, а відтак, і певної ворожості щодо більш благополучних громадян. Небажання відрізнятись від однолітків з більш матеріально захищених верств населення викликає особистісний дисонанс. Об'єктивна неспроможність зайняти бажаний соціальний статус спричиняє фрустрацію, яка й призводить при компенсаторній розрядці до протиправної, злочинної поведінки. Наслідком стає загострення насильницької спрямованості: по-перше, як способу компенсації відчуття власної неповноцінності шляхом «помсти» більш забезпеченим громадянам, а по-друге, як інструменту для заволодіння матеріальними коштами при вчиненні розбійних нападів чи пограбувань.

6. Важливою соціальною детермінантою формування насильницької спрямованості делінквентних підлітків виступають особливості їхнього соціального оточення, в якому відбувається первинна та вторинна

соціалізація. Негативну та антисоціальну спрямованість набувають підлітки у родинях, в яких: батьки зловживають спиртними напоями, ведуть асоціальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими вимогами суспільства; низький морально-культурний та педагогічний рівень батьків породжує конфлікти у стосунках з дітьми; відсутній один з батьків; зовні благополучні батьки припускаються серйозних прорахунків у системі сімейного виховання внаслідок невміння будувати правильні стосунки між членами сім'ї.

7. Аналіз внутрішніх детермінант формування делінквентної спрямованості неповнолітніх потребує врахування спадково-біологічних і конституціональних передумов у їхній взаємодії з внутрішньособистісними чинниками та механізмами протиправної поведінки. Слід констатувати, що внутрішні біологічні процеси відіграють значну роль у формуванні протиправної поведінки, впливаючи на динаміку поведінки людини. Біологічні та конституціональні чинники не виступають детермінантами делінквентизації неповнолітнього, а виступають лише певним «сприятливим тлом» особистісної деформації, визначаючи піддатність мотиваційно-поведінкових психічних утворень підлітка негативним зовнішнім чинникам.

8. Фізіологічні перенавантаження на організм підлітка у сукупності з кризою ідентичності, за умови відсутності дієвого позитивного виховного впливу, зумовлюють виникнення соціальної дезадаптації особи. Водночас, соціальна дезадаптація неповнолітніх насильницьких злочинців, у переважній кількості випадків, обумовлена також наявністю межових психічних відхилень у формі акцентуацій темпераменту і характеру. Визначаються два основних типи акцентуйованих підлітків, схильних до насильницьких посягань:

- епілептоїдно-збудливого типу із підвищеним показником ригідності. Підлітки цього типу недостатньо контролюють свої потяги, зловживають алкоголем та вчиняють злочини у стані сп'яніння. Основної їх рисою є афективна вибуховість, дратівливість, схильність до виникнення

безпідставного злобно-тужливого настрою. У такому стані вони вчиняють акти агресії навіть із несуттєвих приводів;

- істероїдного типу з підвищеним рівнем емоційної лабільності. Характеризуються демонстративністю у самоствердженні, через що вживають алкоголь заради демонстрації власної дорослості. У стані сп'яніння вдаються до насильства заради доведення власної виключності перед значно слабшою або безпорадною жертвою.

РОЗДІЛ 3.

МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО ТЯЖКИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ НЕПОВНОЛІТНІХ

Сьогодні неможливо уявити висококваліфіковане розслідування злочину без залучення спеціальних психологічних знань, оскільки на різних етапах кримінального провадження може виникати необхідність у констатації, оцінці та поясненні існуючих суттєвих особливостей психічного стану неповнолітніх підозрюваних та обвинувачених. Це стосується насамперед, визначення рівня психічного розвитку, особливостей психічного стану в момент вчинення злочину, виявлення справжніх мотивів тощо. Крім цього, використання спеціальних психологічних знань надає можливість компенсувати недостатню глибину знань і компетентності особи, яка відповідальна за прийняття рішення, створює можливість комплексного підходу до рішень, що приймаються, забезпечує можливість аналізу справи з різних позицій. У зв'язку з цим, зростає потреба дослідження питань щодо застосування та використання спеціальних психологічних знань у процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми.

3.1. Місце та роль спеціальних психологічних знань в розслідуванні тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх

Однією із обов'язкових умов ефективного розслідування злочинів та подальшого їх судового розгляду є фаховість та професійний досвід представників органів, які здійснюють кримінальне провадження. Важливим чинником виступає також використання спеціальних знань різних галузей (психології, медицини, бухгалтерії, автотехніки тощо). Потреби судочинства у втіленні досягнень науки та техніки породжують необхідність залучення у

провадження спеціальних суб'єктів – носіїв спеціальних знань, які після їх допуску у кримінальний процес можуть визначатися самостійними учасниками кримінального провадження. Наведене свідчить про актуальність розгляду питання використання спеціальних психологічних, знань у кримінальному провадженні щодо тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми.

Проблема наповнення змісту поняття «спеціальні знання» має в юридичній науці давню історію. Дослідження юридичних питань змісту, порядку та форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі знаходимо в працях Р. С. Белкіна, А. І. Виноградової, В. Г. Гончаренка, А. В. Іщенка, А. А. Кравченка, М. В. Костицького, В. Я. Марчака, Л. В. Мединської, М. О. Селіванова, З. М. Соколовського, О. Р. Шляхова, М. Г. Щербаковського та ін. Але і сьогодні дане питання залишається дискусійним, насамперед, через різні підходи до його визначення та тлумачення в правовому полі.

Процесуальне законодавство України не розкриває змісту поняття «спеціальні знання». У ст. 69 КПК йдеться про використання наукових, технічних або інших спеціальних знань, зумовлене потребою вирішення певних питань за допомогою експертизи. У ст. 41 ГПК визначено, що для роз'яснення питань, що виникають при вирішенні господарського спору і потребують спеціальних знань, господарський суд призначає судову експертизу. Частиною 1 ст. 81 КАС передбачено, що для з'ясування обставин, які мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо, суд може призначити експертизу. У ч. 1 ст. 143 ЦПК йдеться про те, що для з'ясування обставин, які мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо, суд призначає експертизу за заявою осіб, які беруть участь у справі. Не розкриває змісту поняття спеціальних знань і Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», в якій судам вказується лише на

неприпустимість призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань.

У найбільш загальному розумінні знання – це результат пізнання, сукупність відомостей у якій-небудь галузі. Своєрідною формою використання знання є досвід, що поєднує знання з уміннями і навичками – психологічними новоутвореннями, що сприяють раціональному, точному, швидкому й ощадливому виконанню операцій і дій на підставі й для реалізації знання. Слово ж «спеціальний» тлумачиться як призначений виключно для кого-, чого-небудь, який має особливий сенс та стосується окремої галузі науки, техніки, мистецтва тощо; його носіями є спеціалісти даної галузі [97].

На сьогоднішній день прийнято виділяти два види знань – практичні (повсякденні) й наукові. Історично людське знання спочатку становило собою сукупність практичних знань. Завдяки мові, а пізніше – писемності накопичений людський досвід (випадкові, інтуїтивні відкриття, винаходи тощо) зі зміною поколінь не гинули, а ставали суспільним надбанням. Так сформувалася надзвичайно широка галузь знань, що акумулювала в собі багатовіковий досвід практичної діяльності. Під практичними знаннями розуміються знання, накопичені людьми в побуті та повсюдній виробничій діяльності, виражені в так званих рецептурних правилах. Розумова сторона практичних знань визначається терміном «здоровий глузд». Пізнання сутності речей не є метою практичного знання. Воно відповідає на запитання «як», але не дає відповіді на питання «чому» [161, с. 37-42].

Наукові знання становлять собою розгалужену систему знань. Вони стають доступними людині тільки в результаті пізнавальної діяльності на рівні теоретичного мислення, заснованої на відповідній (спеціальній) освітній підготовці. Наукове знання спрямоване на вивчення суті явища з метою одержання об'єктивної істини на основі осмислення і пояснення встановлених фактів.

Практичні й наукові знання взаємозалежні та взаємозумовлені. З одного боку – практичні знання складають емпіричну базу для застосування наукових знань, з іншого – деякі практичні знання у результаті наукових досліджень одержують наукове обґрунтування і включаються в наукові знання. Таким чином результати наукового пізнання по мірі впровадження в практику стають практичними знаннями. В. М. Махов зазначає, що спеціальні знання, що прийшли в практику з науки, зберігають свою наукову основу. Наукова основа, що забезпечує вірогідність спеціальних знань, – важлива умова їх використання в кримінальному судочинстві [151].

У науковій літературі спеціальні знання визначаються як результат оволодіння певним рівнем знань і навичок діяльності в конкретній професії та спеціальності [192, с. 1085]. Тобто спеціальні знання здобуваються шляхом освіти і практичної діяльності. Науковці-юристи, надаючи визначення спеціальним знанням, необхідним для комплексного забезпечення ефективності здійснення судочинства, в принципі не відходять від вищенаведеного розуміння, хоча й конкретизують сферу їхнього застосування. Так, В. М. Галкін вважає їх знаннями, набутими особою у результаті спеціального навчання або професійного досвіду [42, с. 8].

Як зазначає В. Г. Грузкова, «спеціальні знання поєднують у собі, по-перше, наукові знання, що дозволяють розкрити (власне, «пізнати») природу досліджуваних явищ, їхню сутність; по-друге, життєвий досвід – найбільш раціональні, ефективні алгоритми практичної діяльності; по-третє, знання з галузі техніки, що акумулюють сучасну науково-технічну інформацію і досвід її практичної реалізації. У системі «спеціальні знання» вони виступають у діалектичній єдності» [44, с. 37-38]. Водночас, розгляд змісту даного визначення показує, що при всіх його перевагах у ньому немає вказівки на юридичну (кримінально-процесуальну) специфіку використання спеціальних знань.

За визначенням В. К. Лисиченка і В. В. Циркаля, «спеціальні знання – це не загальновідомі в судочинстві наукові, технічні та практичні знання, що

були набуті в результаті професійного навчання або роботи за певною спеціальністю. Ці знання наявні у особи, залученою як спеціаліст або експерт з метою сприяння слідству або суду для з'ясування обставин справи чи надання висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування» [142, с. 21-22] У наведеному визначенні відображається юридичний характер даного поняття. Єдине, що викликає зауваження, на наш погляд – це звуження кола осіб (спеціаліст та експерт), котрі можуть бути носіями спеціальних знань.

Соколовський З. М. визначає спеціальні знання як сукупність відомостей, отриманих у результаті професійної спеціальної підготовки, що створюють для їх власника можливість вирішення питань у будь-якій галузі [193, с. 8]. На його думку, основною ознакою спеціальних знань в даному визначенні є вид професійної підготовки, у межах якого вивчаються відомості, необхідні для вирішення питання, яке виникло в справі.

Надгорний Г. М. вважає, що спеціальні знання – це знання, які не відносяться до загальновідомих і які створюють передумови професійної підготовки з наукових, інженерно-технічних і виробничих спеціальностей, а також не загальновідомі знання, необхідні для заняття яким-небудь видом діяльності [160, с. 15].

Гончаренко В. Г. зазначає, що спеціальні знання – це сукупні знання спеціалістів у даній галузі, що характеризують досягнення конкретної наукової чи технічної галузі, тому вони завжди відбивають сучасний рівень розвитку науки, техніки, мистецтва, навіть якщо окремі спеціалісти з якихось причин відстають від цього рівня [50, с. 25].

На думку А. А. Кравченка та М. Г. Щербаковського, використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві здійснюється шляхом обов'язкової участі фахівців, тобто незацікавлених в результатах справи осіб, які володіють спеціальними знаннями та навиками в певній галузі знань. Вони запрошуються для участі слідчим, прокурором, судом для вирішення

спеціальних питань, що виникають в процесі розслідування злочинів [234, с. 11].

Визначаючи поняття «спеціальні знання», А. В. Іщенко та Р. П. Марчук стверджують, що на сучасному етапі розвитку кримінально-процесуальної науки та криміналістики спеціальні знання є умовною назвою не загальновідомих, конкретно-наукових та практичних знань, за винятком знань у галузі матеріального та процесуального права [84, с. 204-211].

Аналіз пропонованих дефініцій дозволяє, на нашу думку, визначити спеціальні знання – як знання, якими володіє спеціаліст у конкретній науковій чи технічній галузі, і застосування яких сприяє доказуванню та забезпечує швидке, повне і неупереджене розслідування.

Спеціальні знання – це не якась об'єктивізована аморфна сума результатів людського пізнання, а диференційовані за ступенем пізнання даного галузевого предмета науки, які можуть і повинні використовуватись у доказуванні фактів, необхідних для встановлення об'єктивної судової істини. Поняття «спеціальні знання» є галузевим юридичним. Необхідність його введення зумовлена діяльністю юрисдикційних органів із метою вирішення завдань, що перед ними ставляться. Особливими ознаками, що характеризують спеціальні знання, є такі: ці знання не є загальновідомими, загальнодоступними та одиничними; вони набуваються особою у процесі теоретичної та практичної підготовки до конкретної діяльності; неодноразово використовуються; надаються не в прямій, а у опосередкованій формі; залучаються до процесу в установленому законом порядку за наявності у учасників процесу потреби в такого роду знаннях; використовуються у передбачених процесуальним законодавством формах; їх використання пов'язане з певним рівнем освіти та/або підготовкою, а також професійним або іншим досвідом; такі знання сприяють забезпеченню винесення законного й обґрунтованого рішення органів досудового розслідування та суду.

Слід зазначити, що спеціальні знання – це категорія, що означає таку сукупність знань, з якою учасники процесу доказування, як правило, не знайомі (адже неможливо осягнути неосяжне). Відповідно до сучасної юридичної доктрини, спеціальні знання – це знання, що не є загальновідомими, не мають масового поширення і якими володіє обмежене коло фахівців. У широкому значенні слова, фахівець – це особа, яка володіє спеціальними знаннями і може набувати різного процесуального статусу, тобто може брати участь в адміністративному, господарському, кримінальному або цивільному процесі і як спеціаліст, і як експерт.

Спеціальними знаннями в кримінальному судочинстві є знання і навички, одержані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, які використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення, за певною процедурою, процесуальних завдань [232, с. 443].

Значна кількість юристів вважають, що категорії «загальновідомі» чи «не загальновідомі» знання повинні розглядатися відносно процесу розслідування злочинів. Ми згодні з позицією, що стосовно процесу розслідування юридичні знання є не спеціальними, а обов'язковими (фаховими), оскільки особа, котра їх не має, не може здійснювати слідчу діяльність. Знання ж, наприклад, з галузі фізики, хімії чи педагогіки відносно процесу розслідування є спеціальними, тому що необхідність у їх використанні виникає при розслідуванні далеко не кожного злочину. До того ж такі знання виходять за межі професійної підготовки слідчого. Загальними (загальновідомими) знаннями є філософські знання, оскільки «категоріальний апарат криміналістики ґрунтується, зокрема, на засадах філософії», – справедливо відзначають А. В. Іщенко і Р. П. Марчук [84, с. 204-211].

З огляду на вищенаведене доречно згадати позицію В. М. Махова, який визначає спеціальні знання як знання, властиві різним видам професійної

діяльності, за винятком знань, які є професійними для слідчого і судді, використовуваних при розслідуванні злочинів і розгляді кримінальних справ у суді з метою сприяння встановленню істини в справі, у випадках і порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством [151, с. 41-48]. Основною ознакою, що відрізняє наведене визначення від багатьох інших, є те, що В. М. Махов із сукупності спеціальних знань вилучив не правові, а професійні знання слідчих і суддів.

Безумовно, професійними для слідчого є юридичні знання. Водночас, криміналістика – юридична наука, і знання з її галузі є юридичними, тобто професійними для слідчого. Навряд чи в когось викликає заперечення твердження про те, що без знання положень криміналістичної тактики і методики розслідування окремих видів злочинів ведення досудового слідства неможливе.

Однак, одночасно з даними розділами криміналістики, кожен майбутній слідчий, одержуючи юридичну освіту, вивчає й такий розділ, як криміналістична техніка. На думку В. М. Махова, з цього розділу слідчому потрібні знання в обсязі, що дає уявлення про можливості експертних досліджень і спеціалістів-криміналістів, залучених до участі в слідчих діях, а також знання, необхідні для правильної оцінки доказів. Щодо експертних досліджень, то знання слідчого дійсно можуть бути обмежені знаннями їх сучасних можливостей. Що ж стосується використання науково-технічних засобів для виявлення, фіксації та вилучення різних видів матеріальних слідів, слідчий знаннями про їх можливості обмежуватися не повинен. Оскільки законодавець не передбачив обов'язкової участі спеціаліста-криміналіста в слідчих діях, слідчий у кожному конкретному випадку вирішує питання: самостійно застосовувати науково-технічні засоби (а для цього треба мати навички їх застосування) чи залучати для виконання такої роботи спеціаліста-криміналіста.

Ще в 1980 р. В. Г. Гончаренко ввів поняття «спеціальні криміналістичні знання», яке у процесуально-правовому розумінні

охарактеризував як знання в галузі криміналістичної техніки, застосовувані спеціально підготовленими особами для пізнання об'єктів при здійсненні юридичної діяльності з їх природничонаукової та технічної сторін. П. П. Іщенко запропонував увести в науковий ужиток термін «криміналістичні знання і навички». У широкому розумінні це знання і навички, придатні для виявлення, закріплення, вилучення і дослідження доказів [85].

На думку Н. Клименко та Р. Домбровського, зміст криміналістичних знань становить криміналістична практична пізнавальна діяльність, здійснювана з приводу її об'єкта – злочинної діяльності [92, с. 3-10]. Пізніше Н. Клименко та О. Клевцов запропонували таке поняття, як «нетрадиційні криміналістичні знання». На їх думку, це знання і методи, які не дістали достатнього визнання в теорії криміналістики та впровадження в практику, і які криміналістика пристосовує і використовує у своїх цілях для розслідування злочинів. До нетрадиційних криміналістичних знань вони відносять одорологію, фоноскопів, голографію, детекцію брехні, прогнозування [93, с. 95-103].

Отже, чітких меж між спеціальними криміналістичними знаннями і навичками та професійними знаннями слідчого немає. З урахуванням того, що основна маса слідчих більшою чи меншою мірою володіє спеціальними криміналістичними знаннями і навичками (оскільки це передбачено програмами підготовки слідчих), вважаємо, що криміналістичні знання і навички належать до професійних знань слідчого. Тому вірніше буде вилучення з визначення поняття «спеціальні знання» не професійних, а правових знань.

Вищенаведені погляди дозволяють стверджувати, що на сьогоднішній день у юридичній науковій спільноті не існує однозначного тлумачення поняття «спеціальні знання» та які конкретно складові, що розкривають природу досліджуваних явищ, до них належать. Ми повністю згодні з позицією науковців, які не розглядають під терміном «спеціальні знання»

обов'язкові (фахові) для юриста знання. В той же час, спроба розподілу їх на юридичні та професійні, на наш погляд, досить не вдала. Межа та критерії диференціації не можуть бути визначені в зазначеній ситуації чітко та однозначно, що призводить до різночитання їх сутності.

Також по-різному вчені виділяють форми застосування спеціальних знань.

Скригонюк М. І. визначає, що спеціальні знання в кримінально-процесуальній діяльності застосовуються у двох формах. Перша форма передбачає використання слідчим знань спеціалістів у процесі провадження окремих слідчих дій при пошуку і фіксації доказів. Друга форма реалізується слідчим в іншому процесуальному значенні – шляхом призначення і проведення експертиз при розслідуванні кримінальної справи про злочин [190, с. 219].

Щербаковський М. Г. і Кравченко А. А., залежно від процесуального статусу суб'єктів, які використовують спеціальні знання у кримінальному провадженні, пропонують розділити їх на такі групи:

- особи, які здійснюють розслідування і оперативно-розшукові заходи (слідчий, дізнавач, прокурор, суддя);
- фахівці, процесуальне становище яких визначається наявністю у них спеціальних знань. Вони володіють процесуальними правами і обов'язками, можуть притягуватись до кримінальної чи іншої відповідальності. До них відносяться психолог, лікар, педагог, перекладач, сурдоперекладач;
- фахівці, процесуальне становище яких не визначається наявністю у них спеціальних знань (ревізор, співробітник податкової інспекції тощо) [234, с. 11].

Під спеціальними психологічними знаннями розуміють професійні знання науки психології, її основних галузей, вміння застосовувати спеціальні тестові та інші психологічні методики, набуті при оволодінні

психологічними спеціальностями у процесі навчання та практичної діяльності особою, яка залучається до кримінального процесу як експерт, консультант, спеціаліст-психолог [106, с. 11].

Марчак В. Я. визначає поняття «спеціальні знання» як процесуальну категорію, враховуючи два критерії: а) спеціальний, що відображає внутрішню специфіку змісту цього явища; б) юридичний, що передбачає певну форму застосування спеціальних знань в межах права. Основний акцент у визначенні припадає на те, що спеціальні знання – це ті знання, які отримані в результаті професійної підготовки та досвіду від зайняття якоюсь діяльністю. Необхідність застосування спеціальних знань у кримінальному процесі (в будь-якій формі) визначається здебільшого на розсуд слідчого, прокурора, судді, адвоката.

Науковець обґрунтовує, що критеріями використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі є: 1) норма процесуального права, яка містить спеціальні елементи в певній формі; 2) рівень розвитку наукових знань, які дозволяють використовувати їх для практичних цілей; 3) наявність об'єктивного зв'язку між способом застосування певних наукових знань та юридичною метою їх використання. На його думку, саме ці критерії характеризують специфічні властивості спеціального знання як процесуальної категорії та можуть бути покладені в основу відповідної дефініції.

Автор відзначає, що в юриспруденції існують два підходи щодо застосування в кримінальному процесі даних науки, техніки, мистецтва, ремесла, інших сфер людської діяльності. Перший полягає в тому, що в кримінальному процесі для встановлення обставин справи застосовуються «спеціальні пізнання». Другий підхід означає, що в кримінальному процесі використовуються «спеціальні знання».

З огляду на те, що знання є похідним від пізнання та між ними існує причинно-наслідковий зв'язок, пізнання слід розглядати як засвоєння

чуттєвого змісту переживаного чи досліджуваного, стану речей, станів, процесів із метою знаходження істини. Таким чином, в пізнанні присутня оцінка, що опирається на досвід.

Таким чином, В. Я. Марчак вважає, що під спеціальними психологічними знаннями слід вважати набуті особою, яка залучається до кримінального процесу як консультант, спеціаліст чи експерт, у процесі навчання чи роботи за психологічними спеціальностями, професійні знання про психічні закономірності людини, що можуть використовуватися в кримінальному процесі для забезпечення завдань кримінального судочинства [152].

Узагальнюючи вищенаведене, ми повністю погоджуємося, що учасники кримінального провадження, які ведуть процес чи представляють інтереси конкретних осіб (слідчий, прокурор, суддя, адвокат, представник потерпілого та інші), повинні мати відповідні знання, необхідні кожному з них для виконання своїх процесуальних функцій. Без цих знань вони не можуть обіймати ту чи іншу посаду або мати той чи інший статус. В той же час, ми вважаємо, що наявні знання учасників кримінального провадження в галузі юриспруденції не є спеціальними у «чистому вигляді». Вони є цілком природними та необхідними для здійснення ними власних професійних обов'язків. На наш погляд, спеціалістом в кримінальному процесі є особа, яка володіє особливими, часто досить рідкісними, унікальними знаннями та вмінням їх використовувати для досягнення поставленої мети [231, с. 67]. Тому в кримінальному процесі як фахівці беруть участь перекладачі, експерти, педагоги, психологи та ін.

Слід чітко відмежовувати у функціональному аспекті спеціальні знання як результат професійної підготовки і певну спеціалізовану освіченість окремих людей щодо передбачених процесуальним законом знань, які, маючи за своїм змістом повну тотожність з першими, можуть використовуватись у точно встановлених законом формах і межах. Тобто,

вони є повністю індивідуальними до процесуального статусу носія цих знань і їх споживачів, перетворюючись на процесуально-правову категорію, використання якої передбачено лише визначеними суб'єктами і у встановлених процедурах. У кожному випадку їх застосування потребує наявності одного з передбачених суб'єктів, засвідчення його компетентності, а також узаконених шляхів одержання бажаного результату.

Іщенко Є. П. та О. А.Топорков вважають, що формами використання спеціальних знань на стадії попереднього розслідування є:

а) процесуальна (процесуальною формою застосування спеціальних знань є участь фахівців у провадженні слідчих дій. Залучення фахівців до розслідування злочинних посягань обумовлене вимогами закону і особливостями обстановки злочину, коли необхідно своєчасно виявити, правильно вилучити, закріпити і досліджувати докази);

б) непроцесуальна (непроцесуальна форма участі фахівців у розслідуванні злочинів не регулюється нормами КПК. До цієї форми належать: консультації фахівця; довідкова інформація від обізнаних осіб; спеціальні перевірочні обстеження; відомчі дослідження; документальні ревізії; позаекспертні дослідження і т. ін.) [115, с. 470].

Як зазначає М. В. Костицький, існує два напрями використання психологічних знань у кримінальному процесі: а) безпосередньо самим юристом у процесі здійснення ним своїх повноважень і б) опосередковано, шляхом залучення до кримінального процесу професійних психологів [106, с. 4].

Узагальнюючи наведені класифікації, вважаємо доцільним розрізнення за суб'єктом використання психологічних знань. Відповідно до цього, формами використання психологічних знань у контексті нашого дослідження є:

- використання психологічних знань особисто суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності;

- психологічне консультування фахівців в галузі вікової психології;
- участь спеціаліста-психолога при проведенні слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми;
- проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх.

Використання психологічних знань суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності є безпосередньою формою використання спеціальних психологічних знань. Консультація, участь спеціаліста та проведення експертизи належать до опосередкованих форм використання психологічних знань.

При цьому слід констатувати, що участь спеціаліста та проведення експертизи врегульовані кримінально-процесуальним законом, тоді як консультація Кримінальним процесуальним кодексом України не передбачена. Водночас, вирішенням даної проблеми може бути використання слідчим наданих йому процесуальних прав. Це пов'язане з можливістю надавати запити до різних установ, зокрема, у яких працюють фахівці з вікової психології. У таких запитах може міститися вимога дати характеристику вікових психологічних особливостей певної категорії неповнолітніх. Ввести в процесуальні рамки допомогу консультанта-психолога слідчий може також шляхом проведення його допиту.

Консультації – це науково обґрунтована порада, що надається фахівцем. Наприклад, фахівець-криміналіст може проконсультувати оперативних працівників про використання конкретних науково-технічних прийомів і засобів для вирішення виникаючих завдань і можливостей криміналістичних досліджень в ситуації, що має місце [115, с. 472]. Перевага консультування полягає в тому, що слідчий оперативно отримує кваліфіковану допомогу із спеціальних питань. Консультації самі по собі доказового значення не мають, але вони важливі при оцінці доказів, своєчасному вирішенні питання про призначення експертизи, визначенні кола питань, що будуть адресовані експертові [195, с. 6].

Відповідно до думки М. В. Костицького, консультант – це обізнана в певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо особа, яка на відміну від експерта і спеціаліста, не має чіткого процесуального статусу, але застосовує свої спеціальні знання для роз'яснення слідчому і суду фактів і обставин, що мають значення по справі і відносяться до тієї сфери наукової чи практичної діяльності, в якій консультант є професіоналом [106, с. 32].

Психологічна консультація – це спеціальна діяльність, яку здійснює професійний психолог, надаючи практичну та інформаційну допомогу органу розслідування, спрямована на встановлення істини в справі та всіх обставин, що підлягають доказуванню та є необхідними для прийняття правильного рішення [152, с. 48]. Консультування, як одна з форм використання спеціальних психологічних знань, може бути застосоване ще на етапі внесення відомостей про кримінальне правопорушення в Єдиний реєстр досудових розслідувань. Водночас, слід враховувати, як зауважує О. Ю. Петечел, що через низький розвиток правосвідомості, моральних цінностей деякі неповнолітні з мотивів помсти чи інших мотивів можуть зводити наклеп на своїх друзів, які тим чи іншим чином образили їх [171, с. 173-181].

Психологічна консультація може допомогти суб'єкту кримінально-процесуальної діяльності у з'ясуванні основних досягнень в галузі вікової та спеціальної психології, типології неповнолітніх, специфічних проявів поведінки дітей із межевими проявами психіки, вікових особливостях психічного розвитку особи, особливостей пізнавальних, вольових, емоційних процесів, що відбуваються під час розвитку неповнолітніх, які вчинили тяжкі насильницькі злочини, тощо.

Як консультант, психолог в змозі допомогти слідчому при підготовці до проведення слідчих дій за участю неповнолітніх підозрюваних. Звичайно, ця допомога має непроцесуальний характер (в буквальному розумінні цього слова), але вона важлива в процесі виявлення доказів у справі. При цьому слідчий та психолог не повинні разом розробляти тактику проведення слідчої

дії за участі підлітка. Слідчий, отримавши від психолога необхідну інформацію, самостійно визначає тактичні прийоми кожної слідчої дії. Консультант-психолог може порекомендувати слідчому зібрати додаткові відомості про неповнолітнього, застосувати певний вид психологічного впливу на останнього з метою налагодження психологічного контакту та отримання правдивих свідчень.

Психолог здатен обґрунтувати найбільш доцільний час і місце проведення слідчої дії з неповнолітнім підозрюваним, визначити можливості підлітка правильно орієнтуватися в часі, давати оцінку власному психологічному стану в момент вчинення злочину, встановити чинники, що перешкоджали адекватному сприйняттю дійсності.

Консультанта слід залучати до розробки соціально-психологічного портрету осіб, які вчинили злочин, оскільки це дозволяє більш цілеспрямовано вести пошуку: існують певні ознаки того, що злочин вчинено неповнолітньою особою, а це значно звужить коло можливих підозрюваних і, відповідно, сприятиме ефективному розслідуванню злочину.

Консультація фахівця-психолога може допомогти слідчому обґрунтувати призначення судово-психологічної експертизи неповнолітнього підозрюваного, правильно сформулювати запитання до експерта тощо. За допомогою психолога слідчий в змозі отримати *загальне уявлення* про рівень розвитку пізнавальної, емоційно-вольової, мотиваційної сфер неповнолітніх підозрюваних. Зазначене стає важливою підставою у розробленні тактичних прийомів проведення слідчих дій за їх участю.

Ми погоджуємося з думкою В. Я. Марчака про те, що консультація-роз'яснення професійного психолога з приводу питань, що мають важливе значення в справі, повинна бути проведена офіційно та долучена до кримінальної справи перед тими питаннями, які потребують спеціального роз'яснення [152, с. 51]. Це може бути здійснено шляхом допиту консультанта-психолога або направлення запиту до відповідних установ.

Таким чином, залучення консультанта компенсує недостатню обізнаність і компетентність слідчого чи прокурора у галузі психології та дозволяє вивчити справу з різних позицій для прийняття адекватного рішення.

Підставою для залучення консультанта-психолога при розслідуванні справ за участю неповнолітніх є потреба суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності отримати інформацію щодо обставин та фактів, які відносяться до сфери психології неповнолітніх. Перевага такого консультування полягає в тому, що дані особи можуть оперативно отримати кваліфіковану допомогу по даному питанню від фахівця.

Спеціаліст у кримінальному процесі – це суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності (фізична особа), який володіє деякою правосуб'єктністю і виконує на базі своїх спеціальних знань з науки, техніки, мистецтва чи ремесла або вмінь у певній галузі діяльності офіційну функцію допомоги слідчому і суду у виявленні, закріпленні й вилученні доказів [141].

Спеціаліст може виступати консультантом слідчого, прокурора та судді (суду) з будь-яких питань, які потребують застосування спеціальних знань, брати участь в огляді місця події, виконувати попереднє дослідження будь-яких об'єктів за дорученням слідчого. Крім цього, спеціаліст у кримінальному процесі вправі робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу, пов'язані з виявленням, закріпленням та вилученням доказів; звертатися з дозволу слідчого або суду з запитаннями до осіб, які беруть участь у провадженні слідчої дії; знайомитися зі змістом протоколу слідчої дії, в провадженні якої брав участь спеціаліст [106].

Відповідно до КПК України, спеціаліст зобов'язаний: своєчасно з'явитися за викликом; брати участь у провадженні слідчої дії, використовуючи свої спеціальні знання та навички для сприяння у виявленні, закріпленні та вилученні доказів; звертати увагу на обставини, пов'язані з виявленням та закріпленням доказів; давати пояснення з приводу спеціальних питань, що виникають під час провадження слідчої дії.

В той же час, спеціаліст несе особисту відповідальність за повноту і правильність використання всіх науково-технічних засобів, що наявні в його розпорядженні і призначені для виявлення, фіксації та вилучення речових доказів. Він також несе кримінальну відповідальність за розголошення інформації без дозволу прокурора, слідчого або особи, яка провадила досудове розслідування, якщо був попереджений в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані.

Кримінальне процесуальне законодавство України не передбачає вимоги щодо спеціаліста обов'язково мати вищу освіту, проходити відповідну підготовку та атестацію на право брати участь у проведенні тих чи інших слідчих дій. Слідчий і суд повинні тільки упевнитися в особі та компетенції спеціаліста, з'ясувати його стосунки з обвинуваченим і потерпілим тощо. До особи, яка викликається як спеціаліст, висуваються лише дві основні вимоги: не бути зацікавленою у вирішенні справи і мати необхідні спеціальні знання. Відповідно до цього законодавство, не регламентує ні посаду, ні спеціальності осіб, які залучаються до проведення слідчих дій, оскільки дати вичерпний перелік цього просто неможливо.

Закон не обмежує кола слідчих дій, для участі в провадженні яких може бути залучений спеціаліст, тобто спеціаліста запрошують у тих випадках, коли виникає необхідність використання спеціальних знань, вмінь та навичок при провадженні слідчої дії. Однак обов'язковою є участь спеціаліста при проведенні: а) зовнішнього огляду трупа та судово-медичного освідування особи; ці дії проводяться за участю судово-медичного експерта або лікаря; б) ексгумації трупа, що проводиться за присутності судово-медичного експерта; в) допиту неповнолітнього свідка віком до 14 років, а за висновком слідчого – до 16 років; ця дія проводиться за присутності педагога, психолога, а в разі необхідності – лікаря.

Водночас, закон покладає на спеціаліста й певні обов'язки. Так, він зобов'язаний:

- прибути за викликом до слідчого, прокурора, суду і мати при собі необхідні технічне обладнання, пристрої та прилади;
- виконувати вказівки сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду та давати пояснення з поставлених запитань (ч. 5 ст. 71 КПК України).

Спеціалістом-психологом у кримінальному процесі визнається будь-яка незацікавлена в результаті справи особа, яка володіє необхідними спеціальними знаннями в галузі психології або уміннями і навичками у визначеній галузі діяльності [140, с. 11]. Участь психолога в розслідуванні кримінальних справ за участю неповнолітнього як спеціаліста передбачена чинним кримінальним процесуальним законодавством України (ст. 227 КПК України). Він може бути залучений до проведення будь-якої слідчої дії. Звідси витікає, що законом не заборонена його участь у обшуку, відтворенні обставин, обстановки місця події, огляді, впізнанні і ін. Він може залучатися до участі справі, навіть, при проведенні первинних слідчих дій. При цьому він може допомогти у висуненні версій з приводу способу вчинення злочину, психологічних особливостей неповнолітнього суб'єкта злочину тощо.

Участь спеціаліста-психолога у процесуальних діях має на меті отримання доказової інформації шляхом дослідження об'єктів, що значною мірою є результатом діяльності неповнолітнього правопорушника. У злочині виявляються індивідуальні особливості суб'єкта злочину. Спеціаліст-психолог може допомогти прослідкувати зв'язок (відношення), що виникає між суб'єктом (особою) й об'єктом (дійсність, яка оточує суб'єкта). Такий зв'язок виявляється через психологічний акт, зміст якого складає інтелектуальний (пізнавальний), вольовий і емоційний компоненти. Тобто спеціаліст-психолог залучається до висунення версій з приводу механізму і суб'єктів вчинення злочину, до проведення конкретних судових дій, встановлення психологічного контакту з конкретним підозрюваним чи обвинуваченим у застосуванні психологічних засобів впливу на особу, яка підлягає допиту, до встановлення окремих якостей і психологічних

особливостей особи, з приводу якої проводяться судові дії (наприклад, як вказувалось вище, особливості сприйняття, пам'яті, мислення, емоцій, темпераменту та ін.) [148].

Спеціаліст-психолог може бути запрошений до участі у допиті неповнолітнього підозрюваного. Беручи участь у допиті неповнолітнього, він сприяє слідчому у встановленні психологічного контакту та отриманні повних і правдивих свідчень.

На наш погляд, доцільно звернутися до результатів дослідження, проведеного О. Ю. Петечелом, в якому він обґрунтував позиції участі психолога в досудовому розслідуванні щодо неповнолітніх.

По-перше, психолог – фахівець, який професійно вивчає психічні процеси, що відбуваються у свідомості людини, зокрема неповнолітнього. Психолог зможе допомогти слідчому виявити особливості характеру і поведінки підлітка, що зумовлені його фізичним і психічним формуванням (гіперболізм, імпульсивність, наявність комплексів, схильність до фантазування, конформізм тощо).

По-друге, психолог може допомогти налагодити психологічний контакт між слідчим і неповнолітнім шляхом спілкування з обома. Головним завданням фахівця при цьому є створення уявного образу рівності учасників слідчої дії через модель «круглого столу». Необхідність таких дій психолога викликана сформованим в суспільстві стереотипом, що допитувана в якості підозрюваного чи обвинуваченого особа – за переконанням слідчого – завжди винна.

По-третє, психолог може захищати неповнолітнього від відкритого і прихованого психологічного тиску, вчинюваного слідчим, оскільки не повністю сформована психіка неповнолітнього є вразливою до різного роду тисків, що здатне вплинути на правдивість свідчень допитуваного.

Для реагування на такі порушення психологу варто було б надати право робити зауваження щодо тактики чи тиску слідчого на неповнолітнього з подальшою їх фіксацією у протоколі допиту. Це стане

однією з гарантій захисту прав допитуваного неповнолітнього і підставою для притягнення до відповідальності слідчого, інколи навіть і кримінальної [170].

Основною формою застосування спеціальних знань у судочинстві є судова експертиза [116, с. 343]. Стаття 1 Закону України «Про судову експертизу» вказує, що судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ та процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства [69; 103].

Ми повністю поділяємо думку В. В. Кошинця про те, що зараз психологічні знання використовуються, в основному, в формі судово-психіатричної, судово-психологічної і комплексної судової психолого-психіатричної експертиз [108, с. 11].

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», судовими експертами можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче за спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в спеціалізованих установах Міністерства юстиції України та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності [75]. Експерт повинен мати спеціальні знання у галузі науки, техніки, мистецтва тощо, які необхідні і достатні для того, щоб дати висновок з питань, що виникають під час досудового розслідування і судового розгляду. Спеціальні знання набуваються в процесі навчання і практичної діяльності за певною спеціальністю (фахом) [120, с. 109].

Таким чином, експерт – це особа, яка володіє певними спеціальними знаннями, досвідом та навичками і залучається суб'єктом розслідування, коли за її допомогою необхідно провести глибоке та всебічне наукове дослідження й аналіз зібраних матеріалів та об'єктів для відповідних висновків з обґрунтованими відповідями на питання, що мають значення для правильного вирішення справи [182].

Важливим, на наш погляд, є чітке розмежування спеціальних психологічних знань у формі участі спеціаліста-психолога та експерта-психолога у правовій площині. Виходячи з зазначеного, слід зауважити, що спеціаліст є особою, яка володіє спеціальними знаннями, проте наділена іншими, ніж експерт, процесуальними функціями. Він допомагає у збиранні (виявленні, фіксації та вилученні) доказів, використовуючи техніко-криміналістичні, судово-медичні, інженерно-технологічні й інші спеціальні знання, а також практичні навички застосування відповідних технічних засобів і прийомів. Припущення і ймовірні висновки, що не заносяться до протоколу слідчої дії, не мають доказового значення, але можуть братися до уваги при формуванні версій, перевірятися шляхом проведення експертиз та інших слідчих дій [121, с. 205-206].

Це дозволяє визначити, що у законодавстві вбачається різниця процесуального статусу вказаних учасників кримінального провадження. Так, спеціаліст, використовуючи свої спеціальні знання, надає допомогу щодо виявлення, фіксації, огляду доказових матеріалів, застосування для цього необхідних засобів, тоді як експерт досліджує направлені йому на експертизу матеріали і формулює висновки за поставленими перед ним питаннями, які мають статус самостійних доказів. Якщо експерт досліджує вже одержані докази і дає висновок, який має самостійне доказове значення, то спеціаліст покликаний надати допомогу в збиранні доказів, тобто у фіксації матеріалів, які можуть використовуватись у кримінальному провадженні як докази.

Водночас, участь у кримінальному процесі спеціаліста, експерта має важливе, іноді вирішальне значення для справи. Їх показання і висновки містять фактичні дані, які підлягають аналізу, співставленню з іншими матеріалами і є підставою для висновків щодо обставин справи [134, с. 330-331].

Судово-психологічна експертиза – це засноване на спеціальних знаннях експерта-психолога дослідження вже зібраних у справі матеріалів

для встановлення фактів, що не є очевидними. За її допомогою до вже зібраних у справі матеріалів додаються нові докази, для виявлення яких було потрібно застосувати спеціальні знання галузі психології [108, с. 21].

Розуміння завдань та функцій судово-психологічної експертизи на будь-якому етапі її розвитку визначалося змістом законодавства, в умовах якого вона здійснювалася, методологічними принципами правової науки. До речі, перша відома спроба провести судово-психологічну експертизу відноситься ще до перших років ХХ ст. Пропонувалось проводити експертизу кожному обвинуваченому, щодо якого може бути призначено покарання, пов'язане з позбавленням волі [37, с. 244].

Сьогодні, на жаль, серед багатьох юристів продовжує зберігатися тенденція помилкового уявлення або замалої обізнаності про можливості судово-психологічної експертизи. Скоріше за все, ця ситуація була спровокована в ті часи, коли експерти-психологи виходили за межі своєї компетенції, поєднуючи питання правового характеру із питаннями психологічними, намагаючись вирішувати питання про вину та мотив вчинення злочину. Безсумнівно, що такі питання належать до царини, яка повністю охоплюється слідством та судом [69, с. 224].

Вже у другій половині минулого століття вважалося, що для всебічного розслідування і судового розгляду кримінальних справ, включаючи вивчення і аналіз психологічних механізмів поведінки людей, зокрема, ступеня усвідомленості у вчинених діях, але у тих випадках, коли психологічні питання не можуть бути вирішені на основі професійного і життєвого досвіду юристів, необхідне проведення судово-психологічної експертизи [201, с. 29]. Прагнення повернути психологів до участі у кримінальному процесі як експертів можна пояснити, принаймні, двома обставинами: по-перше, переломом, що намітився в той час у розвитку психології, все більш помітним перетворенням її з інтроспективної області знань в експериментальну науку; по-друге, бажанням багатьох прогресивних юристів

поставити кримінальний процес на рівень новітніх наукових досягнень [132, с. 101-105].

У кримінальному провадженні центром уваги завжди буде людина з її правами та свободами. А індивідуально-психологічні особливості людини неодмінно створюватимуть зацікавленість з боку їх визначення, адже вони несуть той арсенал інформації, який слід використовувати. З огляду на це, найголовнішим для вивчення є питання щодо здатності окремих учасників кримінального провадження правильно сприймати явища дійсності і давати про них свідчення. І це важливо, оскільки такі свідчення є джерелами доказів. Відштовхуючись від загальновідомого про те, що психічна діяльність людини є відображенням об'єктивної дійсності, слід зазначити, що така здатність сприймати явища дійсності і давати про них свідчення виражається у безпосередньому або опосередкованому відтворенні тих або інших фактів, збереженні і переробці сприйнятої або отриманої логічним шляхом інформації, репродукції збереженої інформації. Звісно, цей процес залежить від умов сприйняття і від сукупності індивідуальних особливостей людини, тобто від низки об'єктивних і суб'єктивних факторів: умови в яких відбувалося сприйняття, вплив стійких особливостей і тимчасового стану органів чуття особи, яка дає свідчення, від віку такої особи, емоційного напруження у момент сприйняття, життєвого досвіду, професії, навичок, розумового розвитку та ін. З огляду на психологічні особливості неповнолітніх, що вчинили тяжкі насильницькі злочини, особливості їх пізнавальної діяльності потенційно можуть мати психопатологічну природу.

Наведене акцентує увагу на низці питань. Наприклад, якщо дитина, за наявності у неї певних акцентуацій, надає слідству доказову інформацію, то чи не будуть ці показання такими, що вводять в оману? Яким чином, в даному випадку, слідство (звісно, яке спирається на постулат, що будь-яка доказова інформація потребує прискіпливо-критичної оцінки) без допомоги компетентних фахівців-психологів, без залучення спеціальних психологічних

знань, без проведеного експертного дослідження може встановити цей важливий факт?

Отже, незаперечним є той факт, що завдяки проведенню судово-психологічної експертизи підвищується об'єктивність, всебічність досудового розслідування, що дозволяє правильно вирішити питання кваліфікації та встановлення пом'якшуючих обставин.

Як зазначає В. О. Коновалова, причинами для призначення судово-психологічної експертизи неповнолітніх можуть бути невідповідність поведінки неповнолітніх своїм віковим характеристикам, примхливість мотивації скоєних ними вчинків, неправильна, незвичайна інтерпретація звичайних обставин і фактів, схильність до фантазування за відсутності для цього яких-небудь реальних передумов, «дитячість» поведінки при досить високому рівні інтелектуального розвитку тощо [102].

Судово-психологічна експертиза неповнолітніх може призначатись і для з'ясування особливостей мотиваційної сфери неповнолітнього, встановлення, чи знаходився він у момент вчинення злочину в стані фізіологічного афекту, визначення можливості усвідомлення ним характеру вчинених дій та керування ними.

Водночас, проведений нами у р. 2 компаративістський аналіз законодавства різних держав, окрім кримінально-правового значення, має ще один вагомий аспект. Він дозволяє нам прийти до висновку, що в експертній оцінці важливим є не просто визначення відповідності рівня психічного розвитку тому віку, з якого формально настає кримінальна відповідальність (вікова межа встановлюється за критерієм хронологічного віку), а насамперед, встановлення здатності особи усвідомлювати свої дії та керувати ними. Діагностика відхилення від норми певного вікового періоду дає лише загальний орієнтир, але не передбачає чіткої експертної оцінки. Ми погоджуємося з І. Охріменком та Г. Лузановою, що поняття «відставання в психічному розвитку» не зводиться лише до інтелектуального недорозвинення, а включає також ознаки порушення, затримки особистісного

розвитку. У відносно простих ситуаціях неповнолітній може виявитися цілком адекватним, достатньо повно усвідомлювати свої цілі, приймати рішення та діяти цілеспрямовано; в інших, більш складних та/або динамічних ситуаціях, він виявляється неспроможним [169, с. 155-163].

Таким чином, вважаємо некоректним постановку перед експертом-психологом питання щодо співвіднесення інтелектуального та паспортного віку неповнолітнього, який вчинив тяжкій насильницькій злочин. Звичайно, цілком зрозуміле бажання судді отримати від експерта висновок, що рівень інтелектуального розвитку підлітка відповідає/не відповідає 14-тирічному віку і, тим самим, прийняти рішення про здатність обвинуваченого нести кримінальну відповідальність згідно з чинним законодавством.

Водночас, в дійсності практично ніколи не буває точної відповідності інтелектуального віку підлітка паспортному. Як вказував Л. С. Виготський, «походження стадій (розвитку) ніколи не збігається абсолютно точно з хронологічним плином часу... Дитина даного паспортного віку щодо свого як фізіологічного, так і інтелектуального віку може перебувати або попереду, або позаду тієї точки, на якій його застав зараз хронологічний вік» [39]. Це пов'язано з тим, що фізіологічний і психічний розвиток протікає стрибкоподібно та гетерохронно. Тому принципово неможливий висновок про те, що рівень психічного розвитку 14-тирічного підлітка відповідає віку 13,5 років.

Ще більшою мірою це стосується тих випадків, коли експертному дослідженню піддається підліток, який має органічні дисфункції або виявляє ознаки олігофренії в ступені дебільності. Аномальний психічний розвиток за своєю динамікою і змістом відрізняється від нормального, а тому неможливо співвідносити їх рівні навіть в межах одного й того ж віку, особливо – співвідносити показники аномального розвитку з показниками норми, властивими для більш молодшого віку. Тобто висновок про те, що рівень психічного розвитку 15-річного олігофрена відповідає 12-річного віку є абсурдним.

З цього випливає, що вирішення питання про здатність підлітка нести кримінальну відповідальність лежить не в площині встановлення його хронологічного та інтелектуального віку, а пов'язане з виявленням його здатності в момент здійснення інкримінованого йому діяння повною мірою усвідомлювати характер і значення своїх дій та керувати ними.

Як вказує М. В. Костицький, між полярними станами осудності і неосудності є ряд проміжних станів, особливо характерних для неповнолітнього, де поряд із нормальним розвитком особистості можуть мати місце процеси акселерації і ретардації, що визначають прискорений або уповільнений фізичний і психічний розвиток особистості, тобто відхилення від норми в ту чи іншу сторону. Затримка психічного розвитку неповнолітнього може проявлятися на рівні загального розвитку, оцінки себе, своїх дій і дій інших осіб [105].

Гульдан В. В., наприклад, вважає, що неповнолітні від 12 років здатні давати стільки ж інформації у вільній розповіді, скільки й дорослі, і не схильні до зміни показань за навідними питань. Він вказує, що при якісному, вірно побудованому допиті від неповнолітнього можна отримати досить докладні свідчення навіть про події, сенс яких йому незрозумілий, але існує певна специфіка при оцінці даних показань слідчим і судом [55].

Такі кримінальні ситуації, як вбивство, тілесні ушкодження, сексуальні правопорушення, здатні вірно сприймати неповнолітні у віці від 6 років, але неповнолітні до 14 років розуміють тільки зовнішню сторону того, що відбувається, а від 14 років – вже і внутрішню, змістовну. Крім того, у неповнолітніх існують певні обмеження щодо відтворення отриманої інформації: тимчасові і асоціативні зміщення, елементи заміщення, контамінації, хоча в будь-якому випадку у підлітків з нормальним розвитком потенційна здатність давати свідчення повністю збережена.

Обмеження цієї здатності спостерігається у підлітків з будь-якими психічними аномаліями. На цю здатність також впливають посткримінальна ситуація і особистісні особливості підлітка. Виділяють чотири групи

чинників, сукупність яких обмежує потенційну здатність і можливість неповнолітніх до дачі свідчень у справі: вікові, особистісні, ситуаційні і дизонтогенетичні. На дітей до 12 років впливають тільки ситуаційні (кримінальні) та вікові чинники, на підлітків – особистісні, вікові і ситуаційні (посткримінальні) фактори; на неповнолітніх із аномаліями психічного розвитку – дизонтогенетичні чинники.

Спираючись на вказане, можливості та значення судово-психологічної експертизи збільшуються, коли це стосується неповнолітніх. У ст. 485 КПК України йдеться, що під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, з'ясовуються повні всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру.

Фактично тут йдеться про обов'язковість проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх, бо встановлення у даного суб'єкта відхилення від нормального для його віку рівня інтелектуального та емоційно-вольового розвитку може істотно вплинути на результати кримінального провадження. Особливого значення наведене набуває щодо тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх.

Поступово, ми підійшли до найголовнішого, на нашу думку, моменту – проблеми обов'язкового проведення судово-психологічної експертизи у зазначеній категорії справ, враховуючи насильницький зміст самих злочинів та психологічні особливості їх суб'єктів. У ст. 485 КПК України міститься перелік обставин для проведення експертизи щодо неповнолітніх, який не підлягає поширювальному тлумаченню. Водночас, він не є вичерпним, не окреслює всіх значущих для кримінального провадження обставин щодо тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх та не передбачає, взагалі, обов'язковість проведення судово-психологічної експертизи в цій ситуації. Іншими словами, за межею цього принципового законодавчого припису

залишився не окресленим цілий кластер психологічно насичених обставин тяжких насильницьких діянь неповнолітніх, який в обов'язковому порядку повинен бути розглянутим для всебічного, повного і неупередженого дослідження.

Таким чином, ми вважаємо, що кримінальне процесуальне законодавство потребує вдосконалення. На наше переконання, проведення судово-психологічної експертизи при розслідуванні тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми, необхідне у кожному кримінальному провадженні, оскільки наявність висновку експерта-психолога дало б можливість суду більш глибоко ознайомитися з особливостями особистості підлітка, більш правильно оцінити його кримінально протиправні дії і призначити справедливую міру покарання.

Вивчити неповнолітнього – це не тільки встановити, чи притягався він до відповідальності, як повадився в школі тощо, а проникнути в його психологічну сферу: який він, які чинники сприяли вчиненню злочину тощо. Щоб правильно дати неповнолітньому характеристику, яка відповідає дійсності, знайти до нього підхід, виробити доцільні прийоми допиту чи тактику розмови, потрібно вивчити характер і погляди, інтереси і вподобання підлітка. Знання вікових психологічних особливостей неповнолітнього може допомогти у визначенні основних рушійних чинників, якими можуть бути і вікові особливості. Відповіді на ці питання вимагають ґрунтовної психологічної підготовки.

Без знання психології неповнолітніх суб'єктам кримінально-процесуальної діяльності важко отримати в повному обсязі достовірну інформацію при розслідуванні злочинів за участю неповнолітніх. Очевидним є той факт, що неправильними є намагання вивчити поведінку та діяльність неповнолітнього слідчим чи суддею самотійно, без залучення фахівців-психологів, для яких ця діяльність є основним предметом дослідження [171, с. 173-181].

Узагальнюючи наведене та визначаючи можливості використання спеціальних психологічних знань щодо розслідування тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх, слід згадати загальновідомі ідеї В. Г. Гончаренка, відповідно до яких, у разі появи на лаві підсудних людини, відносно якої як рівної серед рівних, правосуддям може бути прийнято певне рішення, обов'язково повинні враховуватись всі її особливості, в тому числі особливості її психіки у будь-яких її проявах, що врешті-решт стане запорукою дійсно справедливого правосуддя.

Наведене надає нам можливість стверджувати, що однією з обов'язкових умов ефективного розслідування тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми, та подальшого їх судового розгляду є не лише фаховість та професійний досвід представників органів, які здійснюють кримінальне провадження. Важливим чинником тут виступає використання спеціальних знань різних галузей (психології, медицини, бухгалтерії, автотехніки тощо). Потреби судочинства у втіленні досягнень науки та техніки породжують необхідність залучення у провадження спеціальних суб'єктів – носіїв спеціальних знань.

На сьогоднішній день у юридичній науковій спільноті не існує однозначного тлумачення поняття «спеціальні знання» та які конкретно складові, що розкривають природу досліджуваних явищ, до них відносяться. Ми повністю згодні з позицією науковців, які не вважають «спеціальними знаннями» обов'язкові (фахові) для юриста знання. В той же час, спробу розподілу їх на юридичні та професійні не слід вважати коректною: межа та критерії диференціації в зазначеній ситуації не можуть бути визначені чітко та однозначно, що призводить до різночитання їх сутності.

Учасники кримінального провадження, які ведуть процес чи представляють інтереси конкретних осіб (слідчий, прокурор, суддя, адвокат, представник потерпілого та інші), повинні мати відповідні спеціальні знання, необхідні кожному з них для виконання своїх процесуальних функцій. Кожен із них зобов'язаний мати певні спеціальні знання, без яких він не може

обіймати ту чи іншу посаду або мати той чи інший статус. В той же час, наявні знання учасників кримінального провадження в галузі юриспруденції не можуть вважатися спеціальними, оскільки вони є необхідними для здійснення ними професійних обов'язків. Фахівець – особа, яка володіє особливими, часто досить рідкісними, унікальними знаннями та вмінням їх використовувати для досягнення поставленої мети.

Використання психологічних знань суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності є безпосередньою формою використання спеціальних психологічних знань. Консультація, участь спеціаліста та проведення експертизи належать до опосередкованих форм. При цьому слід констатувати, що участь спеціаліста та проведення експертизи передбачені і врегульовані кримінально-процесуальним законом, тоді як консультація не передбачена Кримінальним процесуальним кодексом України.

3.2 Особливості залучення спеціальних психологічних знань в процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми

Окреслюючи в попередньому розгляді можливості використання спеціальних психологічних знань в процесі кримінально-процесуальної діяльності щодо тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх, ми наголошували, що їх залучення дозволяє об'єктивно встановлювати і оцінювати психологічні аспекти, причини і внутрішні механізми конкретних вчинків підлітків. Саме специфіка механізму вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень вимагає особливих процедур розслідування й вироблення нових підходів до організації цієї роботи на всіх етапах діяльності слідчого й інших учасників з встановлення і викриття неповнолітнього злочинця, починаючи з початкових слідчих (розшукових) дій і закінчуючи завершенням кримінального провадження [169, с. 155-163].

Окремі аспекти використання спеціальних психологічних знань при розслідуванні кримінальних справ щодо неповнолітніх досліджували як вчені-юристи, так і психологи, зокрема, М. А. Алемаскін, М. М. Бабаєв, П. Д. Біленчук, Л. І. Божович, Б. С. Братусь, В. Л. Васильєв, А. П. Венедиктов, Н. І. Гуковська, А. І. Долгова, Г. Г. Доспулов, І. В. Дубровіна, А. В. Дулов, М. І. Єнікєєв, А. А. Закатов, К. Є. Ігошев, Л. Л. Каневський, Н. С. Карпов, М. Кле, І. В. Козубовська, І. С. Кон, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, М. М. Коченов, В. В. Кошинець, В. А. Крутецький, В. Я. Марчак, О. М. Морозов, О. Р. Ратінов, Б. В. Романюк, В. Я. Рибальська, А. І. Селецький, О. Д. Ситковська, В. М. Синьов, С. А. Тарарухін, С. І. Яковенко та ін. Незважаючи на чималий доробок з окресленого напрямку наукових пошуків, слід визнати, що далеко не всі питання піддано необхідному аналізу, узагальненню та відповідному відображенню. Так, зокрема, не повною мірою сформульовані конкретні практичні рекомендації щодо застосування спеціальних психологічних знань в процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми, які є одними з потенційних підвалин визначення ступеня вини дитини та призначення відповідних заходів її покарання.

Особливої актуальності наведене набуває з огляду на наявність істотних проблем у визначенні механізмів взаємовідносин між слідчим та особами, які володіють спеціальними психологічними знаннями. Враховуючи аналіз практики, О. Ю. Петечел приходять до висновку, що професійні психологи майже не залучаються до розслідування злочинів за участю неповнолітніх. Проведене ним анкетування 151 правоохоронця показало, що лише 7,95% опитаних залучали консультанта-психолога, 13,91% – спеціаліста психолога, а 11,92% – призначали судово-психологічну експертизу неповнолітніх [170, с. 11]. Було встановлено, що слідчі під час розслідування злочинів, вчинених неповнолітніми, поверхнево вивчають особу злочинця, з'ясовують лише ті мотиви, які мають значення для кваліфікації (користь, помста тощо). За даними О. Х. Галімова, кожен

четвертий із опитаних практичних працівників слідства відзначає відсутність власних знань дитячої психології [41, с. 136].

З огляду на зазначене цікавими, на наш погляд, є результати, одержані В. Гируком. При анкетуванні 152 слідчих більшість із них (97,4%) заявили про доцільність залучення до процесу розслідування спеціаліста-психолога, 36,8% опитаних вважають за потрібне призначення та проведення судово-психологічної експертизи, 26,3% відчують необхідність у взаємодії з консультантом-психологом і лише 2,6% не відчують потреби в залученні професійних психологів [43, с. 60-65]. Тобто, можна констатувати актуальну потребу в спеціальних психологічних знаннях у суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності.

Для повного вивчення обставин справи необхідно проводити ґрунтовне психологічне вивчення особистості неповнолітнього. Без знання психології неповнолітніх в кримінальному провадженні важко в повному обсязі отримати достовірну інформацію при розслідуванні злочинів за участю підлітків. Неправильними є намагання вивчити поведінку та діяльність неповнолітнього поліцейським чи суддею самотійно, без залучення фахівців-психологів, для яких ця діяльність є основним предметом дослідження. Саме психологи повинні визначити ті індивідуально-психологічні особливості особи, які вплинули на поведінку неповнолітнього, ті з них, які можуть позитивно або негативно вплинути на результати розслідування справи. Використання психологічних знань допомагає в даному випадку виявити причини агресивності та жорстокості, що проявляють неповнолітні при вчиненні тяжких насильницьких злочинів. Участь фахівців-психологів є ефективною на всіх етапах розслідування злочинів, починаючи з огляду місця події, відтворенням обставин та обстановки події, і до оголошення обвинуваченому про закінчення слідства і пред'явлення йому матеріалів справи, судового розгляду кримінального провадження.

Останнім часом, все ж таки, намітилися позитивні тенденції щодо залучення у досудове розслідування спеціалістів-психологів для участі як в інформаційно-пошукових, інформаційно-комунікативних, так і в комунікативних слідчих (процесуальних) та розшукових діях, наприклад, огляді, впізнанні осіб та предметів, обшуку, допиті, тощо [167].

Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, слідчий самостійно, за своїм внутрішнім переконанням оцінює докази, приймає рішення про необхідність застосування тих чи інших заходів, визначає необхідність проведення тих чи інших слідчих дій, за винятком випадків, коли законом передбачено отримання згоди від суду (судді) або прокурора (статті 67, 114 КПК України). Безсумнівно, успішне проведення слідчої дії неможливе без попередньої підготовки її учасників (моделювання і прогнозування слідчої дії, знання її загальної психологічної структури, вивчення особи неповнолітнього учасника слідчої дії, визначення прийомів та методів психологічного впливу, прогнозування психічного стану неповнолітнього під час проведення слідчої дії, встановлення психологічних особливостей взаємовідносин неповнолітнього з іншими учасниками слідчої дії, способи нівелювання можливого негативного впливу на неповнолітнього інших учасників, прогнозування поведінки неповнолітнього тощо).

Як зазначає Л. Л. Каневський, діагностика психологічного та емоційного стану підлітка залежить від перцептивних здібностей слідчого – психологічної спостережливості, уміння проникнути у його внутрішній світ. При проведенні слідчої дії слідчий повинен враховувати і правильно визначати емоційний стан неповнолітнього, його дійсні мотиви і внутрішні переживання, оскільки не завжди зовнішні прояви відповідають його внутрішньому стану [87, с. 83]. Водночас, недостатня розвиненість вищенаведених здібностей може ефективно компенсуватися залученням на стадії підготовки до слідчої дії фахівця-психолога.

На наше переконання, у більшості випадків ступінь успішності проведення слідчих дій залежить від того, наскільки слідчий зміг достовірно

зпрогнозувати поведінку учасників слідчої дії. Оскільки прогноз поведінки пов'язаний із діагностикою особистості учасників слідчої дії, без знання психологічних особливостей цих осіб він буде неточним, а, можливо, і невірним, особливо коли йдеться про поведінку неповнолітніх. Слідчому необхідно з'ясувати цілі, потреби, інтереси, мотиви поведінки підлітка, дослідити внутрішні чинники, тобто психічний стан на момент злочину та на момент проведення слідчої дії, ціннісні орієнтації, індивідуальні особливості, стан інтелектуально-пізнавальної та емоційно-вольової сфери, особливості перебігу психічних процесів тощо.

Для слідчого надзвичайно важливо знати, як себе буде поводити неповнолітній підозрюваний при проведенні тієї чи іншої слідчої дії, якому варіанту поведінки надасть перевагу потерпілий, чи можна бути впевненим у правдивості показів неповнолітнього свідка. Для цього слідчий повинен вивчити особистість підлітка, керуючись методами психології.

Узагальнення доступних нам першоджерел дозволяє стверджувати, що найбільш вдалий аналіз особистості неповнолітнього правопорушника, який вчинив тяжкий насильницький злочин, може відповідати наступній схемі.

1. Спадково-біологічні чинники: алкоголізм, схильність до нервових або психічних захворювань одного з батьків, патологічна вагітність, ненормальні роди тощо.

2. Особливості ранньої соціалізації в сім'ї: соціально-економічний статус батьків, повний склад сім'ї (батьки, дід і бабка, брати і сестри, особи, що проживають спільно з неповнолітнім); вік, освіта, місце роботи, навчання і інші відомості про діяльність і поведінку в побуті кожного члена сім'ї, якщо це важливе у справі; чи проживають обидва батьки спільно з неповнолітнім; якщо будь-хто з батьків відсутній, то необхідно встановити причину (помер, розлучився, хронічно хворий, в тривалому відрядженні, є вітчим, мачуха тощо).

При цьому слід з'ясувати, чи цікавилися батьки або інші дорослі члени сім'ї навчанням, дозволенням, колом знайомих, друзів, серед яких неповнолітній проводив вільний час; дізнатися, чи помічали дорослі прояви негативної поведінки неповнолітнього і як реагували на це, які застосовувалися заходи (наприклад, у разі бійок, розпивання спиртних напоїв тощо).

3. Найближче соціальне оточення: відношення до навчання, відносини з вчителями (можливі конфлікти), положення в класі, ціннісні орієнтації однокласників, друзі, їх соціальне положення і ціннісні орієнтації, статус в групі друзів.

Важливо правильно орієнтуватися щодо наступних позицій:

- чи відвідував неповнолітній заняття в період вчинення злочину;
- чи захоплюється яким-небудь предметом, чи залишався на другий рік за час навчання;
- яке сформувалося відношення до суспільного життя; чи брав участь в роботі якого-небудь гуртка, секції в школі або поза її межами;
- чи товаришував з однокласниками або з молодшими чи старшими за віком; якщо так, то яка їх успішність і дисципліна;
- який стиль спілкування з однолітками (дратівливий, агресивний, б'є молодших, слабіших за себе);
- жадібний, щедрий, замкнут, товариський, правдивий; як реагує на зауваження дорослих;
- чи враховує думку колективу, в якому вчиться.

Якщо за період навчання негативна поведінка була предметом засудження адміністрації або колективу класу, то яке висловлював відношення до прийнятих заходів:

- визнавав помилки, розкаювався;
- виключався з школи, не допускався на заняття, викликалися з цього приводу батьки;
- чи змінилася поведінка після вживання виховних заходів;

- чи наявна інформація, що курить, вживає спиртне, затіває сварки, бійки.

4. Особистісні характеристики підлітка: особливості характеру і темпераменту, ціннісно-мотиваційні особливості, мотивація досягнення, рівень домагань, самооцінка, ставлення до праці (її місце в системі цінностей, плани на майбутнє).

Найбільш ваговою допомогою фахівця-психолога виступає при проведенні такої психологічно насиченої та інформативної слідчої дії як допит неповнолітнього, що в психологічному сенсі становить собою акт безпосереднього спілкування.

Результати наукових досліджень щодо залучення психологів до процесу розслідування, зокрема, в ході підготовки і проведення допиту дітей, відображені в працях вітчизняних та зарубіжних вчених: Ю. М. Антоняна, Л. Ю. Ароцкера, О. М. Бичкова, О. Х. Галімова, Р. І. Зайнулліна, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, В. В. Кощинця, М. В. Ліфанової, І. А. Макаренка, В. Я. Марчака, В. М. Махова, Е. Б. Мельникової, Г. М. Міньковського, Ю. П. Михальчука, О. Ю. Петчела, Н. І. Порубова, Б. В. Романюка, В. Ю. Шепітька та ін.

На переконання відомого дослідника проблеми отримання показань від дітей – учасників кримінального провадження – Ю. М. Антоняна, малолітні володіють обмеженим життєвим досвідом, і їх свідчення вимагають психологічно обґрунтованої інтерпретації. Тому під час допиту вкрай необхідна участь педагога, вихователя або фахівця з вікової психології [18, с. 137].

Міфтахова Л. А. вважає, що сенс і призначення участі психолога в проведенні допиту полягає в його сприянні правильному встановленню значущих у провадженні обставин, а також у тому, що вона виступає однією з гарантій підвищеного захисту особистості малолітніх, недопущення негативного впливу на неї з боку обстановки досудового розслідування.

Мова йде не про пасивну присутність психолога, а про його активну участь у підготовці до слідчої дії, її проведенні і фіксації показань [155, с. 150].

Мозгова В. переконує: щоб участь психолога не була формальною, слід передбачити можливість завчасного обговорення з фахівцем стратегію допиту та обсяг інформації, який потрібно отримати під час його проведення. Це надає можливість визначити тривалість допиту і скласти перелік запитань з урахуванням віку, рівня розвитку та індивідуальних особливостей дитини [158, с. 95].

Одним із напрямів використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітнього є допомога у налагодженні психологічного контакту з ним. Серед психологічних прийомів, які сприятимуть встановленню психологічного контакту виділяють: бесіду на сторонню тему, вимовляння імені неповнолітнього, демонстрацію поінформованості слідчого тощо. Поведінка слідчого, яка допомагатиме у встановленні такого контакту – це виважена, чітка, виразна мова, спокійна обстановка проведення слідчої дії тощо.

Гришина Є. вважає, що фахівець здатний методично грамотно підготувати підлітка до майбутньої процедури допиту, яка, безумовно, є малоприємною, сконцентрувати його увагу на подіях, про які будуть розпитувати, переконати в необхідності говорити правду. Слідчому будуть цілком зрозумілі такі вербальні констукції, як «густа борода», «багате пишне волосся» тощо. А як бути, якщо допитуваний підліток оперує характеристиками «колючий погляд», «важке підборіддя», «хитромудра манера». Тут, на її думку, необхідна допомога психолога, оскільки, застосувавши названі словосполучення, в сукупності можна оцінити загальний рівень розвитку інтелекту, особливості менталітету, культури особи і в підсумку – допомогти вірно оцінити одержані в ході допиту відомості на предмет їх достовірності [53, с. 27-29].

При проведенні допиту слідчому необхідно знати, що формування чуттєвих уявлень у підлітків відзначається наочно-образною спрямованістю і

недостатньою розвиненістю узагальнень за суттєвими ознаками. У них менший обсяг сприйняття і довготривалої пам'яті, ніж у дорослих, часто – неточне відображення просторових якостей об'єктів (величина, віддаленість, кольорові відтінки та ін.). Для підлітків характерні також складність словесного оформлення події через низьку сформованість понятійної сфери і небагатий словниковий запасу. Разом із тим, психіці підлітків притаманні й позитивні якості, що сприяють установленню істини, а саме: підвищена орієнтувальна діяльність, загострена увага до окремих деталей події, безпосередність, щирість.

Підліткам властива категоричність суджень (біле або чорне), як правило, у них відсутні напівтони, занижена оцінка багатьох цінностей, недостатнє усвідомлення значущості, корисності соціальних відносин та, навіть, самого себе. Вони схильні до афективного реагування, причому більш швидкоплинного і раптового, ніж у дорослих, але більш стійкого, ніж у дітей. Зазначене зумовлює певні особливості правопорушень неповнолітніх – недостатн їх вмотивованість, раптовість виникнення умислу.

Можна виділити п'ять основних етапів допиту неповнолітніх при розслідуванні тяжких насильницьких злочинів при цьому допомога фахівця-психолога на кожному з них буде результативною:

- початковий етап, коли слідчий в усній формі отримує від підлітка його анкетні дані (вік, в якій школі і в якому класі вчиться, в яких умовах живе, з ким товаришує і т. ін.). Основне завдання цього етапу – діагностика особистості допитуваного. Багато відомостей про підлітка слідчий може отримати заздалегідь із бесід з батьками, від працівника підрозділів ювенальної поліції, дільничного офіцера поліції;

- другий етап, на якому встановлюється психологічний контакт. Темою бесіди тут, як правило, є навчання підлітка, його захоплення, інтереси і т. ін. На цьому етапі виробляється загальна лінія поведінки обох співрозмовників, визначаються такі параметри спілкування, як ритм, темп, невербальні засоби тощо;

- третій етап – основна частина допиту, завданням якої є отримання від допитуваного необхідної інформації по справі;

- четвертий етап – слідчий зіставляє отриману від підлітка інформацію з наявною і у запитальній формі намагається усунути суперечності, неточності, неясності і т. ін.;

- п'ятий, останній етап допиту – слідчий фіксує в протоколі отриману інформацію (при цьому зберігаються лексичні особливості мови неповнолітнього), представляє її в письмовому вигляді допитуваному, який, підтвердивши правильність записаного в протоколі, його підписує.

Особливості проведення допиту неповнолітніх правопорушників дозволяють надати наступні практичні рекомендації:

- у «важкого» підлітка слід, насамперед, виявляти позитивні якості, на базі яких тільки і можливо досягнення з ним психологічного контакту;

- вивчення негативних особливостей «важкого» підлітка найчастіше відбувається опосередковано (через інших осіб, в ході конкретної діяльності, в природній обстановці);

- нормалізація відносин з «важким» підлітком – основна передумова його об'єктивного вивчення;

- слід припиняти нецензурні висловлювання і використання кримінального жаргону;

- не допускати цинічних оцінок, проявів розв'язності і вульгарності.

Ввічливе та культурне звернення зрозумілою неповнолітньому мовою, рівний і спокійний тон слідчого – необхідні умови ефективного допиту. Проводиться він таким тоном, яким зазвичай педагог веде розмову зі своїм учнем, при цьому не слід підлаштовуватися під так звану «дитячу мову». Діти гостро відчувають фальшивий тон, і слідчий в їх очах втрачає авторитет дорослого. Їм завжди подобається, коли дорослі говорять з ними «по-справжньому», «по-дорослому».

До методів психологічного впливу, що сьогодні застосовуються в слідчій діяльності, належать: переконання, зараження, навіювання, наслідування та маніпуляція, із яких допустимими під час розслідування злочинів, що вчинені неповнолітніми або щодо них, є переконання та зараження. Навіювання може застосовуватися лише, щоб спонукати неповнолітнього говорити правду. Наслідування передбачає копіювання неповнолітнім поведінки слідчого, і тому не буде ефективним методом психологічного впливу. Маніпуляція є неправомірною і незаконною, а отже, й недопустимим способом психологічного впливу взагалі і щодо неповнолітнього, зокрема. Саме залучення фахівців-психологів повинно, з одного боку, допомогти слідчому обрати ефективні прийоми і методи психологічного тиску, а з іншого, не допустити будь-якого неправомірного психологічного впливу, зокрема, маніпуляції, психологічного насильства, тощо.

Окреме питання, що потребує акцентування нашої уваги – це врахування у спілкуванні зі слідчим певних поведінкових стереотипів підлітків. За поглядами Л. Е. Орбан-Лембрик та В. В. Кощинця, їх слід диференціювати наступним чином [168]:

- опозиція – зумовлена завищеними претензіями до діяльності і поведінки підлітка, зайвими обмеженнями, неповагою до його інтересів із боку дорослих. Проявляється в прогулах, втечах із дому, іноді в пияцтві, антисоціальних діях. Зазначений поведінковий стереотип неповнолітнього, що підозрюється у вчиненні тяжкого насильницького злочину, в спілкуванні зі слідчим, може трансформуватися в стійке протистояння та демонстрацію небажання співпрацювати. Неповнолітній розглядає спілкування з правоохоронцем як боротьбу, в якій, він вважає, може розраховувати на перемогу. Причиною зазначеної впевненості може бути недостатнє усвідомлення складності ситуації, в яку неповнолітній потрапив, та можливих її наслідків;

- імітація – проявляється в наслідуванні певної особи, герою фільму тощо. Іноді взірцем може бути антисоціальна постать. Засилля прикладів насильства у ЗМІ та популярних серед підлітків кінострічках призводить до спаплюженого уявлення про силу та успішність дорослого чоловіка. Прикладом цього образу може бути демонстрування у спілкуванні зі слідчим брутальності, розв’язаності в поведінці, надлишкове використання нецензурної лексики та кримінального сленгу;

- негативна імітація – поведінка, яка спеціально протиставляється нормі або моделі (якщо модель негативна, то ця реакція позитивна). В випадку використання зазначеного стереотипу підліток, прогнозовано, може «піти» в інфантильну поведінку. Свою поведінку він буде налаштовувати на уявний образ невинного «дитяти», котру помилково затримали та підозрюють у вчиненні тяжкого насильницького злочину;

- компенсація та гіперкомпенсація – пов’язані з відшкодуванням невдач в одній галузі успіхами в іншій. Неспроможність більшості неповнолітніх правопорушників досягнути успіхів у соціально схвальних сферах самореалізації начебто нівелюється протиправною поведінкою, в нашому випадку – вчиненням тяжких насильницьких злочинів. В спілкуванні зі слідчим подібна поведінка може проявлятися як гордість та пихатість, відсутності жалю та розкаяння щодо вчиненого;

- емансипація – намагання звільнитися від опіки старших, самоствердитися. Крайня форма її прояву представлена запереченням загальноновизнаних цінностей, норм закону тощо. У спілкуванні зі слідчим втіленням такого стереотипу поведінки може бути перебільшене демонстрування «почуття дорослості», впевненості у контролі свого життя, виключності власної особистості. Заперечення загальнолюдських норм співіснування та цінності людського життя в уявленні підлітка визначає його привілейованість відносно інших;

- групування – об’єднання в групи ровесників із метою самоутвердження, компенсування дефіциту спілкування тощо. Підліткові

групи утворюються на основі однакових інтересів, територіальної спільності, боротьби за контроль над певною територією (у дворі, на вулиці), мають примітивну символіку (одяг, прізвиська). Лідерство в них, як правило, належить легко збудливим, агресивним особам, які схильні до насильства. В спілкуванні з суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності зазначений стереотип може мати прояв у хибному розумінні дружби та взаємодопомоги – небажанні давати правдиві свідчення про співучасників злочину чи взагалі дотримуватися якогось кодексу «гідності».

Існують певні особливості проведення допиту двох і більше осіб (очної ставки) за участю неповнолітнього, зумовлені його віковими особливостями. Знання зазначених особливостей надає слідчому можливість передбачувати поведінку неповнолітнього на такому допиті і допомагає йому обрати ефективну тактику її проведення. Водночас, незалежно від попереднього прогнозу, готуючись до проведення цієї процесуальної дії, слідчий повинен ще на попередньому допиті з'ясувати ставлення неповнолітнього до запланованого допиту двох і більше осіб і роз'яснити його необхідність, а також порядок проведення. Слідчий мусить обов'язково враховувати, що неповнолітні, які у ході допиту викривали інших співучасників, через боязнь втратити «авторитет» у них можуть змінити раніше дані свідчення, шляхом відмови від них або від участі в одночасному допиті. У подібних випадках слідчому необхідно встановити причини такої поведінки неповнолітнього, спробувати нейтралізувати їх, розвіяти побоювання і переконати підлітка в необхідності проведення зазначеної слідчої дії.

В процесі всього допиту слідчий повинен тримати під ретельним контролем поведінку його учасників і чинити опір будь-яким спробам залякати або якимось іншим чином впливати на один на одного.

Перевірка свідчень неповнолітнього на місці також вимагає від слідчого ретельної підготовки. Проводиться вона у наступних випадках:

- коли неповнолітній на допиті не зміг назвати точні параметри або орієнтири розташування об'єкта – орієнтиру, що цікавить слідчого;

- при необхідності більш точного та наочного уявлення про механізм вчинення злочину, спроби утаємничити його сліди; про особливості розташування і пересування як самого допитуваного, так і інших можливих співучасників до, у час або після вчинення злочину;

- коли обставини, що мають значення для справи, можуть бути встановлені або перевірені на місці тільки за участю підозрюваного неповнолітнього;

- з метою виявлення первинної обстановки на місці події, якщо вона була порушена, а її точне відновлення необхідне для розслідування справи.

Визначені нами у р. 2 особливості особистості неповнолітніх, які вчиняють тяжкі насильницькі злочини, зумовлюють необхідність надати певні пояснення характерних поведінкових проявів осіб з акцентуаціями епілептоїдно-збудливого та істероїдного типу. Врахування зазначених особливостей дозволить інтерпретувати можливі мотиви вчиненого злочину та ефективно побудувати тактику його розслідування. Окреслені особливості мають важливе значення при взаємодії слідчого з підозрюваним при здійсненні як інформаційно-пошукових, інформаційно-комунікативних, так і комунікативних слідчих (процесуальних) дій. Наведена нижче характеристика є узагальненням результатів вивчення підлітків із межовими психічними розладами, здійсненого О. Є. Лічком, згідно з якими найбільш вразливими щодо вчинення тяжких насильницьких злочинів є наступні типи.

Епілептоїдно-збудливий тип. Основною рисою епілептоїдного типу є схильність до дисфорій і тісно пов'язана з нею афективна вибуховість, напружений стан інстинктивної сфери, що іноді досягає аномалій потягів, а також в'язкість, інертність психічних процесів, які накладають відбиток на цілісну психіку – від моторики і емоційності до мислення і особистісних цінностей. Афективні розрядки епілептоїда лише при першому враженні видаються раптовими. Їх можна порівняти з розривом парового котла, який закипає, причому «остання крапля», тобто привід, може бути й випадковим.

Афекти як дуже сильні, так і тривалі – епілептоїд довго не може «охолонути».

Таким особам притаманна схильність до «тоскно-злобливого» настрою, причому цей стан може тривати годинами, днями. Вони можуть «розрядитися» на безпомічних, не здатних дати відсіч особах, причому їх правопорушення характеризуються жорстокістю, люттям, повною байдужістю до страждань жертви. Люблять мучити тварин, ображати слабких, молодших.

Афективні розряди можуть бути наслідком дисфорії – підлітки в цих станах нерідко самі шукають приводу для скандалу. Але афекти можуть бути і плодом тих конфліктів, які легко виникають у епілептоїдних осіб внаслідок їхньої владності, непоступливості, жорстокості і себелюбності. Привід для гніву може бути несуттєвий і незначний, але він завжди поєднується хоча б з незначним обмеженням інтересів. В афекті виступає нестримна лють – цинічна лайка, жорстокі побої, байдужність до слабості і безпорадності жертви і нездатність врахувати свою переважаючу силу. Епілептоїдний підліток у люті здатний з розмаху вдарити по обличчю стару людину, зіштовхнути зі сходів малюка, який показав йому язика, кинутися з кулаками на завідомо більш сильного кривдника. У бійці виявляється прагнення бити супротивника по геніталіях. Вегетативний акомпанемент афекту також яскраво виражений – у гніві обличчя наливається кров'ю, виступає піт і т.ін.

Інстинктивне життя епілептоїда в підлітковому віці виявляється особливо напруженим, сексуальний потяг пробуджується з надзвичайною силою. Однак властива епілептоїдам підвищена турбота про своє здоров'я, страх «зарази» до пори стримує випадкові зв'язки, змушує віддати перевагу більш-менш постійним партнерам. Кохання у представників цього типу майже завжди забарвлене похмурими тонами ревності; зрад як реальних, так і уявних, вони ніколи не прощають. Безневинний флірт трактується ними як тяжка провина.

Реакція емансипації в епілептоїдних підлітків нерідко протікає дуже напружено, може доходити до повного розриву з рідними, у відношенні до яких з'являється крайня озлобленість і мстивість. Епілептоїдні підлітки не тільки вимагають волі, самостійності, але й дотримання їх «прав» (своїї частки майна, житла, матеріальних благ). При конфліктах із матір'ю і батьком вони можуть триматися за бабусь і дідусів, які їх балують, піклуються про них, їм потурають. На відміну від представників інших типів, епілептоїдні підлітки не схильні генералізувати реакцію емансипації з батьків на все старше покоління, на існуючі звичаї і порядки. Навпаки, перед начальством вони бувають готові на догідництво, якщо очікують підтримки або яких-небудь вигод для себе.

Контакт із епілептоїдним підлітком найдоцільніше встановлювати поза періодами афективного напруження, на початку бесіди спонукаючи його виговоритися на одну з найцікавіших для нього тем, наприклад про те, що він колекціонує і чим його колекція відрізняється від інших.

У переважній більшості випадків епілептоїдність розгортається лише в період статевого дозрівання – від 12 до 19 років. У цей час дисфорії виступають на перший план, підлітки самі відзначають їх спонтанність. Вони схильні до сексуальних ексцесів, а їх статевий потяг пов'язаний із садистськими, а іноді мазохістськими прагненнями. У ситуаціях, де нормальна статева активність нездійсненна (наприклад, в закритому закладі з одностатевим складом), підлітки цього типу нерідко вступають у гомосексуальні зв'язки.

Реакція групування з однолітками тісно поєднана з прагненням до володарювання, тому епілептоїд охоче вишукує компанію молодших, слабких, безвладних, не здатних дати відсіч підлітків. У такій групі він одноосібно встановлює вигідні для себе правила і порядки. Його влада тримається на страху, а не на симпатіях чи доброзичливості. Вони почувають себе цілком комфортно в умовах жорсткої дисципліни, оскільки вміють догодити начальству, домогтися певних пільг, заволодіти формальними

посадами, які надають їм певну владу, встановити диктат над іншими і використовувати своє становище до власної вигоди. Їх бояться, але поступово в групі назріває «бунт».

Реакція захоплення у епілептоїдів, звичайно, досить яскрава, вони часто віддають данину азартним іграм. У них рано пробуджується майже нездоланне прагнення до збагачення. Колекціонування їх зацікавлює також, насамперед, матеріальною цінністю зібраного. У спорті привабливим здається те, що дозволяє розвинути фізичну силу. Рухливі колективні ігри даються їм погано. Вдосконалення ручних навичок, особливо якщо це обіцяє певні матеріальні блага (прикладне мистецтво, ювелірна робота і т. ін.), також може опинитися в сфері захоплень. Багато хто з них любить музику і спів. На відміну від істероїдів охоче займаються ними наодинці, одержуючи від своїх вправ якесь особливе почуттєве задоволення.

Істероїдний тип. Основні властивість цього типу – демонстративність, загострений егоцентризм, прагнення бути в центрі уваги, причому іноді будь-якою ціною, викликати подив, захоплення, шанування, поклоніння. Якщо їх не помічають, вони страждають, обурюються, ображаються. Заради привернення уваги порушують дисципліну, поведуться зухвало, можуть брехати, хвалитися тим, чого насправді немає. Виражена схильність до театральності, позування, хизування. Серед іншого, характеризується завзятістю та ініціативністю, комунікабельністю і цілеспрямованістю, кмітливістю й активністю. Їм притаманні яскраво виражені організаторські здібності, самостійність і готовність взяти на себе керівництво, енергійність, хоча вони швидко «видихаються» після сплеску енергії.

Самооцінка істероїдних підлітків далека від об'єктивності. Підкреслюються ті риси характеру, які на даний момент можуть справити враження.

Відразливі риси характеру: здатність до інтриг і демагогії, брехливість і лицемірство, задерикуватість і відчайдушність, необдуманий ризик (але лише в присутності глядачів), хвальба неіснуючими успіхами, врахування тільки

власних бажань, надто завищена самооцінка, образливість. Вразливим місцем такого неповнолітнього є нездатність переносити удари по егоцентризму, викриття його вигадок, а тим більше їх висміювання – це може призвести до гострих афективних реакцій, включаючи удавання суїцидних спроб. Через особливості свого характеру істероїд постійно потребує численних глядачів. У принципі – це основна форма його життя (життя на людях і для людей). Але він спілкується, як правило, тільки з тими, хто виражено чи невиражено показує своє захоплення ним, обожнює його здібності й талант. Коли таких людей мало, істероїд докладає чимало зусиль, аби коло його шанувальників стало значно ширшим.

Істероїди дуже вибіркові, вони прагнуть дружити лише з авторитетними в своєму колі людьми, щоб частина їхньої слави діставалась і їм, або з людьми, які в чомусь їм програють, аби ще більше відтінити свої здібності. Навчання для них – часто лише привід для спілкування, можливість проявити себе серед людей. До школи він ходить не вчитися, а спілкуватися, саме від цього він отримує основне задоволення.

Потенційні конфліктогенні ситуації для істероїда:

- які навмисне чи несамохіть зачіпають його самолюбство;
- бодай найменша байдужість з боку оточуючих людей, тим більше свідоме ігнорування його особистості:
- критика його досягнень, таланту чи здібностей;
- коли він змушений бути самотнім або звужувати коло свого спілкування, шанувальників;
- коли неможливо виявити себе повною мірою;
- коли він опиняється в безглуздому чи смішному становищі;
- коли нема жодної яскравої події, а головне – можливості виявити свої здібності;
- у яких доводиться перебувати в постійному психічному чи фізичному напруженні.

У них довго зберігаються протестні дитячі реакції на ситуацію – опозиції, імітації й ін. Найчастіше має місце реакція опозиції на втрату або зменшення звичної уваги з боку рідних, на втрату ролі «сімейного кумира». Прояви такої реакції можуть бути тими ж, що й у дитинстві, – відхід у хворобу, спроби позбутися від того, на кого переключилася увага (наприклад, змусити матір розійтися з чоловіком, який з'явився у її житті), але частіше виявляються у формі підліткової девіантності. Випивки, знайомство з наркотиками, прогули, злочинство, асоціальні компанії призначаються для того, щоб просигналізувати: «Поверніть мені колишню увагу, інакше я зіб'юся зі шляху!».

Реакція імітації може багато чого визначати в поведінці істероїдного підлітка. Однак модель, обрана для наслідування, не повинна застити саму персону, яка наслідує, тому для імітації обирається абстрактний (віртуальний) образ або особа, що користується популярністю серед підлітків, але не має безпосереднього контакту з ними («кумир моди», «зірка естради»). Іноді наслідування ґрунтується на збірному образі: у погоні за оригінальністю відтворюється жаргон одних, незвичайний одяг інших, манера поводитися третіх і т.ін. При цьому істероїдні фантазії мінливі, завжди призначені для конкретних слухачів і глядачів, підлітки легко вживаються в роль, поводяться відповідно своїх вигадок.

Реакція емансипації може мати бурхливі зовнішні прояви: втечі з дому, конфлікти з рідними і старшими, гучні вимоги волі і самостійності тощо. Однак, насправді, потреба волі і самостійності зовсім не властива підліткам цього типу – від уваги і турботи близьких вони зовсім не жадають позбутися.

Реакція групування з однолітками завжди поєднується з претензіями на лідерство або на надзвичайне становище у групі. Не володіючи ні достатньою стійкістю, ні готовністю в будь-який момент силою затвердити свою командну роль, підкорити собі інших, істероїд рветься до лідерства доступними для нього шляхами. Володіючи гарним інтуїтивним чуттям настрою групи, ще тільки назріваючих у ній, часто неусвідомлених бажань і

прагнень, істероїди можуть бути їхніми виразниками, виступати в ролі призвідників і запалювачів. У пориві, натхнені зверненими на них поглядами, вони можуть повести за собою інших, навіть виявити безрозсудну сміливість. Але вони завжди виявляються ватажками на годину – перед несподіваними труднощами пасують, друзів легко віддають, позбавлені захоплених поглядів, відразу втрачають весь запал.

Група незабаром розпізнає за зовнішніми ефектами внутрішню порожнечу істероїда. Це відбувається особливо швидко, коли такі підлітки домагаються лідерської позиції, «пускаючи пил в очі» історіями про свої колишні удачі і пригоди. Все це призводить до того, що вони не схильні довго затримуватися в певній підлітковій групі й охоче спрямовуються до нової, щоб розпочати все спочатку.

Узагальнюючи зазначене, можемо стверджувати, що прогноз поведінки, який не враховує попередньої діагностики особистості неповнолітнього, знання його психологічних особливостей, буде неточним чи й взагалі невірним. Сенс залучення психолога полягає в оцінці особистості та сприянні правильному встановленню значущих у провадженні обставин шляхом аналізу всього спектру психічних явищ, іманентних підлітку. Подальша участь психолога в проведенні допиту полегшує ефективне встановлення психологічного контакту з допитуваним, обрання вірної тактики взаємодії з ним, врахування вікових особливостей вербалізації показань підозрюваного тощо.

Необхідними умовами допиту є ввічливе та культурне звернення до неповнолітнього зрозумілою йому мовою, рівне і спокійне тло спілкування слідчого. При цьому не слід підлаштовуватися під так звану «дитячу мову». Діти гостро відчують фальш, їм завжди подобається, коли дорослі говорять з ними «по-справжньому», «по-дорослому».

До методів психологічного впливу, що застосовуються в слідчій діяльності, належать: переконання, зараження, навіювання, наслідування та маніпуляція, із яких допустимими під час розслідування тяжких

насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми або щодо них є перші два. Навіювання може мати місце лише за необхідності спонукання неповнолітнього до правдивих свідчень. Наслідування передбачає копіювання неповнолітнім поведінки слідчого, і тому не буде ефективним. Маніпуляція є недопустимим способом психологічного впливу взагалі і щодо неповнолітнього зокрема. Саме залучення фахівців-психологів повинно допомогти слідчому обрати ефективні прийоми і методи психологічного впливу.

Типовими поведінковими стереотипами підлітків є наступні:

- опозиція, яка здатна трансформуватися в стійке протистояння та демонстрацію небажання співпрацювати зі слідчим. Неповнолітній розглядає спілкування з правоохоронцем як боротьбу, в якій, він вважає, може розраховувати на перемогу. Причиною зазначеної впевненості може бути недостатнє усвідомлення складності ситуації, в яку неповнолітній потрапив, та можливих її наслідків;
- імітація, що може проявлятися як демонстрування у спілкуванні брутальності, розв'язаності в поведінці та надлишкове використання нецензурної лексики і кримінального сленгу;
- негативна імітація, при якій підліток почине демонструвати інфантильну поведінку. Така поведінка, на його думку, засвідчує помилковість затримання та підозр стосовно вчиненого тяжкого насильницького злочину;
- компенсація та гіперкомпенсація, що виглядають як гордість та пихатість щодо вчиненого, відсутність будь-якого жалю стосовно наслідків злочину;
- емансипація, втіленням якої може бути перебільшене демонстрування «почуття дорослості», впевненості у контролі свого життя, виключності власної особистості;

- групування внаслідок хибного розуміння дружби та взаємодопомозі, що спричиняє небажання надавати правдиві свідчення про співучасників злочину, слідування якомусь кодексу «гідності».

Висновки до розділу 3

1. Проблема наповнення змісту поняття «спеціальні знання» має в юридичній науці давню історію, але й сьогодні дане питання залишається дискусійним, насамперед, через різні підходи до його визначення та тлумачення в правовому полі. Аналіз наявних трактувань дозволяє нам визначити спеціальні знання – як знання, якими володіє спеціаліст у конкретній науковій чи технічній галузі, і застосування яких сприяє доказуванню та забезпеченню швидкого, повного і неупередженого розслідування.

Поняття «спеціальні знання» є галузевим юридичним. Необхідність його введення обумовлена діяльністю юрисдикційних органів із метою вирішення завдань, що перед ними ставляться. Особливими ознаками, що характеризують спеціальні знання є: ці знання не є загальновідомими, загальнодоступними та одиничними; вони набуваються особою у процесі теоретичної та практичної підготовки до конкретної діяльності; неодноразово використовуються; вони надаються не в прямій, а в опосередкованій формі; залучаються до процесу в установленому законом порядку за наявності у учасників процесу потреби в такого роду знаннях; використовуються у передбачених процесуальним законодавством формах; їх використання пов'язане з певним рівнем освіти та/або підготовки, а також професійним або іншим досвідом; такі знання сприяють забезпеченню винесення законного й обґрунтованого висновку органів досудового розслідування та суду як органу судової влади.

2. В межах розслідування тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми, вважаємо за доцільне розрізняти напрями використання спеціальних психологічних знань за їх суб'єктом. Відповідно, такими формами слід вважати: використання психологічних знань особисто

суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності; психологічне консультування фахівців у галузі психології; участь спеціаліста-психолога при проведенні слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми; проведення судово-психологічної експертизи.

3. Участь у процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми, психолога-консультанта дозволяє враховувати наукові та прикладні досягнення вікової, соціальної, спеціальної психології тощо; з'ясувати вікові особливості психічного розвитку неповнолітнього, характерні для нього особливості пізнавальних, емоційно-вольових процесів; визначити наявність чи відсутність ознак соціальної дезадаптованості та ін. Одержана суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності інформація зумовлює можливість більш ефективної підготовки до проведення низки слідчих (розшукових) дій, насамперед допиту як найбільш психологічно насиченої дії. Консультант-психолог може порекомендувати слідчому зібрати додаткові відомості про неповнолітнього, застосувати певний вид психологічного впливу на останнього з метою налагодження психологічного контакту та отримання правдивих показів. Консультант-психолог в змозі визначити можливості підлітка правильно орієнтуватися в часі, давати оцінку власному психологічному стану в момент вчинення злочину, встановити чинники, що перешкоджали правильному сприйняттю.

4. Спеціалістом-психологом у кримінальному процесі визнається будь-яка незацікавлена в результатах справи особа, котра володіє необхідними знаннями в галузі психології або уміннями і навичками у визначеній галузі діяльності. Закон не обмежує кола слідчих дій, для участі в провадженні яких може бути залучений спеціаліст, тобто психолога запрошують у тих випадках, коли виникає необхідність використання психологічних знань та навичок при провадженні слідчої дії. Однак обов'язковою є участь спеціаліста при проведенні допиту неповнолітнього свідка віком до 14 років, а за висновком слідчого – до 16 років; ця дія проводиться за присутності педагога, психолога, а в разі необхідності – лікаря.

Спеціаліст-психолог може: допомогти слідчому виявити особливості характеру і поведінки підлітка, обумовлені його фізичним і психічним розвитком (гіперболізація, імпульсивність, наявність комплексів, схильність до фантазування, конформізм тощо); налагодити психологічний контакт між слідчим і неповнолітнім шляхом спілкування з обома. Він надає допомогу слідчому та суду у висуненні версій з приводу механізму і суб'єктів вчинення тяжкого насильницького злочину, у проведенні конкретних судових дій, у встановленні психологічного контакту з конкретним обвинуваченим/підсудним; у застосуванні психологічних засобів впливу на особу, яка підлягає допиту; у встановленні окремих якостей і психологічних особливостей особи, з приводу якої проводяться процесуальні дії.

5. Судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ та процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування та судового слідства. З огляду на психологічні особливості неповнолітніх, які вчинили тяжкі насильницькі злочини, особливості їх пізнавальної діяльності потенційно можуть мати психопатологічну природу. Відповідно до цього, фахова оцінка здатності неповнолітніми сприймати явища дійсності і давати про них свідчення, що виражається у безпосередньому або опосередкованому відтворенні тих або інших фактів, збереженні і переробці сприйнятої або отриманої логічним шляхом інформації набуває особливого значення для розслідування тяжких насильницьких злочинів.

Відповідно, кримінальне процесуальне законодавство потребує певного вдосконалення. Зокрема, проведення судово-психологічної експертизи при розслідуванні тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми, необхідне у кожному кримінальному провадженні, оскільки наявність висновку експерта-психолога надала б суду можливість більш глибоко ознайомитися з особливостями особистості підлітка, більш вірно оцінити його кримінально протиправні дії і призначити справедливую міру покарання.

6. Специфіка механізму вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень вимагає особливих процедур розслідування й опрацювання нових підходів до організації цієї роботи на всіх етапах діяльності слідчого й інших учасників з встановлення і викриття неповнолітнього злочинця, починаючи з початкових слідчих (розшукових) дій і закінчуючи завершенням кримінального провадження. Водночас, можемо констатувати відсутність повноцінної участі фахівців-психологів у кримінально-процесуальній діяльності при існуванні актуальної потреби в ній: 97,4% опитаних працівників слідчих підрозділів визначають доцільність залучення до процесу розслідування спеціаліста-психолога, 36,8% опитаних вважають за потрібне призначення та проведення судово-психологічної експертизи, 26,3% відчують необхідність у взаємодії консультантом-психологом. Кожен четвертий із опитаних відзначає відсутність власних знань дитячої психології, але при цьому тільки 8,0% опитаних залучали консультанта-психолога, 13,9% – спеціаліста психолога, 11,92% – призначали судово-психологічну експертизу неповнолітніх.

7. В ході розслідування тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх слід враховувати розповсюдженість у них акцентуацій епілептоїдно-збудливого та істероїдного типів. Основною рисою епілептоїдного типу є схильність до дисфорій і тісно пов'язана з нею афективна вибуховість. Тому контакт із таким підлітком найдоцільніше встановлювати поза періодами афективного напруження, на початку бесіди, спонукаючи його виговоритися на одну з цікавих для нього тем. Основна риса істероїдного типу – загострений егоцентризм, прагнення бути в центрі уваги, викликати подив, захоплення. Заради привернення уваги вони вдаються до адиктивної та делінквентної поведінки, поводяться зухвало, схильні до хизування, інтриг і демагогії, необдуманого ризику. Вразливе місце такого неповнолітнього: піддатність гострим афективним реакціям, претензії на лідерство або на надзвичайне становище у групі.

ВИСНОВКИ

Одержані в процесі дослідження наукові результати підтверджують покладену в його основу гіпотезу, а реалізовані мета й задачі дають підстави для висновків і рекомендацій, які мають як теоретичне, так і прикладне значення. Найсуттєвішими з них є такі.

1. У найбільш загальному сенсі тяжкі насильницькі злочини проти життя і здоров'я особи – вся сукупність умисних посягань, спрямованих на нанесення шкоди фізичній та психічній цілісності жертви з метою заподіяння їй смерті або значного тілесного ушкодження. З огляду на зазначене, тяжкі насильницькі злочини, вчинені неповнолітніми, – насильницькі діяння, вчинені дітьми у віці від 14 до 18 років, в яких завдання шкоди життю та фізичному здоров'ю виступає безпосередньою і остаточною самодостатньою метою та покарання за які передбачене у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років.

2. Заподіяння тяжких фізичних і психічних травм потерпілому при вчиненні тяжких насильницьких злочинах свідчить про глибоку особистісну деформацію суб'єкта, про сформованість у нього стійкої установки на агресивну поведінку та готовність завдавати збитку людям при зниженому рівні самоконтролю поведінки. Означені вади особистості формуються під впливом сукупності чинників: несприятливих умов соціалізації, психофізіологічних та індивідуально-психологічних, у тому числі патохарактерологічних, особливостей. Серед суб'єктів, які вчиняють тяжкі насильницькі злочини, частка осіб із психопатичними порушеннями значно більша, порівняно з суб'єктами інших злочинних діянь. Тим не менше, фатальна схильність до вчинення злочину у них відсутня: психічні аномалії виступають лише в якості каталізуючого чинника взаємодії в механізмі злочинної поведінки за наявності інших чинників. Вони посилюють соціальну неадаптованість особи, неадекватність її реакцій, але не визначають соціальної спрямованості її конкретних дій.

3. Неповноліття, з одного боку, обумовлює відсутність сформованої правосвідомості через загальну інфантильність, а з іншого – підлітки ще не виступають повною мірою активними учасниками суспільних відносин. Саме тому, з юридичної точки зору, факт неповноліття суб'єкта злочину враховується майже у всіх законодавствах світу як обов'язкова пом'якшуюча обставина. В той же час, чинні вітчизняні та зарубіжні правові норми визнають однозначну необхідність застосування кримінального покарання неповнолітнього у разі вчинення ним тяжкого суспільно небезпечного діяння, особливо якщо воно загрожує вищим цінностям – життю та здоров'ю громадян.

Проведений компаративіський аналіз дозволяє констатувати, що у світовій практиці наявна однозначна правова традиція врахування неповноліття при призначенні покарання. Визнання особливого статусу неповнолітнього свідчить про розуміння нездатності такої особи повною мірою усвідомлювати, а відтак, і відповідати в повному обсязі за власні протиправні вчинки. Водночас, наявні «коливання» нижньої вікової межі настання кримінальної відповідальності у кримінальних законодавствах світу дають підстави для висновку про відсутність соціальних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних підвалин її законодавчого визначення.

4. Аналіз детермінант формування делінквентної спрямованості підлітків на вчинення тяжких насильницьких злочинів потребує звернення до розгляду як зовнішніх (екстринсивних), так і внутрішніх (інтринсивних) її компонентів. Зовнішніми детермінантами формування особистості неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину виступають: іманентні конкретному культурно-історичному періоду несприятливі суспільні процеси (соціально-економічна ситуація, особливості державної політики щодо захисту та підтримки неповнолітніх, атрибути діяльності засобів масової інформації); характеристики соціальних груп, у які включений неповнолітній (етнічні та релігійні особливості, традиції,

субкультура, соціальний статус, приналежність до певної референтної групи); особливості мікросоціального середовища, як найближчого оточення дитини (родина, друзі, знайомі). Внутрішніми детермінантами формування особистості неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину стають певні: спадково-біологічні і конституціональні передумови (як «сприятливе тло» мотиваційно-поведінкової деформації особистості); біологічні процеси (як чинники, що визначають силу та характер реакцій організму на будь-які впливи зовнішнього середовища); неузгодженості процесів статевого дозрівання, загального органічного розвитку та соціального формування особистості; межові психічні відхилення у вигляді акцентуацій (частіше – епілептоїдно-збудливого та істероїдного типу), тощо.

5. Під спеціальними психологічними знаннями слід розуміти набуті особою, яка залучається до кримінального процесу як консультант, спеціаліст чи експерт, у процесі навчання чи роботи за психологічними спеціальностями професійні знання про психічні закономірності розвитку людини, що можуть використовуватися в кримінальному процесі для забезпечення вирішення завдань кримінального судочинства.

Залучення консультанта-психолога компенсує недостатню компетентність слідчого чи судді у галузі психології та дозволяє вивчити сутність кримінального провадження з різних позицій для прийняття адекватного рішення, ефективно спланувати, організувати та реалізувати кримінально-процесуальну діяльність за участю неповнолітнього підозрюваного. Підставою для залучення консультанта-психолога при розслідуванні проваджень за участю неповнолітніх є потреба суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності в отриманні фахової інформації щодо широкого кола обставин та фактів, які належать до сфери вікової, соціальної, спеціальної психології тощо.

Участь спеціаліста-психолога у процесуальних діях має на меті отримання доказової інформації шляхом дослідження об'єктів, що є значною мірою результатом діяльності неповнолітнього суб'єкта тяжкого

насильницького злочину. Спеціаліст-психолог може допомогти прослідкувати зв'язок (відношення), що виникає між суб'єктом (особою) й об'єктом (дійсність, яка оточує суб'єкта). Такий зв'язок виявляється через психологічний акт, зміст якого складає інтелектуальний (пізнавальний), вольовий і емоційний аспекти.

Судово-психологічна експертиза – це засноване на спеціальних знаннях експерта-психолога дослідження вже зібраних у справі матеріалів для встановлення фактів, що не є очевидними. За її допомогою з'ясовуються нові обставини, для виявлення яких було потрібно застосувати спеціальні знання психологічної галузі.

6. У ст. 485 КПК України зазначається, що під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, повинні бути з'ясовані повні всебічні відомості про особу: її вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. Фактично, йдеться про обов'язковість проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх, бо встановлення у даного суб'єкта відхилення від нормального для його віку рівня особистісного розвитку може істотно вплинути на висновки кримінального провадження. Особливого значення наведене набуває у контексті тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх.

У цій же статті КПК України міститься перелік обставин для проведення експертизи щодо неповнолітніх, який не підлягає поширювальному тлумаченню. Водночас, він не є вичерпаним, не окреслює всіх значущих для кримінального провадження обставин щодо тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх та не передбачає обов'язковості проведення судово-психологічної експертизи в кримінальному провадженні за цією категорією справ. Іншими словами, за межею цього принципового законодавчого припису залишився не окресленим цілий кластер психологічно насичених обставин тяжких насильницьких діянь

неповнолітніх, який в обов'язковому порядку повинен бути розглянутий для всебічного, повного і неупередженого дослідження.

7. Ступінь успішності проведення слідчих (розшукових) дій залежить від того, наскільки слідчий зміг достовірно вивчити та змодельовати поведінку неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину. Зазначене обумовлює необхідність використання логічно побудованої схеми аналізу вивчення особистості неповнолітнього. Вона дозволяє зібрати широке коло психологічно насиченої інформації, якісна інтерпретація якої неможлива без залучення психолога-консультанта або спеціаліста-психолога. Подальшим кроком залучення фахівців-психологів є підготовка, організація та проведення слідчих дій, найбільш психологічно інформативною з яких виступає допит неповнолітнього суб'єкта тяжкого насильницького злочину. Залучення фахівця-психолога дозволяє оцінити та врахувати загальний рівень розвитку інтелекту, особливостей сприймання, пам'яті та мислення, понятійний апарат та словниковий запас, особливості менталітету, культури підлітка і, в підсумку, – допомогти оцінити одержані в ході допиту відомості на предмет їх достовірності.

Для слідчого надзвичайно важливо знати, як буде себе поводити неповнолітній підозрюваний при проведенні тієї чи іншої слідчої дії. При цьому особливої уваги потребує врахування слідчим та тлумачення фахівцем-психологом певних поведінкових стереотипів підлітків, а саме: опозиції, імітації, негативної імітації, компенсації та гіперкомпенсації, емансипації, групування.

8. Важливим кроком у процесі розслідування тяжких насильницьких злочинів вчинених неповнолітнім є звернення слідчого до суду задля проведення судово-психологічної експертизи. Дитина певного паспортного віку щодо свого як фізіологічного, так і інтелектуального віку може перебувати або попереду або позаду тієї точки, на якій її застиг хронологічний вік. Відповідно, констатація відхилення від норми певного вікового періоду дає лише загальний орієнтир, але не передбачає чіткої

експертної оцінки. Поняття «відставання в психічному розвитку» не зводиться лише до інтелектуального недорозвинення, а включає також ознаки порушення, затримки особистісного розвитку. У відносно простих ситуаціях неповнолітній може виявитися цілком адекватним, достатньо повно усвідомлювати свої цілі, приймати рішення та діяти цілеспрямовано; в інших, більш складних та/або динамічних ситуаціях, він стає неспроможним. Таким чином, вважаємо некоректним постановку перед психологом-експертом питань, що передбачають співвіднесення інтелектуального та паспортного віку неповнолітнього, який вчинив тяжкий насильницькій злочин. Вирішення питання про здатність підлітка нести кримінальну відповідальність лежить не в площині встановлення його інтелектуального віку, а пов'язане з виявленням його здатності в момент здійснення інкримінованого йому діяння повною мірою усвідомлювати характер і значення своїх дій та керувати ними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсалямова К. З., Луценко О. Л. Особистісні якості дітей старшого шкільного віку, що схильні до булінгу // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Психологія. 2013. № 1065. С. 134-138
2. Абульханова-Славская К. А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды. М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. 224 с.
3. Абызов Р. М. Типология личностных деформаций несовершеннолетних преступников. Ижевск: изд-во ИжГУ, 1988. С. 24-25
4. Александров А. А. Типология делинквентного поведения при психопатиях и акцентуациях характера // Нарушение поведения у детей и подростков. М.: Наука, 1981. С. 51-59
5. Александров Д. О. Психічні аномалії засуджених за «безмотивні» насильницькі злочини // Науковий вісник НАВСУ. К.: НАВСУ, 1998. №4. С. 156-161
6. Алексеев А. И. Криминология: курс лекций. М.: Щит-М, 1999. 340 с.
7. Алексеева В. Г. Неформальные группы подростков в условиях города // Социологические исследования. 1977. № 3. С. 61-65
8. Алексеева М. А. Личность осуждённого за насильственные преступления и предупреждение специального рецидива : автореф. дис. к. ю. н.: спец. 12.00.08. «Уголовное право и криминология, уголовно-исполнительное право». М., 1986. 18 с.
9. Антонян Ю. М. Об истоках формирования личности преступника // Личность преступника и вопросы исправления и перевоспитания осужденных. М.: Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 1990. С. 3-13
10. Антонян Ю. М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. М.: Щит-М, 1998. 306 с.

11. Антонян Ю. М. Криминология. Избранные лекции. М.: Логос, 2004. 448 с.
12. Антонян Ю. М. Насильственная преступность в России. Актуальные вопросы борьбы с преступностью в России и за рубежом. М.: РАН УНИОН, 2001. 104 с.
13. Антонян Ю. М. Общий очерк о преступном насилии // Человек против человека. Преступное насилие. / Под общ. ред. Ю. М. Антоняна, С. Ф. Милюкова. СПб. Питер, 2002. С 5-16
14. Антонян Ю. М., Блувштейн Ю. Д. Методы моделирования в изучении преступников и преступного поведения: учебное пособие. М.: Наука, 1974. 54 с.
15. Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступность и психические аномалии / Отв. ред. В. Н. Кудряков. М.: Наука, 1987. 208 с.
16. Антонян Ю. М., Голубков В. П., Кудряков Ю. Н., Бовин В. Г. Некоторые отличительные психологические черты личности преступника // Личность преступника и предупреждение преступлений: сб. науч. тр. М.: ВНИИ МВД СССР, 1987. С. 12-26
17. Антонян Ю. М., Гульдман В. В. Криминальная патопсихология. М.: Наука, 1991. 351 с.
18. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследования преступлений. М.: Юристъ, 1996. 237с.
19. Антонян Ю. М., Ткаченко А. А., Шостакович Б. В. Криминальная сексология. М.: Спарк, 1999. 464 с.
20. Арзуманян С. Д. Психологический анализ процесса становления личности несовершеннолетних правонарушителей. Дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / НИИ пед. наук Армянской ССР, Ереван, 1971. 158 с.
21. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности. М.: Мысль, 1976. 158 с.

22. Астемиров З. А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних: учебное пособие / Под ред. Н. А. Стручкова. М.: изд-во ВШ МВД СССР, 1970. 125 с.
23. Бабаев М. М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних. М.: Юрид. лит., 1968. 120 с.
24. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений. М.: Наука, 1999. 205 с.
25. Бандурка А. М., Зелинский А. Ф. Вандализм. Харьков : ун-т внутр. дел, 1996. 198 с.
26. Басс А. Г. Психология агрессии // Вопросы психологии. М., 2005. №3. С. 34-46
27. Беличева С. А. Типология детско-подростковой дезадаптации и стратегия диагностико-коррекционной работы // Проблемы специальной психологии и психодиагностика отклоняющегося развития. М., 1998. С.41-45
28. Беличева С. А. Основы превентивной психологии. М.: РИЦ Консорциума, 1998. 258 с.
29. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль. СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. 510 с.
30. Бойко В. В. Трудные характеры подростков: развитие, выявление, помощь: учебное пособие. СПб.: Союз, 2002. 160 с.
31. Болтівець С. І. Проблеми визначення детермінант девіацій у поведінці дітей // Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика: матер. Всеукраїнської наук.-практ. конф. К., 2002. С. 53-59
32. Бочкарева Г. Г. Зависимость преступного поведения несовершеннолетних правонарушителей от их податливости групповому влиянию // Вопросы судебной психологии. 1971. № 2. С. 12-18
33. Братусь Б. С. Аномалии личности. М.: Наука, 1988. 372 с.
34. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия: пер. с англ. СПб. Питер, 1997. 336 с.

35. Вдовиченко А. А. О типах акцентуации характера у делинквентных подростков // Психологические проблемы психогигиены, психопрофилактики и медицинской деонтологии. Л.: Ленингр. гос. ун-т., 1976. С. 23-24
36. Виденеев И. А. Психология девиантного поведения: учеб пособие. Х.: Ун-т внутр. дел, 1997. 68 с.
37. Владимиров Л. Е. Психологическое исследование в уголовном суде. М., 1901. 303 с.
38. Выготский Л. С. Вопросы теории и истории психологии. Собр. соч. в 6 т. Т.1 / Под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского. М.: Педагогика, 1982. 488 с.
39. Выготский Л. С. История развития высших психических функций. Собр. соч. в 6 т. Т. 3. / Под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского. М.: Педагогика, 1982. 448 с.
40. Выготский Л. С. Проблема возраста Собр. соч. 6 т. Т. 3. / Под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского. М.: Педагогика, 1983. 363 с.
41. Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве. СПб. Питер, 2001. 146 с.
42. Галкин В. М. Средства доказывания в советском уголовном процессе. М.: ВНИИСЭ, 1968. Ч. 2. 67 с.
43. Гирук В. Тактичні та процесуальні особливості використання спеціальних психологічних та педагогічних знань у допиті неповнолітніх потерпілих від насильницьких злочинів // Visegrad Journal on Human Rights 2/2, 2017 С. 60-65
44. Грузкова В. Г. Об объеме специальных знаний судебного эксперта // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы: сб. науч.-практ. материалов (к 75-летию основания Харьк. НИИ судебных экспертиз им. Н. С. Бокариуса) / М-во юстиции Украины; Харьк. НИИ судебных экспертиз; ред. кол.: М. Л. Цымбал, Э. Б. Ефремян и др. Харьков: Право, 1998. С. 37–38

45. Гаухман Л. Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР. Саратов, 1981. 76 с.
46. Гаухман Л. Д., Максимов С. В. Уголовная ответственность за преступления в сфере экономики. М.: Учебно-консультационный центр «ЮрИнфоР», 1996. 304 с.
47. Гилинский Я. Й. Криминология. Теория. История. Эмпирическая база, социальный контроль: курс лекций. СПб.: Питер. 2002. 172 с.
48. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Избр. произв.: пер. с англ. М.: Мысль, 1965. Т. 2. 748 с.
49. Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи: навч. посіб. Х.: НЮАУ, 1997. 52 с.
50. Гончаренко В. Г., Курдюков В. В., Легких К. В. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання при доказуванні // Вісник Академії адвокатури України. 2007. Число 2 (9). С. 22–34
51. Гребенюк М. О. Кримінологічна характеристика злочинів, вчинених із особливою жорстокістю // Юридична Україна. К., 2008. №4 (64). С. 83–87
52. Гребенюк М. О. Феномен вчинення злочину із особливою жорстокістю в сучасній юридичній психології та кримінальному праві. // Іменем закону (науковий вісник). К., 2008. №1 (5). С. 29–31
53. Гришина Е. Использование специальных знаний психолога на предварительном следствии // Законность. 2004. № 5. С. 27-29
54. Губин В. Д. Русская культура и феномен насилия // Вопросы философии. 1995. № 5. С. 5-6
55. Гульдман В. В. Основные типы мотивации противоправных действий у психопатических личностей // Вестн. МГУ. Сер. 14, Психология. 1984. № 1. С. 34-42
56. Давидова О. В. Основні чинники формування асоціальних установок особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології:

36. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України: В 3 т. К.: ДІНІТ, 2000. Т. 2, ч. 4. С.63-66

57. Давидова О. В. Формування соціальних настанов особистості в процесі її соціалізації // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України: В 3 т. К.: НЕВТЕС. 2000. Т. 2, ч. 5. С.125-128

58. Давидова О. В. Формування соціальних установок особистості та його значення процесі ресоціалізації засуджених // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. К.: Гнозис, 1998. Т. 1. С. 365-369

59. Дагель П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве: учебное пособие. Владивосток: ДГУ, 1970. 132 с.

60. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2. М: Русский язык, 1981. 481 с.

61. Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора: пер. с англ. М.: Просвещение, 1986. 383 с.

62. Дойч М. Разрешение конфликта (Конструктивные и деструктивные процессы) // Социально-политический журнал. 1997. №1. С. 202-212

63. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості: навч. посіб. Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. 156 с.

64. Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность: о природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения. М.: Политиздат, 1982. 304 с.

65. Дышлева А. Ю. Причинные факторы и условия совершения гетеросексуальных изнасилований лицами с психическими аномалиями // Вісник Харківського державного університету. Серія «Психологія». Харків, 2001. № 517. С. 53-57

66. Дюркгейм Э. Норма и патология // Социология преступности. М.: Наука, 1966. С. 40-54

67. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / пер. с фр. СПб.: Союз, 1998. 496 с.
68. Емельянов В. П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями. Саратов: Саратовский университет, 1980. 109 с.
69. Експертизи у судовій практиці: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2010. 400 с.
70. Жмуров Д. В. Словарь терминов агрессии и насилия // Lambert Academic Publishing , 2011. URL: <http://www.vocabulary.ru/author/>
71. Жмуров Д. В. Насилие (агрессия) и литература. Иркутск: АСПринт, 2005. 252 с.
72. Жогло І. У. Державні заходи по соціальній реабілітації дітей з девіантною поведінкою. // Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (25-27 листопада 2002 р.). К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2002. С. 57-61
73. Заика Е. В., Крейдун Н. П., Ячина А. С. Психологическая характеристика подростка с отклоняющимся поведением // Вопросы психологии. 1996. № 4. С. 83-90
74. Закон об уголовном праве Израиля / Предисл., пер. с иврита М. Дорфман; науч. ред. Н. И. Мацнев. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2005. 412 с.
75. Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
76. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении. Харьков: Вища школа, 1986. 167 с.
77. Землянська О. В., Сорока А. В., Шалімова І. М. Проблемна сім'я та її вплив на формування девіантної поведінки особистості // Вісник Ун-ту внутр. справ. 1998. Вип. 3-4. С. 383-389
78. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учеб пособие. М.: Академия, 2003. 288 с.

79. Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання // Право України. К., 2005. № 3. С. 67-71
80. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения: учебное пособие. Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. 168 с.
81. Имелинский К. Психогигиена половой жизни / Пер. с польск. М.: Медицина, 1973. 256 с.
82. Имелинский К. Сексология и сексопатология / Пер. с польск. М.: Медицина, 1986. 424 с.
83. Иншаков М. С. Криминология. Практикум. М.: Юриспруденция, 2001. 304 с.
84. Іщенко А. В., Марчук Р. П. Використання спеціальних знань у правоохоронній практиці : старі та нові проблеми // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. К., 2001. Вип. 3. С. 204-211
85. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях. – М., 1990. – 167 с.
86. Каган В. Е. Homo violentus, или гештальты насилия // Дети России: насилие и защита: материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва, 1-3 октября, 1997). М.:РИПКРО,1997. С.8-17
87. Каневский Л. Л. Нравственно-психологические начала в деятельности следователя по делам несовершеннолетних // Вопросы борьбы с преступностью. М.: Юрид. лит., 1981. № 34. С. 82-85
88. Каннабих Ю. История психиатрии: репринтное изд-е. М.: ЦТР МГП ВОС, 1994. 528с.
89. Кербиков О. В. Избранные труды. М.: Медицина, 1971. 278 с.
90. Ківенко Н. В., Лановенко І. І., Мельник П. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма. Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2002. 240 с.

91. Классификация преступлений и ее значение для деятельности органов внутренних дел / под ред. Н. И. Загородникова. М.: Московская Высшая школа милиции МВД СССР, 1983. 84 с.
92. Клименко Н., Домбровский Р. Криминалистические знания: природа и // Криминалистика и судебная экспертиза. К., 1995. Вып. 47. С. 3-10
93. Клименко Н., Клевцов О. Можливості використання в розслідуванні злочинів деяких нетрадиційних криміналістичних та спеціальних знань і методів // Право України. 1998. № 1. С. 95-103
94. Ковалев А. М. Азбука дипломатии. М.: Интерпракс, 1993. 239 с.
95. Ковалев В. В. О разном понимании динамики становления психопатий // Журн. невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. 1979. Вып. 11. С. 1598-1603
96. Ковалев В. В. Социально-психологический аспект проблемы девиантного поведения у детей и подростков // Нарушение поведения у детей и подростков. М.: Моск. пед. ин-т, 1981. С. 11-23
97. Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. 208 с.
98. Коваленко В. С. Физическое развитие и состояние здоровья подростков 14–18 лет — учащихся школ и ремесленных училищ г. Омска: Автореф. дисс. ... канд. мед. наук. Омск, 1964
99. Козюля В. Г. Применение психологического теста СМІЛ для исследования подростков: краткое руководство / 2-е изд. М.: Фолиум, 1995. 56 с.
100. Кон И. С. Психология юношеского возраста: проблемы формирования личности: учеб. пособ. М.: Просвещение, 1979. 175 с.
101. Кондрашенко В. Т. Девиантное поведение у подростков: социально-психологический и психиатрический аспекты. Минск.: Беларусь, 1988. 207 с.

102. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник / 2-ге вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2008. 240 с.
103. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141
104. Королев В. В. Психические отклонения у детей-правонарушителей. М., 1991. 204 с.
105. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза. Львов: Львов. ГУ, 1987. 87 с.
106. Костицкий М. В. Використання спеціальних психологічних знань в радянському кримінальному процесі: навч. посіб. К.: УМК ВО, 1990. 287 с.
107. Кочемировська О. О. Сучасний стан вивчення проблеми насильства: огляд традиційних концепцій та результати психосемантичного дослідження // Вісник Харківського університету. Серія «Психологія». 1999. № 460. С. 68-74
108. Кощинец В. В. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ про злочини проти життя, здоров'я, та гідності особи: монографія. – Івано-Франківськ: «Фоліант», 2005. 276 с.
109. Красиков Ю. А., Алакаев А. М. Понятие преступления. Множественность преступлений. Лекции 2 – 3. Уголовное право. Общая часть / Под ред. А. Н. Игнатова. М.: НОРМА, 1996. 104 с.
110. Красильникова Д. Ю. Понятие насилия в отношении несовершеннолетних // Молодой ученый. 2013. №5. С. 510-512
111. Крафт-Эббинг Р. Половая психопатология. СПб.: Питер, 1965. 86 с.
112. Крепелин Э. Введение в психиатрическую клинику / послесл. С. А. Овсянников. М.: БИНОМ Лаборатория знаний, 2004. 493 с.
113. Кречмер Э. Медицинская психология: строение тела и характер / пер. с нем. М.: Педагогика-Пресс, 1995. 328 с.

114. Кривоченко Л. Н. Классификация преступлений. Х.: Вища школа, 1983. 128 с.
115. Криминалистика: учебник / под ред. Е. П. Ищенко / Изд. 2-е, испр. и доп. М. : Юридическая фирма «КОНТРАКТ», «ИНФ-РА-М», 2006. 748 с.
116. Криміналістика. Академічний курс: підручник / Варфоломеева Т. В., Гончаренко В. Г., Бояров В. І. та ін. К.: Юрінком Інтер, 2011. 504 с.
117. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. ст.131
118. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 1196 с.
119. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. Вид. 2-е, перероб. та доп.: у 2 ч. Київ: Форум, 2004. Ч. 1. 492 с.
120. Кримінальний процес: підручник / За заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. К: Центр учбової літератури, 2013. 544 с.
121. Кримінальний процесуальний кодекс. Науково-практичний коментар / Ківалов С. В., Міщенко С. М., Захарченко В. Ю. Х.: Одісей, 2013. 1104 с.
122. Криминология: учебник / под ред. А. И. Долговой. М.: Инфра-М-Норма, 1997. 784 с.
123. Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. М.: Юристъ, 1997. 512 с.
124. Криминология: учебник / под ред. В. Н. Бурлакова, В. П. Сальникова. СПб.: Санкт-Петербургская академия МВД России, 1998. 576 с.

125. Кримінологія. Особлива частина: навч. посіб. / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман; за ред. І. М. Даньшина. Х.: Право, 1999. 232 с.

126. Кримінологія: підручник / за заг. ред. О. М. Джужи. К: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

127. Кримінологія. Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни / 2-ге вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2009. 288 с.

128. Кругликов Л. Л. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в советском уголовном праве // Вопросы теории. Воронеж: изд-во Воронежского ун-та, 1985. 164 с.

129. Кудрявцев И. А., Ратинова Н. А. Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка). М.: изд-во Моск. ун-та, 2000. 192 с.

130. Кудрявцев И. А., Ратинова Н. А., Савина О. Ф. Деятельностный подход при экспертном анализе агрессивного-насильственных правонарушений // Психологический журнал. 1997. Т.18. №3. С. 45-57

131. Кузнецов П. П. Исследование внешнего дыхания, адаптивных реакций к гипоксемии и мышечным нагрузкам в связи с индивидуальными темпами развития подростков (12–16 лет): автореф. дисс. ... канд. биол. наук. Смоленск, 1972. 17 с.

132. Курдюков В. В. Теоретичні аспекти використання спеціальних психологічних знань у кримінальному провадженні // Часопис Академії адвокатури України. № 15 (2'2012). С. 101-105

133. Курс кримінології. Особлива частина: підруч.: у 2-х кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. К., 2001. 480 с.

134. Курс советского гражданского процессуального права: Теоретические основы правосудия по гражданским делам: в 2-х т. / Ред. кол.: Гуреев П. П., Добровольский А. А., Мельников А. А. М.: Наука, 1981. Т.1. 1981. 464 с.

135. Курс советской криминологии: предупреждение преступности. М.: Юрид. лит., 1986. 318 с.
136. Левенець І. В. Судова психіатрія: навчальний посібник. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 328 с.
137. Левин В. М. Материалы для контроля и оценки физического состояния подростков. Л.: Медицина, 1966. 139 с.
138. Леонгард К. Акцентуированные личности / перевод В. М. Лещинской. К.: Вища школа, 1989. 289 с.
139. Леонова Л. Г., Бочкарева Н. Л. Вопросы профилактики аддиктивного поведения в подростковом возрасте. Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 1998. 127 с.
140. Лившиц Ю. Д., Кудрявцева А. В. Использование специальных познаний в уголовном процессе: учебное пособие. Челябинск: Ренпол, 1999. 111 с.
141. Лисиченко В. К. Виды участия специалиста на предварительном следствии // Криминалистика и судебная экспертиза. К.: Прапор, 1985. 265 с.
142. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике: учеб. пособие. К.: КГУ, 1987. 211 с.
143. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / 2-е изд. Л.: Ленинград. пед. институт. 1983. 124 с.
144. Личко А. Е. Эти трудные подростки. Л.: Педагогика, 1983. 385 с.
145. Локк Дж. Мысли о воспитании. Соч. в 3-х т.: пер. с англ. М.: Мысль, 1988. Т. 3. 608 с.
146. Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты. М.: ИНФРА-М, 2004. 320 с.
147. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / пер. с нем. Г. Швейника. СПб.: Амфора. 2001. 349 с.

148. Луцький А. І. Спеціаліст-психолог у кримінальному судочинстві // Юридична психологія та педагогіка. 2008. № 2. С. 27-34
149. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології: навч. посіб. К.: Перун, 1996. 464 с.
150. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. М.: изд-во Эксмо. 2001. 960 с.
151. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: монография. М.: РУДН, 2000. 295 с.
152. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві: монограф. Чернівці: Рута, 2005. 208 с.
153. Меньшикова Е. С. Жестокое обращение с детьми и его возможные и отдаленные последствия // Психологический журнал. №6. 1993. С. 110-119
154. Миньковский Г. М., Ратинов А. Р. О роли биологического в личности преступника и преступном поведении // Соотношение биологического и социального в человеке. М.: Юрид. литер. 1975. 495 с.
155. Мифтахова Л. А. Проблемы участия психолога в уголовном процессе : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Уфа, 2001. 205 с.
156. Михайлова О. Ю. Изучение психологических мотивов преступлений, сопряженных с особой жестокостью // Юридическая психология: материалы симпозиума на 6-м Всесоюзном Съезде общества психологов СССР. М., 1983. С. 52-54
157. Можинский Ю. Б. Агрессия у подростков: эмоциональный и кризисный механизм. СПб.: Фактор, 1999. 267 с.
158. Мозгова В. Тактико-психологічні особливості допиту неповнолітніх, які постраждали від сексуального насильства // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2015. № 4. С. 93-108
159. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учебник / 4-е изд., стереотип. М.: «Академия», 1999. 456 с.

160. Надгорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания» // Криминалистика и судебная экспертиза. К., 1980. Вып. 21. С. 37-42
161. Надгорный Г. М. Соотношение специальных и юридических знаний // Криминалистика и судебная экспертиза. 1984. Вып. 28. С. 14–19
162. Насильство в українських школах. Звідки у дітей агресія / URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24328062.html>
163. Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні: URL: <https://wcu-network.org.ua/public/upload/files/schulNAS111.pdf>
164. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / 2-ге вид., переробл. та доповн. / відп. ред. С. С. Яценко. К.: А.С.К., 2003. 976 с.
165. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / 3-тє вид. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К.: Атіка, 2004. 1056 с.
166. Огурцов А. П. Наука и тоталитарная власть // Философские исследования. 1993. № 3-4. 504 с.
167. Озерський І. В. Оптимізація використання та застосування спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі України (аналіз нового Кримінального процесуального кодексу) // URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/9526/%CE>
168. Орбан-Лембрик Л. Е., Кошинець В. В. Юридична психологія: навч. посіб. К.: Книги – XXI, 2007. 448 с.
169. Охріменко І., Лузанова Г. Особливості призначення судово-психологічних експертиз щодо неповнолітніх під час розслідування кримінальних правопорушень // Публічне право. № 1 (21). 2016. С. 155-163
170. Петечел О. Ю. Використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового розслідування: автореф. дис. канд. юрид. наук: 19.00.06. К., 2009. 19 с.

171. Петечел О. Ю. Форми використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового слідства // Збірн. наук. праць викладачів Юридичного інституту Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, 2012. С. 173-181

172. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребёнка. М.: Академический проект, 2006. 480 с.

173. Побегайло Э. Ф. Криминологическая характеристика лиц, совершивших тяжкие насильственные преступления. М.: Юрид. литер., 1976. 60 с.

174. Побрызгаева Е. В. Характер насилия при разбоях // Человек против человека. Преступное насилие / под общ. ред. Ю. М. Антоняна, С. Ф. Милюкова. СПб.: Питер, 2001. С. 64-68

175. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: Постанова Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р. № 2 // Зб. поточн. законодавства, нормативн. актів, арбітражної та судової практики. 2004. № 17

176. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Юридичний вісник України. 2003. № 11.

177. Психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко; под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. М.: Политиздат, 1985. 344 с.

178. Психологічна енциклопедія / ред.-упорядник Степанов О. М. К.: Академвидав, 2006. 424 с.

179. Психология человеческой агрессивности: хрестоматия / сост. К. В. Сельченко. Минск: Харвест, 1999. 655 с.

180. Ратинов А. Р., Михайлова О. Ю. Жестокость как правовая и нравственно-правовая проблема // Вопросы борьбы с преступностью. 1985. Вып. 42. С. 99-115

181. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности // Психологический журнал. 1996. Т. 17. №5. С. 3-18
182. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: монографія. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2002. – 51 с.
183. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб.: ПитерКом, 1999. 720 с.
184. Румянцева Т. Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии // Вопросы психологии. 1991. №1. С.81-87
185. Румянцева Т. Г. Агрессия и контроль // Вопросы психологии. 1992. №5/6. С. 68-74
186. Сафонова Т., Цымбал Е., Ярославцева Н. Плата за жестокость: Проблемы профилактики жестокого обращения с детьми в семье // Народное образование. №5. 1995. С. 88-91
187. Сахаров А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. М.: Юрид. лит., 1961. 192 с.
188. Сердюк Л. О понятии насилия в уголовном праве // Уголовное право. 2004. № 1. С. 51-52
189. Скільки злочинів скоюють підлітки // URL: <https://www.slovoidilo.ua/2017/04/18/infografika/suspilstvo/skilky-zlochyniv-ukrayini-skouyuyut-pidlitky>
190. Скригонюк М. І. Криміналістика : підруч. К.: Атіка, 2005. 496 с.
191. Словарь криминологических и статистических терминов / состав. А. Г. Кальман, И. А.Христич. Х.: НЮАУ, 2001. 253 с.
192. Советский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1981. 1600 с.
193. Соколовський З. М. Проблеми використання в кримінальному судочинстві спеціальних знань при встановленні причинного зв'язку явищ : автореф. дис... д. ю. н.: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Харків, 1968. 28 с.

194. Соловьева С. Л. Агрессивное поведение и агрессивность как свойство личности // Обзор психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева. М., 1995. №3-4. С. 13-20

195. Сорокотягин И. Н. Использование специальных познаний в проверочной и организационной деятельности следователя: учеб. пособие. Свердловск, 1989. 43 с.

196. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. К.: ДЦССМ, 2002. Кн. 4. 535 с.

197. Социальные отклонения / В. Н. Кудрявцев, С. В. Бородин, В. С. Нерсисянц и др. М.: Юрид. лит., 1989. 368 с.

198. Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия / под общ. ред. М. Ю. Тихомирова / 6-е изд., доп. и перераб. М.: изд. Тихомирова М. Ю., 2012. 1088 с.

199. Ткач В. В. Система правового воспитания детей в обществе: матер. обласної наук.-практ. конф. «Закон і підліток», 27 жовтня 2000 р. / Гол. ред. Ю. Л. Титаренко. Донецьк: ДІВС, 2001. С. 34-42

200. Ткаченко М. Насильницький злочин і насильство як спосіб його вчинення: кримінально-правові проблеми // Право України. 1999. № 12. С. 101-108

201. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР. М.: Юрид. лит., 1973. 248 с.

202. Уголовное законодательство Норвегии / Науч. ред. и вступ. статья Ю. В. Голика; пер. с норвежского А. В. Жмени. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2003. 375с.

203. Уголовный кодекс Боснии и Герцеговины // URL: <http://www.iccnw.org/documents/criminal-code-of-bih.pdf>

204. Уголовный кодекс Ирака // URL: http://law.case.edu/saddamtrial/documents/Iraqi_Penal_Code_1969.pdf

205. Уголовный кодекс Австрии. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2004

206. Уголовный кодекс Голландии. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001

207. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / Под ред. А. И. Коробеева, пер. с кит. Д. В. Вичикова. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. 303с.

208. Уголовный кодекс Македонии // URL // <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/untc/unpan016120.pdf>

209. Уголовный кодекс Республики Болгария / Науч. ред. А. И. Лукашова; пер. с болг. Д. В. Милушева, вступ. статья Й. И Айдарова. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. 298 с.

210. Уголовный кодекс Республики Корея / Науч. ред. и предисл. А. И. Коробеева; пер. с корейского В. В. Верхоляка. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2004. 240 с.

211. Уголовный кодекс Республики Польша / Науч. ред. А. И. Лукашов, Н. Ф. Кузнецова; вступ. статья А. И. Лукашова, Э. А. Саркисовой; пер. с польск. Д. А. Барилевич. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. 234 с.

212. Уголовный кодекс Российской Федерации // Собрание законодательства Российской Федерации. 1998. № 22

213. Уголовный кодекс Словении // URL // http://km.undp.sk/uploads/public/File/AC_Practitioners_Network/Slovenia_Criminal_Code.doc

214. Уголовный кодекс Турции / Предисл. Н. Сафарова, Х. Аджара; науч. ред. и пер. с турецкого Н. Сафарова и Х. Бабаева. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2003. 374 с.

215. Уголовный кодекс Франции / Науч. ред. Л. В. Головкин, Н. Е. Крыловой; пер. с франц. и предисл. Н. Е. Крыловой. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002. 650 с.

216. Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. М.: ИКД Зерцало-М, 2001. 208 с.

217. Уголовный кодекс Швейцарии / Науч. ред., предисл. и пер. с нем. А. В. Серебренниковой. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002. 350 с.
218. Уголовный кодекс Швеции / Науч. ред. Н. Ф. Кузнецовой и С. С. Беляев; пер. С. С. Беляева. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. 320 с.
219. Уголовный кодекс Японии / Науч. ред. и предисл. А. И. Коробеева. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002. 226 с.
220. Философский энциклопедический словарь. М: Сов. энциклопедия, 1983. 837 с.
221. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / вступ. ст. П. С. Гуревича. М.: Республика, 1994. 447 с.
222. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. Т. 1. М.: Педагогика, 1986. 408 с.
223. Холл З. Последствия сексуальных и психологических травм детства // Психологический журнал. Т. 13. №5. 1999. С. 120-129
224. Храмцов О. М. Щодо видів насильницьких злочинів // Держава та регіони. Серія: Право. 2009. № 2. С. 48–51
225. Хьелл Л., Зиглер Д. Основные положения, исследования и применения теории личности. СПб.: АСТ. 1997. 398 с.
226. Цепінь М. Й. Теоретико-методологічні засади з'ясування підстав кваліфікації обмеженої осудності комплексною судовою психолого-психіатричною експертизою // Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність (до 80-річчя від дня народження фундатора вітчизняної історико-психологічної науки В. А. Роменця): збірн. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 травня 2006 р.). К., Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2006. С. 253-257
227. Черепанова Е. Насилие рождает монстров // Семья и школа. №5. 1995. С.20-22

228. Шавгулидзе Т. Г. Потребность и установка преступного поведения // Проблемы формирования социогенных потребностей / Под ред. Чхартишвили Ш. А. Тб.: Мецниереба, 1974. С. 140-143.

229. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2005. 640 с.

230. Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2001. 289 с.

231. Шевелёв И. А. Язык судопроизводства и участие переводчика в уголовном процессе России: дис. ... к. ю. н.: 12.00.09. Санкт-Петербург, 2008. 189 с.

232. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. В. Я. Тація. Харків: Право, 2001. 560 с.

233. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии. М.: Наука, 1969. 198 с.

234. Щербаковский М. Г., Кравченко А. А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. Х: Ун-т внутр. дел, 1999. 78 с.

235. Шибутани Т. Социальная психология; пер. В. Б. Ольшанский. Ростов на Дону : Феникс, 2002 . 540 с.

236. Шнайдер Г. Й. Криминология. М.: АТС, 1994. 286 с.

237. Шпрангер Э. Два вида психологии. История психологии. Тексты. / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан / 3-е изд. Екатеринбург, 1999. 461 с.

238. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні» // URL // http://www.ombudsman.kiev.ua/Dop_3/R3_3.htm

239. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. В. Психология и психотерапия семьи. СПб.: Питер, 2000. 656 с.

240. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: Укр. енцикл., 2002. Т. 4: Н - П. 720 с.

241. Юридичний енциклопедичний словник. К: Юрінком, 1998. 187 с.
242. Яковлев Я. М. Половые преступления. Душанбе: Ирфон, 1969. 315 с.
243. Ярошенко Т. М. Возраст в социологическом исследовании // Социологические исследования. 1977. № 1. С. 13-17
244. Betsch T., Dickenberger D. Why do aggressive movies make people aggressive. An attempt to explain short-term effects of the depiction of violence on the observer // Aggress. Behave. 1993. №2. P. 137–149
245. Caplan H. L. Histerical conversion simptoms in childhood // J. Phil. Diss. Univ. of London. 1970. № 67. P 45-56
246. Fonseca Viera da M. M., Garcia I. F., Perez G. Q. Violence, bullying and counselling in the Iberian Peninsula. 1989
247. Hillman R., O'Mara N., Taylor-Robinson D., Harris J. Medical and social aspects of sexual assault of males: a survey of 100 victims // Br. J. Gen. Pract. 1990. Dec. Vol. 40, № 341. P. 502-507
248. Fromm E. Selfishness and self-love // Psychiatry. 1959. № 2. P. 507-523
249. Jugendgerichtsgesetz (JGG). Закон о суде по делам несовершеннолетних от 11 декабря 1974 года // URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/jgg>
250. Klein G. Cognitive Control and Motivation // Assesment of motives. N.Y.: Rinehart, 1959. 367 p.
251. Ley de responsabilidad penal de los menores. (Закон об уголовной ответственности несовершеннолетних) // URL: http://www.unifr.ch/ddp1/derechopenal/legislacion/l_20080616_40.pdf
252. Lim L., Chan K. L., Chan A., Gwee K. P., Ong S. H., Woo M., Yap A. K., Chan Y. H. Sexual assaults in Singapore: a comparative study of rapists and molesters // Med. Sci. Law. 2002. Oct. Vol. 42, № 4. P. 344-348
253. Mustonen A., Pulkkinen L. Aggression in television programs in Finland // Aggress. Behav 1993. № 3. P. 175-183

254. O'Moore A. M. Bullying in Britain and Ireland: an overview, in E. Roland and E. Munthe (eds.) *Bullying: An International Perspective*. London: Fulton Books. – 1989.

255. Stephenson P., Smith P. D. Anatomy of the playground bully // *Education*, 18 August. № 7. 1987. 236 p.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Краматорського

МВ ГУМВС України в

Донецькій області

підполковник міліції

В.В. Максимів

2015 р.

АКТ

про впровадження у практичну діяльність органів внутрішніх справ матеріалів дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ підполковника міліції Свириденко Олени Анатоліївни на тему: «Психолого-правова характеристика неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів».

Комісія у складі: в.о. першого заступника начальника Краматорського МВ ГУМВС України в Донецькій області підполковника міліції О.В. Овсянникова, заступника начальника СВ Краматорського МВ ГУМВС України в Донецькій області підполковника міліції С.В. Пашкевича, начальника відділення СВ Краматорського МВ ГУМВС України в Донецькій області майора міліції В.О. Штагера, склала даний акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ підполковника міліції Свириденко Олени Анатоліївни на тему: «Психолого-правова характеристика неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів» (спеціальність 19.00.06) можуть бути впроваджені у практичну діяльність органів внутрішніх справ, а саме використовуватися у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**В.о. першого заступника
начальника Краматорського МВ
ГУМВС України в Донецькій області
підполковник міліції**
**Заступник начальника СВ
Краматорського МВ ГУМВС
України в Донецькій області
підполковник міліції**
**Начальник відділення СВ
Краматорського МВ ГУМВС
України в Донецькій області
майор міліції**

О.В. Овсянников

С.В. Пашкевич

В.О. Штагер

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Краматорського

МВ ГУМВС України в

Донецькій області

підполковник міліції

В.В. Максимів

2015 р.

АКТ

про впровадження у практичну діяльність органів внутрішніх справ матеріалів дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ підполковника міліції Свириденко Олени Анатоліївни на тему: «Психолого-правова характеристика неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів».

Комісія у складі: в.о. першого заступника начальника Краматорського МВ ГУМВС України в Донецькій області підполковника міліції О.В. Овсянникова, заступника начальника СВ Краматорського МВ ГУМВС України в Донецькій області підполковника міліції С.В. Пашкевича, начальника відділення СВ Краматорського МВ ГУМВС України в Донецькій області майора міліції В.О. Штагера, склала даний акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ підполковника міліції Свириденко Олени Анатоліївни на тему: «Психолого-правова характеристика неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів» (спеціальність 19.00.06) можуть бути впроваджені у практичну діяльність органів внутрішніх справ, а саме використовуватися у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**В.о. першого заступника
начальника Краматорського МВ
ГУМВС України в Донецькій області
підполковник міліції**
**Заступник начальника СВ
Краматорського МВ ГУМВС
України в Донецькій області
підполковник міліції**
**Начальник відділення СВ
Краматорського МВ ГУМВС
України в Донецькій області
майор міліції**

О.В. Овсянников

С.В. Пашкевич

В.О. Штагер

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Начальник Оболонського УП

ГУ НП у місті Києві

старший лейтенант поліції

Ніконов М.М.

2017

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження ад'юнкта
кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
Свириденко Олени Анатоліївни на тему «Психолого – правова
характеристика неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких
злочинів» у практичну діяльність сектору ювенальної превенції
Оболонського УП ГУ НП у місті Києві.**

Комісія у складі: начальника сектору ювенальної превенції Оболонського УП ГУ НП у місті Києві майора поліції Моргуненка В.Ю., старшого інспектора ювенальної превенції Оболонського УП ГУ НП у місті Києві майора поліції Леваднія М.Л. склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження Свириденко О.А. за темою «Психолого-правова характеристика неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (спеціальність – 19.00.06, юридична психологія) використовуються у практичній діяльності сектору ювенальної превенції Оболонського УП ГУ НП у місті Києві в ході здійснення профілактичних заходів з метою превенції злочинності неповнолітніх. Врахування визначених в дослідженні психологічних особливостей насильства в підлітковому середовищі, можливої динаміки агресивності підлітків, притаманної їм поведінки сприяють підвищенню ефективності превентивної діяльності щодо тяжких насильницьких злочинів вчинених неповнолітніми. Розроблені здобувачем практичні рекомендації дозволяють індивідуалізувати виховний вплив на неповнолітнього, визначити найбільш ефективні профілактичні заходи задля превенції проявів насильства в підлітковому середовищі.

Матеріали, надані Свириденко О.А. для впровадження у практичну діяльність:

1. Свириденко О.А. «Кримінологіко-психологічна характеристика агресії у структурі насильницьких кримінальних правопорушень» // Науковий вісник Херсонського державного університету, 2015 р., № 2;
2. Свириденко О.А. «Юридико-психологічна характеристика насильства у підлітковому середовищі» // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету Серія «Юриспруденція», 2015 р., В. 13;

3. Свириденко О.А. «Кримінально – правова та психологічна характеристика тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми» // Юридична психологія, 2015 р., № 2(17);

4. Свириденко О.А. «Психологічна та кримінально - правова періодизація неповнолітнього віку» // Юридична психологія, 2016 р., № 2(19);

5. Свириденко О.А. «Використання спеціальних психологічних знань в процесі досудового розслідування тяжких насильницьких злочинів скоєних неповнолітніми» // Юридична психологія, 2017 р., № 1(20);

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені Свириденко Оленою Анатоліївною матеріали дослідження ґрунтуються на значному обсязі опрацьованого автором теоретичного і емпіричного матеріалу з проблем психолого-правової характеристики неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів. Зокрема, матеріали дослідження дають чіткі орієнтири задля превенції зазначеної категорії злочинів.

Члени комісії:

Начальник сектору ювенальної превенції
Оболонського УП ГУ НП
у місті Києві
майор поліції

Старший інспектор сектору ювенальної
превенції Оболонського УП ГУ НП
у місті Києві
майор поліції

Моргуненко В.Ю.

Левадній М.Л.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
 Начальник Оболонського УП
 ГУ НП у місті Києві
 старший лейтенант поліції
 Ніконов М.М.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача
 кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
 Свириденко Олени Анатоліївни на тему «Психолого – правова
 характеристика неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких
 злочинів» у практичну діяльність слідчого відділу Оболонського УП ГУ
 НП у місті Києві.

Комісія у складі: начальника відділення розслідування злочинів загальнокримінальної спрямованості слідчого відділу Оболонського УП ГУ НП у місті Києві майора поліції Герасимової М.І, начальника відділення розслідування злочинів у сфері транспорту слідчого відділу Оболонського УП ГУ НП у місті Києві майора поліції Одягайла А.В, старшого слідчого слідчого відділу Оболонського УП ГУ НП у місті Києві старшого лейтенанта поліції Свічарова С.А. склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження Свириденко О.А. за темою «Психолого-правова характеристика неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (спеціальність – 19.00.06, юридична психологія) використовуються у практичній діяльності Оболонського УП ГУ НП у місті Києві в ході розслідування злочинів вчинених неповнолітніми. Врахування визначених в роботі психологічних особливостей особистості підлітків, притаманних їм ознак поведінки сприяють підвищенню ефективності кримінального провадження в справах щодо тяжких насильницьких злочинів вчинених неповнолітніми. Розроблені здобувачем практичні рекомендації відносно проведення окремих слідчих (розшукових) дій знайшли своє безпосереднє втілення в практичній діяльності слідчого відділу Оболонського УП ГУ НП у місті Києві.

Матеріали, надані Свириденко О.А. для впровадження у практичну діяльність:

1. Свириденко О.А. «Кримінологіко-психологічна характеристика агресії у структурі насильницьких кримінальних правопорушень» // Науковий вісник Херсонського державного університету, 2015 р., № 2;

2. Свириденко О.А. «Юридіко-психологічна характеристика насильства у підлітковому середовищі» // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету Серія «Юриспруденція», 2015 р., В. 13;

3. Свириденко О.А. «Кримінально – правова та психологічна характеристика тяжких насильницьких злочинів, учинених неповнолітніми» // Юридична психологія, 2015 р., № 2(17);

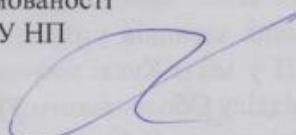
4. Свириденко О.А. «Психологічна та кримінально - правова періодизація неповнолітнього віку» // Юридична психологія, 2016 р., № 2(19);

5. Свириденко О.А. «Використання спеціальних психологічних знань в процесі досудового розслідування тяжких насильницьких злочинів скоєних неповнолітніми» // Юридична психологія, 2017 р., № 1(20);

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені Свириденко Оленою Анатоліївною матеріали дослідження ґрунтуються на значному обсязі опрацьованого автором теоретичного і емпіричного матеріалу з проблем психолого-правової характеристики неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів. Зокрема, матеріали дослідження дають чіткі орієнтири задля розслідування та превенції зазначеної категорії злочинів.

Члени комісії:

Начальник відділення розслідування
злочинів загальнокримінальної спрямованості
слідчого відділу Оболонського УП ГУ НП
у місті Києві
майор поліції

Герасимова М.І.

Начальник відділення розслідування
злочинів у сфері транспорту
слідчого відділу Оболонського УП ГУ НП
у місті Києві
майор поліції

Одягайло А.В.

Старший слідчий слідчого відділу
Оболонського УП ГУ НП у місті Києві
старший лейтенант поліції

Свічаров С.А.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ
доктор юридичних наук
професор

С.І. Гусарєв

22.11.2016

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ Свириденко Олени Анатоліївни на тему: «Психолого-правова характеристика неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів» у освітній процес Національної академії внутрішніх справ.

Комісія у складі: завідувача кафедри юридичної психології, доктора психологічних наук, доцента Кудрміної О.І. голова комісії, начальника відділу організації та координації освітнього процесу, кандидата юридичних наук, доцента Корж – Ікаєвої Т.Г. та т.в.о. завідувача докторантури та аспірантури, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Мозоля С.А. склала цей акт про те, результати дисертаційного дослідження ад'юнкта Свириденко О.А. на тему: «Психолого-правова характеристика неповнолітніх осіб як суб'єктів тяжких насильницьких злочинів» впроваджені у освітній процес академії та застосовуються при підготовці та проведенні лекцій. Семінарських та практичних занять зі слухачами та курсантами, мають належний науковий рівень та вагоме практичне значення при викладанні навчальних дисциплін: «Юридична психологія», «Актуальні проблеми кримінальної психології», «Актуальні проблеми правової психології».

Голова комісії:

Завідувач кафедри
юридичної психології НАВС
доктор психологічних наук, доцент

О.І. Кудерміна

Члени комісії:

Начальник відділу організації
та координації освітнього процесу,
кандидат юридичних наук, доцент

Т.Г. Корж-Ікаєва

Т.в.о. завідувача докторантури та аспірантури
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

С.А. Мозоль

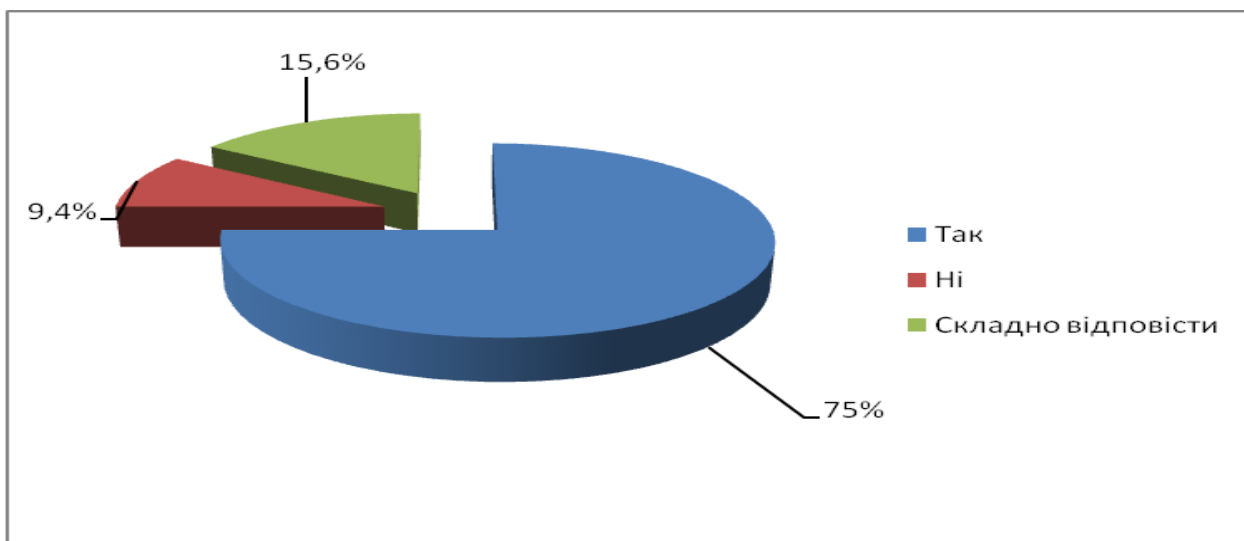
Додаток Б

Характеристика вибірки та результатів емпіричного дослідження.

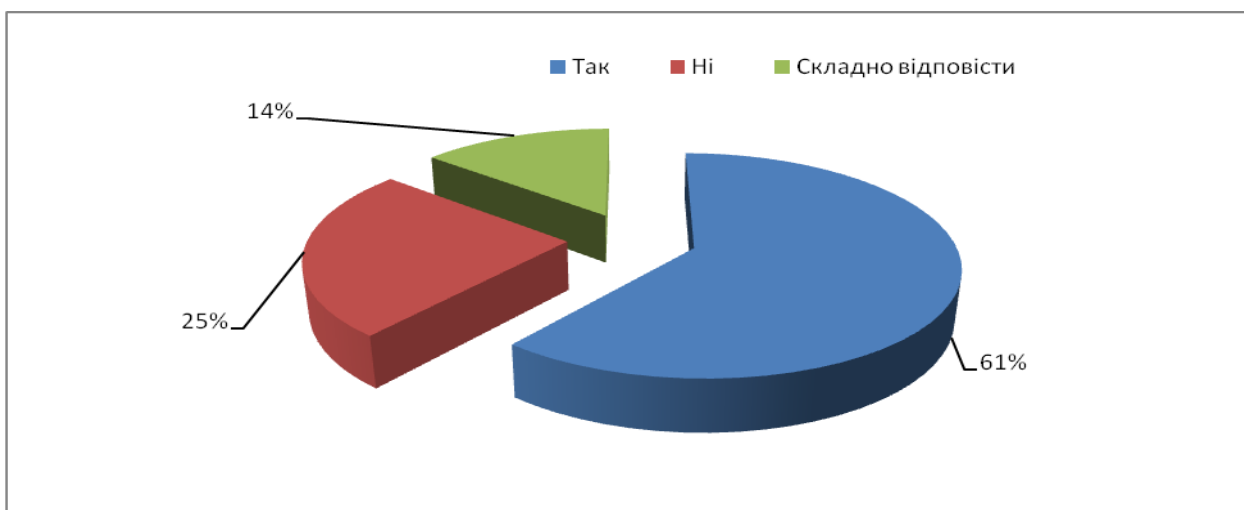
В опитуванні прийняло участь 128 осіб, з яких 96 жінок та 32 чоловіків. Середній вік респондентів 37 років. Всі опитуванні є батьками учнів 8-9 класів гімназії № 153 та загальноосвітньої школи № 163 м. Києва.

Питання опитування	Результати опитування
1. На Ваш погляд, чи існує проблема насилля в середовищі спілкування Вашої дитини?	так – 75 % (96 осіб); ні – 9,4 % (12 осіб); складно відповісти – 15,6 % (20 осіб).
2. Чи була Ваша дитина об'єктом агресивної поведінки однолітків?	так – 61 % (78 осіб); ні – 25 % (32 особи); складно відповісти – 14 % (18 осіб).
3. Чи помічали Ви у поведженні власної дитини надлишок агресії?	так – 23,6 % (30 осіб); ні – 67 % (86 осіб); складно відповісти – 9,4 % (12 осіб).
4. Що, на Ваш погляд, є основними чинниками формування агресивної поведінки підлітків?	ЗМІ, кінофільми, комп'ютерні ігри, Інтернет – 68 % (87 осіб); вади виховання – 6,3 % (8 осіб); особливості підліткового віку – 16,3 % (21 особа); вплив однолітків – 9,4 % (12 осіб).
5. Чи знайомі Ви особисто з друзями Вашої дитини?	так – 49,3 % (63 особи); ні – 34,4 % (44 особи); складно відповісти – 16,3 % (21 особа).
6. На Ваш погляд, чи приділяється достатня увага в школі Вашої дитини проблемі профілактики дитячого насилля?	так – 18 % (23 особи); ні – 61,7 % (79 осіб); складно відповісти – 20,3 % (26 осіб).

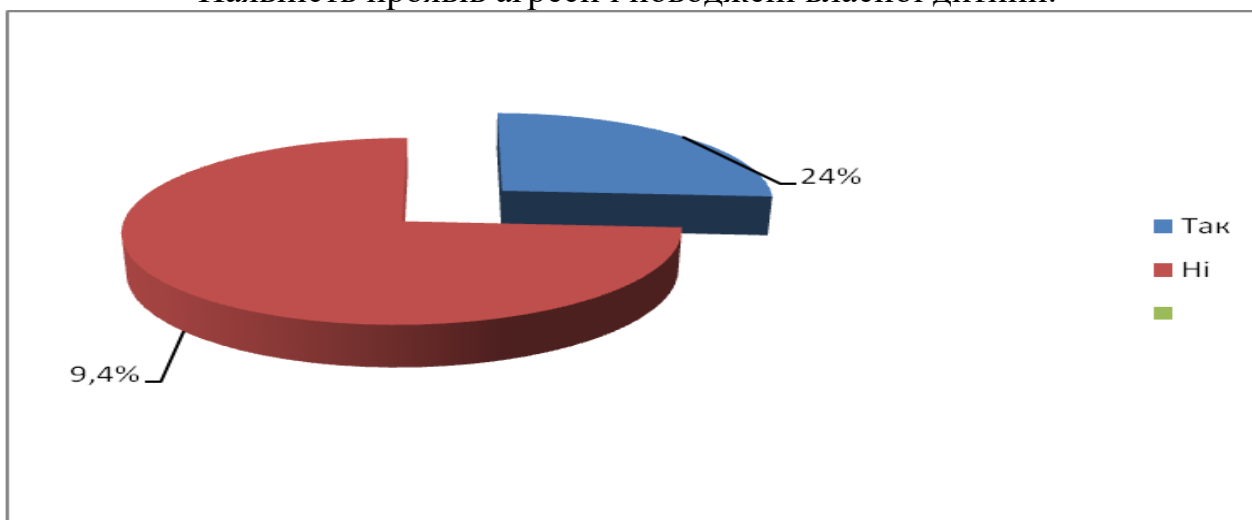
Оцінка батьками наявності проблеми насилля в підлітковому середовищі.

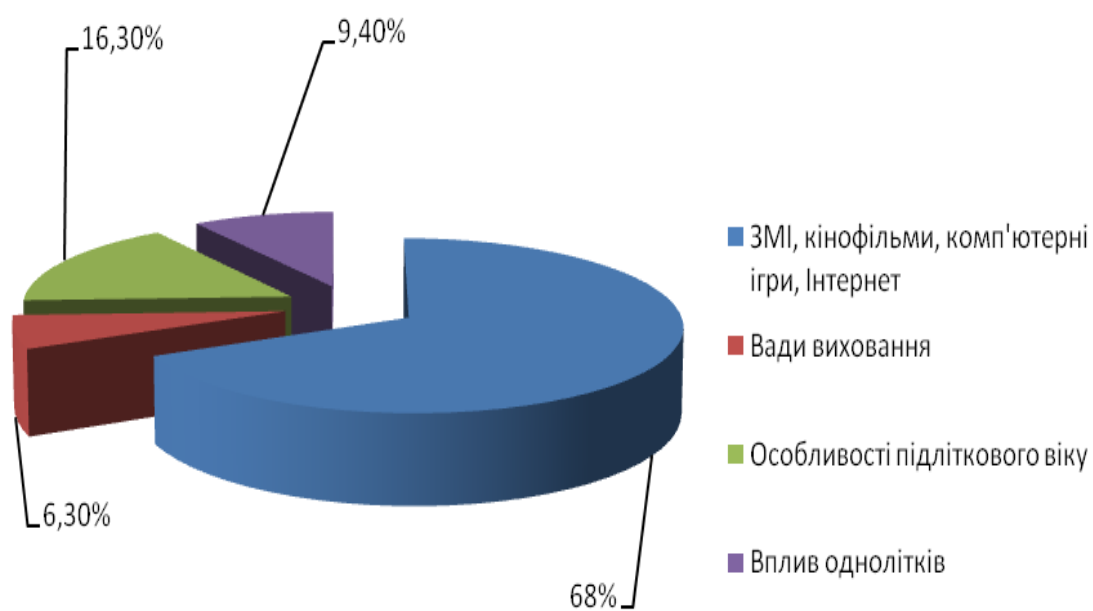
Власна дитина як об'єкт агресивної поведінки однолітків.

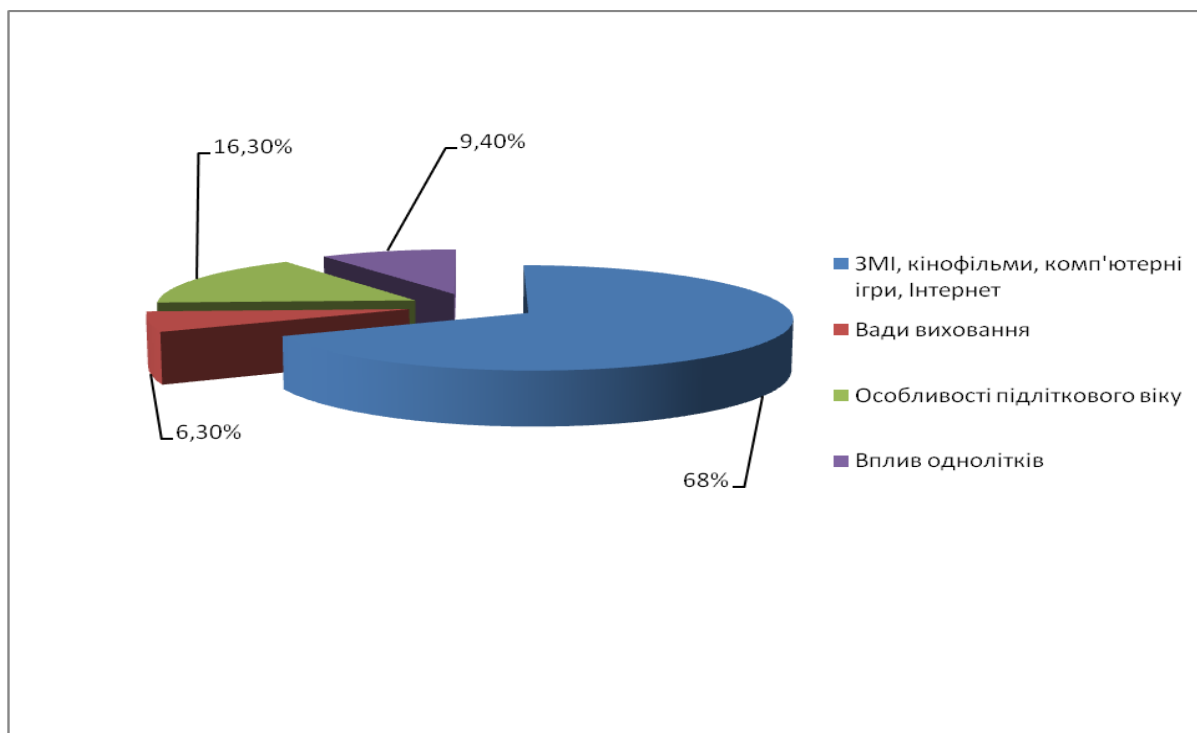
Наявність проявів агресії і поведжені власної дитини.

Чинники формування агресивної поведінки підлітків.

Ступень знайомства з найближчим оточенням власної дитини.

Ступень уваги в школі власної дитини проблем профілактики дитячого насилля.

